

Опришки

Володимир Гжицький

Опришки

Роман

ВСТУП

Звістка про те, що князь Яблонівський по шлюбі з княжною Євою осяде на деякий час у маєтку) молоді дружини, облетіла і стривожила всю околицю. Тяжке ярмо панщини за довгі роки добре вгризлось у селянську шию. Жорстокість правителів і гайдуків, нестатки й голод змучили народ, а тут ще приїзд князя!

Різні чутки полинули горами. Але найупертіше кружляли дві: одна — що князь хоче в тиші, далеко від світу, поправляти здоров'я, підірване в частих війнах, а друга — ніби це його послав король, аби винищив "чорних хлопців", які не давали спокою польській шляхті, що увіп'ялася в гуцульські землі.

Хоч які неясні були ці чутки та поголоски, проте одно було певним: князь Яблонівський з величезним почтом і власним військом, мов сам король, прибув до Космача і справді мав намір на деякий час осісти у кос-мацькому замку, збудованому ще старим князем Калі-новським на зразок замку якогось венеціанського вельможі. Ніхто не сумнівався, що тепер гуцулів чекає багато несподіванок. Може, то будуть нові податки, а може, й різки. Князь був магнат і шляхтич, а такі мало чим різнилися між собою. Хіба що тільки апетитом на чуже добро.

Апетити ці часто викликали серед доведеного до відчаю селянства бунти, втихомирювані криваво й безпощадно.

Хвиля заворушень піднялася особливо високо з приходом на польський престол недолугого Августа III. Цей король дбав тільки про свій двір, витрачав на

Н В, Гжицький

321

власні розкоші неймовірні суми державних грошей. За королем тягнулись магнати, їх наслідувала дрібна шляхта. А щоб покрити величезні витрати, накладалися все нові податки на селян. Народна приказка, що "за короля Саса їж, пий та попускай паса", звучала в цих умовах, як знущання.

На Гуцульщині довго не вдавалося подолати селянський опір панському засиллю. Гуцул, закоханий у свої гори й волю, так легко їх не віддавав! Проте з плином часу повинь панщини піднімалась усе вище, кривава рука шляхетська все міцніше стискала селянське горло. І ось настав час, коли вже тільки на верхів'ях Карпат, з орлами і вітрами гірськими, жила воля. То були сміливці, що не хотіли скоритись, ще й самі наганяли жах на панів, стримували панський розгул в околиці. То були вільні опришки, "чорні хлопці".

Ішов тисяча сімсот сорок третій рік...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Як тільки сповзли з верхів сніги і гори вкрилися зеленими килимами полонин, на долах, в оседках гуцульських, завирувало життя: гуцули готувалися до "веснування".

Гарний то був час, веселий. Люди й тварини вичікували його довгу гірську зиму, і ось він нарешті прийшов. На кожному подвір'ї гуцули в барвистім одязі поралися біля маржини: одні робили позначки своїм вівцям, щоб їх восени можна було розрізнити серед інших дроб'єт на полонинах, другі таврували для того ж самого корів, телиць, випалювали на рогах різні позначки, числа, найчастіше номери своїх хат, треті виписували дьогтем різні прикмети на спинах флегматичних волів, а ті мрійно поглядали своїми великими очима на далекі сині верхів'я гір і тихенько порикували.

З чоловіками пильно працювали жінки. Їхнє завдання було теж неабияке: мусили маржинку забезпечити від людських уроків. Адже на світі багато недобрих людей. Прив'язували вівцям до хвостів червоні стрічки, щоб відвести злі очі з тварини на її хвіст, бо "хвоста вректи ніхто не годен". Дбали хазяйки й про те, щоб дроб'єта на полонинах були жваві та жадібні, як оси, щоб вишукували найкращу пашу й давали найбільше молока. Для цього терли заздалегідь заготовлені осині гнізда, мішали з сіллю й давали вівцям лизати.

Старшим допомагали в роботі діти. Переважно там, де стригли овець. Діти підбирали вовну й носили в хату, пильно дбаючи, щоб не змішати різні сорти. Бо ж інакша вовна з ягняти, інакша з однорічної вівці і зовсім інакша з вівці, вдруге стриженої.

Та найбільший рух був в оседку космацького вйта Дідушка, побудованому на широкому плоскогір'ї і оточеному тісно насадженими деревами й плотом в людський зріст заввишки. Дідушок тут не лише вйт, а й славний на всі гори дука. Самих овець має вісімсот, не рахуючи баранів, кіз і валахів. А скільки корів, волів, скільки коней, що цього року літуватимуть на полонинах! Усе треба перестригти, усе якимось переназначити, а значити треба доконче, бо мішав Дідушок із своєю до вісімсот штук людської маржини. Он вона вже кілька днів реве та бекає в сусідських оседках.

Тому раннього ранку ґазда взявся і сам порядкувати. Але за кілька годин втомився. Раніш не втомлювався. Даються взнаки п'ятдесят прожитих років і те, що погладшав останнім часом. Пожалів себе, підвівся з землі, став серед подвір'я, широкий, кремезний, мов ведмідь. Витираючи з чола піт, оглянув свою отару й задоволено всміхнувся — було на що подивитись! Постояв отак кілька хвилин і рушив до хати.

Та не пройшов і десяти кроків, як знов довелося зупинитись. Біля воріт товкся гурт людей. Дідушок зробив поважне обличчя. Знав заздалегідь, що вони прийдуть, бо це ж його щорічні мішанники. Але що ж це? Як насмівся прийти сюди ще й отой старий Василь! Дідушок швидко одвернувся і вдав, що не бачить гостей.

Сам тутешній гуцул, Дідушок, проте, помітно відрізнявся від одноплемінників. Мабуть, багатство й сила влади вирізьбили на його обличчі ту рису відмінності. Та й одягався зовсім інакше. Не носив постолів, як решта гуцулів, а чоботи шкапові, та й сорочку впускав у штани, а не поверх штанів, як колись, коли ватагував ще на горах. Ходив як зиму, так і літо в камізельці. Це відколи став вйтом. А що він ще й коротко

підстригав волосся й вуса, то й скидався на якого-небудь містечкового крамаря, котрий недавно почав багатіти, або на дрібного шляхтича, яких багато крутилося по панських маєтках на посадах підстаростів, управителів чи факторів. Гуцули боялися Дідушка й не любили за скупість і надмірну пиху, проте підлещувалися до нього, бо він поскуповував найкращі полонини, і щастя мав той, кому Дідушок дозволяв мішати свої вівці з його маржиною.

Мішали з ним здебільшого ті, що йому колись свої полонини попродали. Оце й зараз вони прийшли спитати, коли можна виганяти маржину. Бо непокоїться вона в стійлах — зачула вже пашу.

Дозволивши селянам полюбуватися його багатством, Дідушок нарешті повернувся до них із здивованим виразом, неначе оце тільки їх побачив. Селяни поскидали крисані й привітали господаря. Він кивнув їм здалека головою.

— Що скажете? — спитав, наче не знаючи, чого прийшли його щорічні мішанники.

Гуцули тупцювалися на місці й мовчали. Кожний волів переступати з ноги на ногу й чекати, щоб хтось інший почав першим. Найбільше очей було звернено на Танасія Єлейчука, старого балакуна. І він по добрій хвилині мовчанки заговорив за всіх:

— Прийшли ми спитати, коли можна буде мішати маржину? — вдруге скинув він крисаню, а за ним те ж саме зробили й інші. Дідушкові це сподобалось, і він підійшов ближче до огорожі, за якою стояли селяни.

— Як упораюся оце, то й можна буде виганяти,— сказав повагом,— самі бачите, ще роботи та й роботи.

І він повів рукою в бік своєї худоби, що вкривала величезну обору, немов живий барвистий килим, на тлі якого де-не-де видно було похилених над тваринами людей.

— Дай боже швидко впоратися,— загули ґазди і сумно похилили голови, бо швидкого кінця тій роботі годі було сподіватися.

— Я так міркую, що позавтра, як бог дасть доче-кати, можете приганяти вдосвіта маржину, та й рушимо,— заспокоїв їх Дідушок.— Ватаг уже на горах, та й люди згоджені... А дат 1 буде добрий, бо трави великі. Сам був на полонинах і бачив.

Дат-1— кількість молочних продуктів.

Селяни повеселішали, аж язики їм розв'язалися, і вони заговорили мало не всі враз. Дякували та прибутків зичили.

—■ Ви не скривдите,— знов сказав за всіх старий Танасій,— мішаємо з вами не перший раз, знаємо...

Мовчав увесь час тільки дід Василь. Коли Танасій скінчив свою мову, Дідушок раптом повернувся до старого Василя. Він кілька разів уже поривався заговорити до нього, та якось не наважувався. З Василем не можна було розмовляти як з першим-ліпшим, це всі знали. Знав і Дідушок. Може, тому й не зразу наважився.

— Гнівайтесь або не гнівайтесь,— сказав, не дивлячись тому в очі,— а вам я цього року мішати не дам.

Василь здригнувся, мов старий дуб, коли вдаряє в нього грім, але, не можучи розколоти міцну столітню деревину, збігає по твердій корі на землю. Такого не

сподівався. Навіть вірити не хотілось!

— Жартуєте,— сказав, криво всміхаючись,— щороку мішали, і стільки літ...

— А цього року не будемо,— перебив Дідушок.— Я з опришками гендлювати не маю охоти... Мені з опришками не по дорозі...

Тепер Василь усе зрозумів. Це його син є причиною неласки сільського дуки, це син Олекса, котрий кілька років тому утік на гори від ярма панського і чия слава гримить тепер на всі Карпати; це син, що став улюбленцем бідних і пострахом панів, підпанків і їхніх посіпак. Проте старий Василь Довбуш ще пробує пояснити, що це несподіване рішення Дідушкове розорить його, бо якби ж знав раніше, що таке буде,— знайшов би собі десь депутата¹, а тепер де його знайдеш, коли вже майже всі повиганяли маржину на гори?

Дідушок не слухає й не хоче слухати,— мовляв, він сказав, і слово його святе.

— Ви ж розумієте, чого він пішов в опришки,— аж стогне старий,— не було виходу.

Дідушок тільки зневажливо махнув рукою,— знаємо, мовляв, що то за цяця!

— Ви ж самі з опришківського роду, пане вйіте,— почав тоді Василь з іншого боку,
— Я ще вашого гедю²

1 Депутат — власник полонини.

2 Г е д я — батько.

пам'ятаю. Який то був опришок гідний та файний!.. А тепер...

Останні слова Василеві обурили вйіта. Хай пам'ятає, з ким говорить!

— Що було — давно минуло, й згадувати нічого,— грубо перебив він старого,— тепер інакші часи.

— Я стільки років ватагував вам,— тихо каже Василь,— стільки мучився не раз із вашою маржиною. Невже ви все забули?

— Ватагували ви мені не задурно,— одрубав Дідушок.— За роботу я вам платив, і кривди вам від мене не було!

Василь більше не просив. Надягнув крисаню на голову й відійшов. Кланяючись вйітові, пішли й інші селяни. Дідушок постояв хвилину й плюнув їм услід. Радий був, що нарешті пішли. Тим більше радий, що забачив, як плаєм спускається з гори підстароста княжий, пан Вижлінський-Псович*, і прямує до його двора. Дідушок обтягнув на обдуготому череві камізьельку, крєкнув і пішов Псовичу назустріч...

А в цей час ватаг Федір Штола мандрував з двома пастухами до Дідушкової полонини. Поспішав, щоб уже на місці до вечора стати і поробити ще завидна деякі приготування в стаї² та й в усьому стоїщі. Виходячи звідти торішньої осені, він залишив там усе в порядку. Однак не надіявся все в порядку застати. Могли там, у стаї, вітри ночувати з бурями сніговими, могли гостювати в кошарах кабани дикі й ведмеді, а від таких відвідин завжди якийсь прикрий слід лишається. Торік дикі кабани повалили всі стайки пастуші.

Ішов мовчки й думав. Цього року віддали під його опіку самих овець півтори тисячі, а ще й рогатої худоби та коней скільки! Гей-гей, яка сила! За життя кожної овечки з нього спитають. Та він цього не боявся. Пастухів підібрав собі добрих, а його старший

пастух Данило Вовк-Устеріцький був славний на всі гори. Отже, не майбутнє на полонинах турбувало Федора, а те, що залишалося в долині. Турбував приїзд князя.

1 фижлінський походить від слова вижель, що значить — лягавий собака (польськ.).

2 Стая — хата, комора на полонині.

Ось які думки снувалися в голові. Поспішав, немов утікав від тих думок.

Перед ним біг великий вівчарський пес, а ззаду йшли два вівчарі. Зрідка перекидалися словами, а більше роздивлялись навколо, пригадуючи дорогу, що нею торік навесні йшли на полонину і восени вертали додому. Час поробив тут великі зміни. То траплялися нові повижолоблювані водами рови, яких торік не було, то перетинали дорогу величезні гнилі колоди, що торік ще деревами гордо дивилися вгору й шуміли зеленим гіллям, то купи каміння, назношені гірськими потоками й повимивані талими водами. Усі ці зміни, усі перешкоди примічав ватаг і пастухи, уявляючи, як їх завтра долатиме маржина.

Раптом ліс скінчився. Минули ще широку смугу заростів, і перед очима розкинулась велика, залита сонцем полонина. На ній вдалині бовваніло їхнє стоїще. Побачивши його, люди зітхнули радісно, й пес загавкав. Назустріч прибулим вибіг срібний потічок і кошеням замуракотів під ногами; знали, що біжить із холодного джерельця під скелею.

Перший напився з потоку втомлений пес, що давно вже біг з висолопленим язиком. Гуцули підбігцем подалися до стоїща, оглядаючи його здалеку бистрими очима. Було тихо, мертве. Кошари позаростали травою і бур'яном, попід воринням повипиналися дурні гриби. На даху стаї, в якому бракувало двох дощок, сиділа синичка і дзвінко прощалась із передвечірнім сонцем. Принадно зеленіли по всьому стоїщу смеречки, що їм два роки тому Федір повтинав верхи, аби вшир розросталися. На них он вже нові паростки, густий мох. Вже зможуть захистити худобу і дроб'єта від зливи та спеки.

Усередині стоїща в багатьох місцях було поламане вориння, повалені пастуші стайки, подекуди зруйнована струнка 1. Усе це треба було полагодити до приходу маржини.

Але сьогодні на вівчарів чекала ще й інша, нагальніша робота. Сьогодні мали добути живої ватри й поробити порядки в стаї. Першу роботу мав виконати сам ватаг. Переступивши поріг стаї, він зразу ж узявся до цього щорічного полонинського ритуалу, який так само виконували протягом століть його предки в цих горах.

Струнка — відгороджене місце в овечій оборі, де доять маток.

— Дякую тобі, боже, що ти мені допоміг увійти в цю стаю в мирності й радості. Так мені, боже, допоможи з неї зійти у мирності й радості. Єк мені господь святий допоміг зиму перезимувати, так мені, господи, допоможи літо перелітувати, товаришам моїм та всему народові православному.

Проказавши цю давню молитву, Федір Штола зняв сардак, кинув у кут, обійшов заватру 1 і загнав навідліг сокиру в стіну. Тоді поклав на старе ватрище підкову, що її приніс із собою з долів, і проказав:

— Ти вже доста піхана й бита, але ще не горена, тепер маєш горіти — піхати й

топтати тебе вже ніхто не має!

Молоді пастухи стояли в кутку й мовчки стежили за кожним рухом ватага, прислухалися до його слів, щоб, як колись самі стануть ватагувати, могли їх точно повторити.

По тих приготуваннях ватаг заходився робити живу ватру. Це й була найважливіша частина ритуалу. Не хвилювався, був певний, що добуде вогонь. Без поспіху, поволі витягнув з череса стару кількарічну букову губку, що її вдома добре випарив у лузі, а коли висохла, потовк так, що стала м'яка й піддатлива, розділив її надвоє і половинки повтикав у два кінці розколеного заздалегідь патики. Далі один кінець патики упер в одвірок стаї, а другий — в дошку, що її тримав один з пастухів. Залишалося ще намотати на патик посередині ремінь. Намотавши його двічі, Федір Штола один кінець передав пастухові, другий сам узяв у праву руку. Тоді, зручно впершись ногами в землю, моргнув хлопцеві й потягнув свій кінець ременя до себе. Хлопець шарпнув свій до себе, і вони, як пилу, почали тягати ремінь в протилежні боки. Патик, затис-нутий між одвірком і дошкою, жалісно заскрипів і вже за кілька хвилин почав від тертя затлівати. Від нього затліла губка, і синій димок, перший раз цього року, вибіг весело зі стаї і полинув на гори, даючи знати сонним верхам, що на полонині з'явилися уже люди, що пора прокидатись, вилазити з-під снігових покривал, бо все одно за людьми прийдуть скоро отари і мусян-жевими дзвіночками, веселим блянням розвіють їх сонний спокій.

Завтра — курінь всередині огорожі.

Від затлілої губки бухнуло вгору велике вогнище, що не сміло вже загаснути протягом усього перебування пастухів і маржини в горах. А на підкові розкладено ватру тому, що на таку стаю, де лежить у ватрищі підкова, ніколи град не б'є; вона ж бо вже "бита й топтана".

Ватаг узяв із ватри головню і обійшов з нею стої-ще, проказуючи оченаш. Нарешті зупинився і проголосив:

— Як мене ніщо не перейшло, коли я тебе обходив з вогнем, так аби мені ніщо не перейшло через ціле літо худобу.

Сказавши це, кинув головню у воротях, якраз насе-редині. Цими ворітьми мала завтра входити маржина і, як сотні літ тому, мала переступати через грань. Щоб грань цю зберегти до приходу маржини, ватаг накидав на головню сухого хмизу і наказав пастухам увесь час підживляти огонь.

Поки впоралися з ватрою, залягла ніч. Нашвидку повечеряли харчами, що їх принесли з дому, і полягали покотом на купі смерекового гілля. Мали спати по черзі, бо хтось один повинен був підтримувати вогонь. Першим узявся вартувати ватаг. Казав, що спати не хоче, а насправді жалів молодих хлопців. Сів коло вогнища, підкликав пса, закупив люльку й задумався. А пастухи, потомлені цілоденною дорогою, одразу ж і послули. Заснули перший раз цього року на горах. Крізь діри в даху моргали їм блискучі зорі, а вони уві сні щасливо всміхалися до них.

Пан Вижлінський-Псович з'явився в замку незадовго до смерті старого князя

Каліновського. Мав він тоді одне прізвище — Псович. Привіз його князь із Варшави й одяг у лакейську ліврею. Ходили тоді чутки, що князь його в карти виграв. Молодий лакей Ян був високий на зріст, вродливий і припав до серця княгині. Службу свою виконував сумлінно, може, навіть надто сумлінно, бо по смерті князя, якого під кінець життя розбив параліч, він з лакея став відразу підстаростою і найближчим радником княгині-вдови. Відтоді до прізвища Псович він і почепив додаток Виж-лінський, ба й поставив його на першому місці. Так наказано було в дворі величати новоспеченого пана

підстаросту. У селі, проте, він так і залишився Псо-вичем.

І от сей самий Вижлінський завітав тепер до вїйта. Розмовляли повагом. Дідушок частував дорогого гостя, а сусіди з острахом поглядали на вїйтову оселю, бо прихід цього панка не віщував селу нічого доброго.

Пішов Вижлінський з Дідушкового двору аж надвечір, і вїйт провів його далеко під лісок. Злегка похитувався після частування. Був задоволений. Пан підстароста повівся дуже ввічливо, називав його, Дідушка, паном вїйтом, розказав багато приємних новин, різних замкових пліток. Князь, виявляється, житиме в Космачі доти, доки не винищить опришків і не повісить Дов-буша. Ця новина була для вїйта найрадісніша. Іще довідався, що шлюб князя з княжною відбудеться деь через тиждень-два, дізнався, які будуть гості. Правда, пан Вижлінський називав такі титули й ранги, що Дідушок навіть вимовити їх не міг. Якийсь французький віконт став у нього французом без вікон, коли він оповідав вже своїм домашнім за вечерею про двірські події.

А ще повідомив Вижлінський, що завтра оголосять нові податки селу. І Дідушок, як вїйт, висловив співчуття княгині, якій доводиться робити дуже багато витрат на це весілля.

— Князь просить по весіллі до себе для знайомства,— гордо повідомив своїх рідних Дідушок.— Що ж, треба буде піти познайомитись, коли вже так дуже хоче,— додав по хвилині.

Другого дня вранці, тільки-но сонце позолотило снігові верхи Чорногори, у селі з'явився двірський возний. Старий, марний, згорблений, у коротких завузьких штанах і білих панчохах до колін, він зупинявся мало не коло кожних воріт, бив у барабан, а коли збиралась хоч невеличка купка людей, хрипким голосом проголошував:

— Від сьогоднішнього дня — першого червня 1743 року — вірні піддані пані своєї повинні за те, що в своїх печах спалюють її ліс, сплачувати їй щорічно по пів-дуката з печі. Дань ця називатись буде пецове...

Після цих слів западала мовчанка. Тільки смуток колихав людськими головами, мов вітер колоссям, і хилив їх долу. Ніхто не перечив, ніхто не озивався, тільки іноді в чийось грудях вибухав плач, мов полум'я у кепсько затоптаній ватрі. Одначе його заглушу-

вав дріб барабана, за яким, мов ринь по узбіччю, котився знову майданом і ранив селянські серця хрипкий, байдужий голос возного.

Важка була його робота. Треба було вийти з дому дуже рано, щоб до вечора обійти село, всі в ньому кутки. Гуцульські оседки розкидані дуже широко по горах. Бо ж кожен ґазда шукає сухіше місце під хату, заслонене від вітрів, виливу потоків, де б близько був шматочок ситої землі на город чи царинка на весняний випас маржини, сіножать, поле чи лісок, та звідки приступно людині й маржині до головних доріг, що йдуть понад більші ріки.

Відбарабанивши в одному місці, старий возний ішов далі, постогнуючи. Крутило ревматичні ноги, а обійти ще треба он скільки хат. Аж страшно. Вирішив зайти до вйта, попросити коня. Бо ж не потягне ніг. По дорозі до Дідушкового оседку трапилося ще кілька гуцульських хат. Спинилися й коло них. Сам возний і два двірські вояки, що завжди супроводжували його в такій службі, покірні й байдужі до всього, як і він. Знову полинули звуки барабана. Неначе зграя сірих горобців, сполоханих на току, хмаркою знялись і на землю впали, вдарившись грудьми об стіни гуцульських хат. І тільки частина їх понад дахами тих хат полинула аж ген у гори.

Зваблені барабаном, як завжди, перші повибігали з хат заспані діти, за ними жінки посунули, витираючи нашвидку мокрі руки об фартушки, повиходили де-не-де й ґазди і, спершись на вориння, готувалися слухати.

Зібравши сяку-таку кількість слухачів, возний почав виголошувати панського декрета. Проте закінчити йому не вдалося. Тільки-но проказав він перші слова, як, їюцілений іззаду каменюкою, зойкнув і впав на землю. Довкола старого зчинився неймовірний шарварок. Спершу ніхто не міг зрозуміти, що сталося. Вояки подумали, що возний просто нагло захворів. Коли ж він пояснив крізь плач, у чому справа,— кинулись шукати злочинця. Камінь міг вилетіти тільки з Дідушкового оседку, до якого возний стояв спиною. Отже, метнулися туди. Од дороги відділяли вйтове подвір'я старі дуплаві липи, смереки, а під ними густий чагарник, що служив узимку захистом птаству, а в спеку — маржині, яка літувала на долах. Злочинець міг прекрасно в нім сховатись. Вояки винишпорили весь чагарник, але не знайшли нікого. Прийшли назад до возного. Сидів спертий на вориння й стогнав. Здавалося, не доживе до вечора. Біля старого зібралося багато людей, а через хвилину заїхала вйтова підвода, щоб відвезти його до замку. Коли вже підвода з возним і вояками рушила з місця, на вулиці показався горбань Фока. На нього ніхто не звернув уваги і ніхто не помітив, що вийшов він із вйтового оседку. Порівнявшись з підводою, Фока глянув на тих, що в ній сиділи, чвиркнув зневажливо крізь зуби і звернув у двір старого Василя Довбуша.

Минуло два дні. Ще сонце не сходило, як до вйтового двору рушили з гірських оседків мішанники. Ближчі вже дісталися до його брами, коли інші ще тільки спускалися з кичер *, китиць 2, розчолин 3, женучи живі чорно-білі потоки, щоб і собі влити їх у велике озеро, яке хвилювалось на майдані перед вйтовою господою. Тут стояв уже старший вівчар Данило Вовк-Устері-цький, високий, широкоплечий, а біля нього кілька вівчарів до овець, гайдеїв до товару, стадар до коней, яло-вичир до ялового дробу і баранів, телячир до телят, козар до кіз. Не було ще тільки нічника, що вартує на полонині вночі, носить воду та підтримує вічний вогонь. Цей був теж уже найнятий, але

ще не прийшов, і Данило оце чекав його. Не турбувався, знав, що прийде, бо то ж був уже літній ґазда, який виходив з ним на полонину не перший рік. Такий не підведе.

Дідушок перераховував свою маржину. Узявся до цієї роботи сам тому, що тільки так можна забезпечити свою маржину від людських уроків. Тут і дружині власній не можна довіряти. Устав сьогодні до схід сонця, ще тільки сіріло надворі, і пішов до хліва, де ночували стрижені вівці. Радів, дивлячись на своє багатство. Потім обережно скинув гачі⁴, повісив їх на кілку, став у дверях, розкарячивши ноги, і, перепускаючи вівці проміж ніг, почав їх лічити. Налічив вісімсот десять. Аж утомився. Коли перепускав останню, проказав:

1 К и ч е р а — гора без лісу.

2 К и т и ц я — гора з лісистим верхом.

Розчолина — гора на якій смугами ліс і поле. * Г а ч і — штани з червоного сукна.

— Аби тобі ніщо так не шкодило і абись не була така урічна, як мої гачі, які ніхто не урече.

Тепер він уже був певний, що маржина його лишиться здорова, що її не битиме на горах ведмідь.

Одягнувши гачі, пообтрушувавши з них соломую й пір'я, що прилипло до сукна, вийшов поволі на подвір'я. Сюди вже долинав гамір з майдану: ревли тривожно корови, бекали розбуркані вівці, іржали коні, гавкали котюги 1, покрикували пастухи. Увесь цей шум для гуцульського вуха звучав наче гімн сонцю, що саме тоді виглянуло веселе з-за кичери й залило золотом долину.

А ось підійшов і нічник, Микола Юринга. Був час виганяти. Війт відчинив браму, і живе озеро, що пле-скалося досі в берегах подвір'я, ринуло на майдан. Старший вівчар швидко відділив від овець корови й коні, передав гайдеям та стадареві, і ті погнали їх до стад, що стояли окремо. Вівці ж самі змішалися з загальною масою овець. Люди поспішали, бо сонце швидко підіймалось і з'їдало туман.

— Готово все? — гукнув нарешті Данило.

— Готово! — відповіли з кількох боків.

Тоді він підніс угору топірець. Це був умовний знак. Чоловіки поскидали крисані, жінки схилили голови. Всі почали молитись. Молилися тихо, кожне про себе, але здебільшого тільки для форми, тільки тому, що так годилося, що так веліли віковічні традиції. Думки більшості цих людей приковувала зараз земля, а не небо. А Микола Юринга — той навіть підсміювався, коли баби вишіптували богові свої прохання. Опришкуючи, він одвик молитися. Отож і підганяв тепер жестами бабів, аби швидше кінчали.

Молилися недовго. Ось уже вибігли наперед два пастухи і рушили поволі до гір. За ними пішли поважно корови, воли, потому вівці й кози, а за вівцями коні. Кілька коней з терхами несли кукурудзяну муку, сіль, посуд; за кіньми ішов старший вівчар із рештою пастухів, а з самого заду мішанники, жінки й діти, що проводжали свою маржину аж на край села.

Відходячи, старший вівчар попрощався зі своїм депутатом, і той побажав йому

щастя в дорозі та на поло

1 Котюга — собака.

нині. Дав йому кілька порад, як пасти худобу, як збирати набіл, та перестеріг:

— З опришками ви собі не заходьте!

Це вперше в житті почув Данило таку пересторогу, бо ватаги й вівчарі на полонинах завжди жили в дружбі з опришками. Та й ніхто з них, хоч би й хотів, не посмів би опришків цуратися. Це ж, певно, вїт щось кепське задумав проти опришків. Он і Довбуша згадує. Але мову його заглушає незвичайна музика майдану. Саме в цю мить задули вівчарі в трембіти, заграли ден-цівки, флюяри, ляснули постріли з пістолів, задзеленькали мосяжні дзвіночки на шиях корів і овечок, заголосили жінки, заговорила маржина всіма голосами, і ця симфонія наповнила усю долину. Почався хід полонинський. Маржина гуцульська ішла на літовище.

Коли відійшли трохи від майдану і жива ріка почала поволі вливатись у русло гірської дороги, кілька молодих парубоцьких голосів завело під приграш фло-яр веселих гірських полонинок, що їх рік-річно співають під час полонинського ходу. Почав, як звичайно, один голос:

Ой розлука, пане-брате, розлука, розлука, Бо ти підеш поза граба, а я поза бука!..

До нього приєдналися інші голоси:

А ми удвох, товаришу, віддавна та й нині. Тепер зістаєш ти дома, а я в полонині.

Проте пісня скоро обірвалася, бо всі помітили, що не бере участі в загальних веселощах старший вівчар Данило. Хотіли його розворушити. Хтось навіть заспівав пісні, спеціально для нього складеної:

Та й не було, та й не буде понад Устерічки, Куди їду, повертаю до душки Марічки.

Данило був з Устерік. Проте й ця пісня на нього не вплинула. Він не чув навіть, що співали. Він думав.

Події останніх днів, от хоч би й учорашнього, примушували задуматись. Адже за годину по тім, як княжого возного влучив отой пам'ятний камінь, налетів, ударив на село, мов яструб на зграю горобину, Псович. Прискакав із замку верхи з кількома вояками і вчинив бешкет, якого досі нехто не чув і не бачив. А що дісталось старому Довбушеві, того й словами не сказати.

"За що ж били старого? — думав тепер Данило. — Хіба батько може відповідати за дорослого сина? Та й син той поганого ще не зробив нікому. Навіть воеводині зла не вчинив. А вона ж його, одинака, навіки до війська хотіла віддати, бо ж, бачте, їй не сподобався..."

Не сходили з-перед очей картини знущання зі старого гуцула, з його жінки, трус у їхній господі, як грабували їх добро. І ще одна постать при цьому зринула в пам'яті — постать горбаня Фоки. Виріс в його уя^і Фока на велетня. Хто б від нього сподівався! Коли пр-сіпаки катували старого Василя, хлопець підійшов до Псовича і гукнув йому просто в лице:

— Не бийте його! Він не винен! — і гордо додав: — То я кинув камінь.

Кати змішалися на мить. Неможливо було не повірити цьому хлопцеві. Тільки

Псович не хотів вірити каліці. Тоді Фока докладно оповів, як усе було. Як він кинув камінь із війтового чагарника біля дороги. Кинув і, влучивши пана возного* сховався в дуплі величезної війтової липи, про яку всі знають, крім хіба вояків, що його шукали. Хоч Дідушок простодушно підтвердив, що справді стоїть така дуплава липа на його подвір'ї, проте й тепер не повірив Псович хлопцеві. Все ж таки намірився оперішити його, для порядку, батогом. Але горбань глянув на нього такими страшними очима, що шляхтич інстинктивно опустив руку і очі відвів убік.

Данило все це чув і бачив. Отож і віщувало йому тепер серце, що даремно осмілів Псович, що починається війна не на життя, а на смерть. І Дідушок у цій війні буде на панським боці.

З такими думами ішов Данило Вовк за стадами. Мішанники, жінки й діти від підніжжя гори вернули додому. Тепер залишилися самі свої, самі ті, що мають літувати на полонинах. Вони наче не брали собі так близько до серця усього, що сталося в селі. Молоді були. Вифівкували собі на флюях та виспівували полонинок. Правда, в деяких полонинках, хоч їх і на веселий лад співали, бриніли час від часу й тужні нотки. Найбільше суму вкладав у пісні Юрчик, сирота, козар. Він найчастіше придумував нові слова для полонинок. Зараз він теж заспівав, що аж Данило заслухався:

Ой горіла Коломия та най горять Кути.

Ми б у панів не служили, коли б не рекрути.

Ми б у панів не служили і панів не знали, Коли б наші білі ручки назад не в'язали, В'яжеш мені, пане, ручки, в'яжеш мені ноги, А на кого залишаться та батьки убогі? Аби вони на старості панщину робили, А ми, хлопці молоденькі, у війську служили...

Заслухався Данило й засумував. Жити в ріднім краї ставало все тяжче...

А от природа не мінялась, усе такою ж буйною красою милувала очі. Ось цими місцями ходив він стільки років і, проходячи зараз повз них, вітався очима, немов цілував їх. І випогоджувалося йому на душі. Прекрасна то була пора: тільки-тільки скінчився травень, зеленіли ліси, полонини, навіть на дорогах продиралась між камінням трава, а на узбіччях синіли чічки і змагалися синявою з високим небом.

Незчувся Данило, як дійшли до лісу. Стояв грізний, величезною лавою свого вікового війська заступив дорогу чотириногій армії. Та не злякалась вона й лісу, ще голосніше задзеленькали дзвіночки на шиях перших сотень, що влилися в нього, покотилась луна, і рознесли її дерева далеко, широко. За кільканадцять хвилин уся величезна череда й отари разом із пастухами сховались у лісі. Чи тому, що відтепер дорога пішла крутіше вгору, чи велич старезного лісу ніби вимагала якоїсь урочистості, але замовкли раптом пісні, затихла музика, і тільки шелестіли торішнім листям тисячі товаричих ніг та дзеленькали мосяжні дзвіночки.

Ішли так, може, з півгодини, коли раптом десь далеко вгорі заквилила каня. Сполохали її, видно, бо аж ген під небо збилась і з височини кинула в долину свій тужливий спів,

— Каня дощ віщує,— сказав Данило, наче прокинувшись від сну. І тоді знов заговорили люди. Немов чекали, доки дозволить їм це старший вівчар. Заговорив про

каню старий нічник Микола Юринга, що знався на таких справах. Старий взагалі любив оповідати і завжди мав про віщо. Та й не дивина, за довгі роки життя в горах він багато наслухався легенд, казок, оповідань, багато пригод сам пережив замолоду, коли ще був опришком, та й потім, коли вівчарював. Адже гори — це сама непереповіджена казка; треба її тільки вміти читати. А старий умів. І тільки він заговорив — одразу зібралась навколо нього купка вівчарів.

Отак піднімалися усе вище. Вже й дихалося легше. Тварини потомилися — посувались повільніше. Особливо молодняк увесь час відставав, і його доводилось підганяти. А одно ягня, що зовсім пристало, пастухи несли по черзі на руках.

Ліс поволі рідшав. Листяні дерева залишилися далеко позаду, почався ліс чатинний, переважно смерековий, хоч траплявся подекуди й кедр. Тут дерева росли більше вшир, часто зустрічались дерева-дідугани, що прожили чи не кілька сторіч. Траплялися й трупи дерев, що впали від старості або від гриба, який десятки років точив поволі їхнє тіло і зробив, мізерний, те, чого сильні бурі та води не змогли зробити,— звалив їх додолу...

Худоба та люди з пошаною обходили мертвих велетнів, і тільки собаки, ніби зневажаючи смерть, перескакували через них.

— Хутко вже ліс скінчиться,— сказав Данило. Він вловив легенький холодний подих верхів, що досі ще не могли звільнитись від снігового покрыву. Пастухи радо прийняли цю звістку. Сонце давно перейшло середину неба і мандрувало на захід; багатьох пастухів, переважно молодших, утомила довга дорога лісом. Вони згуртувалися біля Данила й слухали його порад, бо ж усе про пастуше діло знав, як ніхто інший.

Так пройшли ще з півмилі. І раптом, неначе з-під землі, вирости і заступили їм дорогу чотири могутні постаті. Були ті люди по-гуцульському вбрані, але з ніг до голови озброєні. Пастухи впізнали опришків.

Порівнявшись із ними, побачили збоку від них і п'ятого. Стояв, спершись на грубезну смереку. Данило був з ним знайомий, знав його і старий нічник Микола Юринга, бо не раз пригощали його на полонинах. Але навіть ті, що не бачили його ніколи, відразу вгадали, що це і є пострах багатих — славний отаман опришків Олекса Довбуш. Було щось таке в його обличчі, що від нього очей не можна було відірвати, а коли оді-йшов від смереки і наблизився до товаришів, то стало видно, що він вищий від них і набагато ширший у плечах. Проте ходу мав легку і ступав тихо, як дикий кіт.

Із Данилом і іншими знайомими привітався за руку, решті кивнув головою приязно і усміхнувся, від чого гордо і радісно стислися молоді серця.

— А ватага нема між вами? — спитав потому,

— Він уже на місці,— сказав Данило.

— Федір ватагує? — знов спитав Довбуш. Данило кивнув головою.

По обличчі Довбуша майнула легенька тінь незадоволення. Надіявся оце зустріти Федора Штолу. Той мав йому розказати останні новини. Та й ще інші були у них спільні справи. Помовчавши, Довбуш відкликав набік Данила:

— Ну як там?

І розповів Данило отаманові про знущання над його батьком, про грабунок у його домі, про те, як долота й грошей шукали, а забрали останній кожух. Слухав отаман мовчки, тільки губи кусав, а рука сильніше стискала топірець. Повеселішав Довбуш, коли розказав Данило, як Фока каменем поцілив возного, і знов спохмурнів, почувши про нові податки.

— Ледве тиждень тому оголосили клямкове, а оце вже й пецове,— хитав головою Данило.

— То ще й клямкове?

— Так. Має гуцул платити і за те, що не може достойно прийняти в своїй хаті пана, коли той часом до нього зайде, і за те, що печі палить. Та вже не знаю, що й іще вигадують, аби не тільки лахи, а й шкуру з гуцула зідрати,— махнув він рукою.

— Перекажіть Федорові, що скоро в нього буду,— сказав Довбуш.

По тих словах кивнув товаришам, і не схаменулися вівчарі, як опришки зникли за деревами. Серед них був один старий вже, сивий, але кремезний і страшний з вигляду. Данило сказав, що зветься він Пугач. Був найпримітніший.

Саме виходили з лісу. Забачивши залиті сонцем простори, заблеяли весело вівці, заревла худоба, пішли швидше. Це ще не були, власне, полонини, а густа смуга карловатої сосни жерепу, серед якого попадалась ще подекуди кедрина. Продиратись маржині тут було важче, ніж у лісі, бо з жерепом густо ріс карлу-ватий яловець-женепин і лелич, що подекуди разом з шипком та омегою утворювали непролазну гушавину. На щастя, таких місць було не так вже й багато, а вівчарі прорубували стежки в найтрудніших для проходу місцях. Усі пильно стежили за тим, щоб не погубити в кущах потомлених ягнят.

Але таке напруження тривало недовго. Собаки щораз частіше піднімали вгору морди — зачули вже дим ватри. Скоро його зачули й пастухи. По кільканадцяти хвилинах перші вівці вибігли, радісно блеючи, на Ді-душкову полонину. Знов заспівали вівчарі, бо серця їх вщерть переповнилися піснями:

Яка ж тота полонинка навесні весела, Як овечки у ню ідуть із кожного села.

Вони не співали завченого, а вільно імпровізували, передаючи те, що бачили:

Як овечки у ню ідуть, самі чорненькії, А за ними вівчарики, хлопці молодії...

Затрембітали знов радісно трембіти, зафівкали на всі голоси флюяри-деицівки, заграли роги. І від тої пишноти, здавалося, сама полонина згорділа. Пастухи зразу ж і передали це в пісні:

Полонинко, верховинко, чим ти так згорділа, Чи не тою маржинкою, що стільки уздріла..

Назустріч маржині вийшов з колиби ватаг Федір Штола з двома пастухами і повів її до стоїща, що його він цілий день сьогодні лагодив. Став коло воріт і, коли маржина почала переходити через розкладену вчора грань, вітав її словами:

— Абис мала таке гор'єче серце, як гор'єча ватра, абис була така востра, ек востра ватра, що через ню переступаєш.

Цим він закінчив^ усталений віками полонинський ритуал. ч

Пастухи заганяли тепер кожний свою маржину в призначені їй загорожі. Стара маржина, головне корови, що були тут вже кілька разів, сьогодні найбільше хвилювалась. Бігцем подалися у свої старі улюблені стійла, а опинившись у них, обнюхували їх любовно, порикували тихо, і, здавалося, очі їм блищать радістю.

Пастухів чекала готова вечеря. На голос трембіти зійшлися вони підкріпитися та послухати наук ватага, а на полонини тим часом весело збігала з верхів весняна ніч.

Ще зухвалий підпанок із вояками після розправи над старими Довбушами не встиг одійти навіть за Дідуш-кове обійстя, а Фока уже летів до Дзвінки, хоч аж свистіло в його хорих грудях і піт стікав рясно по обличчю. Біг, спотикаючись, а рукою стискав свої надмірно випуклі груди, які, здавалось от-от розіб'є схвильоване серце. Далеко було до Дзвінки. Жила окремо, на ки-чері, коло дороги, що вела на полонину, в невеличкій, але новій гарній хаті. Спішив до неї, щоб швидше міг дізнатися про новий панський злочин отаман опришків.

Але не тільки це гнало Фоку на самотню кичеру. Мав ще одну справу, власну, що пекла його вже довго, що точила його безсонними ночами. Сьогодні й поклав остаточно про це поговорити. Він і давно сказав би, та боявся сміху. Усю дорогу готував те, що говоритиме Дзвінці. Та коли став нарешті біля її брами, усе вилетіло з голови.

Дзвінку застав за роботою в дворі. Учора змішала вона свою маржину, а сьогодні порядкувала за нею, збираючи в каруци гній, згортаючи соломку, сіно, що його порозносила худоба по всьому подвір'ї. Фоку вона давно побачила крізь отвір в огорожі, ще тільки-но він виходив на її кичеру. Таких отворів було в її огорожі кілька, щоб здалеку можна було забачити приятеля і ворога.

Коли хлопець увійшов у двір, покинула роботу й повела його до хати. Знала, що втомлений, і була певна, що не їв сьогодні нічого, бо ж не було кому його нагодувати. Насипала свіжої кулеші, але він відмовився:

— Не до їжі мені,

З очей пізнала, що справді їсйму не до їжі. Аж злякалася, коли звів на неї ті очі, ті дві безодні незміри-мого смутку.

— Що сталося? — спитала злякано. Ніколи не бачила таким свого вірного Фоку.

— Нещастя.

І розповів про події на селі. Найбільше горював, що все через нього сталося.

— Говорив я їм, доказував, клявся, що це я кинув камінь,— не повірили.

Йому боліло ще й те, що його за людину не мали, що він здався не вартим уваги навіть гайдукам.

— Хочу, Дзвінко, щоб вони про мене почули, щоб заговорили йро мене, щоб затремтіли... Хочу стати опришком! Хочу мститися за старого Довбуша, за битих людей, за податки! Ночами спати не можу, все думаю, думаю, аж голова тріщить і, здається... розум мішається...

Він на мить змовк, замислився. Тоді знов вибухнув потоком гарячих слів. Не бачачи його маленької, потворної постаті, можна було б подумати, що це велетень промовляє — так сильно, так урочисто бриніли його слова.

— Заздрю Довбушеві, задрю всім, хто має дужі руки!... Коли б я мав таку силу, я б тут і хвилини не сидів! Але там, на горах, я і так корисним можу бути. Коли не довірить мені Олекса кріса в руки, візьму скрипку, флюяру, дудку. Гратиму опришкам... А тут я жити не можу... І я прийшов до тебе, Ксеню, просити: замов за мене слово перед отаманом.

Молодиця мимоволі всміхнулась і легенько хитнула головою.

— Не хочеш? — спитав жалісно.

— Не допоможе, Фоко.

— Як то не допоможе? Коли й ти попросиш — не допоможе? Він тебе любить більше, ніж синє небо й сонце, більше, ніж...

— Ніж ти, Фоко?

Фока осікся, глянув на молоду жінку, і ще пекучі-ший смуток полився йому з очей.

— Не більше,— сказав по хвилині,— бо я тебе люблю більше, ніж життя... Та що моє життя,— я його ненавиджу! Я тебе люблю більше, ніж наші гори, Дзвінко. Коли б лише бог не покарав мене за ці слова...

Такого Фока ще не говорив ніколи. Дзвінка мовчала. Давно знала, що він справді будь-якої хвилини готовий віддати життя за неї. Знала, відчувала жіночим серцем, що любить її горбань так, як не може любити ніякий звичайний чоловік.

Горда, прекрасна, зарозуміла, сильна і владна лки баска Довбуша, найвродливішого легіня на всі Карпати, в душі немовби боялася цього мізерного парубка з постаттю хлопчика, а вже, безперечно, відчувала величезну перевагу його розуму.

Сказати йому ще раз, що Олекса не візьме його в свою ватагу, не зважилась. Особливо після тих його сердечних признань.

— Фоко! — заговорила, мило всміхаючись.— А що я робитиму, коли ти в гори підеш?

Фока здригнувся, почервонів, недовіжливо глянув на неї. Але ж вона говорила так щиро:

— Хто до мене прийде, посидить, заграє? Ти граєш так, що тобі немає тут пари. А хто водиці принесе удові? Хто попасе овечки, коли в неї роботи багато? Підеш — і залишуся я сама як палець... А найголовніше, хто ж мені новини розкаже, і про те, що робиться в замку, а що — в Дідушка? Ти ж знаєш, що це отаманові дорожче, ніж грання на флюярі. Та й за мною затужиш, на другий же день прибіжиш.

— Коли б пішов уже в опришки — не прибіг би... Заговорили про княжий замок. Фока вивідав, що

з князем Яблоновським прибуло півсотні війська. Для тих жовнірів відведено дерев'яну стодолу, а в льоху, що біля стодоли, складено бойові припаси й рушниці. Військо щодня зранку муштрується, а ввечері грає в кості, п'є горілку й напастує двірське жіноцтво. Командує військом шляхтич Щенський-Сулятицький, що прибув разом з князем.

Розповів Фока, і що вже з'їхалось багато гостей, головно родичів молодії і молодого, що грають у замку музики від ранку до вечора, що п'ють і веселяться пани.

— А гуцула б'ють, і гуцул гине,— очі горбаня блиснули вогнем.

Дзвінка задумалась, посумнішала.

— А коли шлюб, не знаєш? — спитала по хвилині.

— За тиждень, у неділю. ^

— За тиждень?!

Вона аж скочила з лави*. Тільки один мускул на лиці її здригнувся, наче мишка попід шкірою пробігла, але обличчя враз спалахнуло.

— Чому ж ти зразу із цього не почав, Фоко?! Сьогодні ж мусить знати про це отаман. Наказував не пізніше як за тиждень до шлюбу повідомити його. Що ж робити, Фоко? Кого пішлю?

— Позич мені коня — і завтра Довбуш буде про все знати,—хрипко сказав Фока.— Сьогодні вже доїхати не встигну.

— Знайдеш його?

— Знайду Штолу, а він мені вже покаже дорогу далі.

Після вечері частина пастухів розійшлася по своїх стаїках, а більшість, переважно старші, обсіли величезну ватру перед ватаговою стаєю й гомоніли собі.

Вечір був тихий, угорі займались маленькі небесні ватри, а з-за Чорногори виповзав поволі, немов підштовхуваний знизу незримими руками, величезний круглий місяць. Здавалось, що, коли ті руки висадять його на гострий вершечок, він втратить рівновагу і кулею покотиться в долину. А тим часом він своїм світлом залив усю полонину. Ліс, що оточив її, здавався тепер непроникною чорною стіною.

Пастухи курили люльки й попльовували у вогонь; одні стояли, інші сиділи, а дехто й лежав горілиць, задивившись на зорі. У лісі десь пугач пугуťкав, а в одній з пастуших стаїок хтось вигравар на флюярі, розливаючи ген по горах свою тугу. Вже й голоси замовкли коло ватри, заслухались люди тужливої пісні. Та не давали спокою останні події в селі. Знов заговорили:

— Тяжкі часи настають.

Були тут колишні ґазди. Тепер мусили вівчарювати, бо розорили їх пани та орендарі, які за недовгий час стали власниками майже всіх придорожніх царин, піль та найкращих, найдоступніших полониць.

— Недавно он і Дідушок ватагував, а тепер, ади, який пан...

Заговорили про весілля, згадали князя Яблонов-ського. Нічник Микола Юринга, щоб розважити товаришів, почав чергову із своїх оповідок.

— То так було,— заговорив він повагом,— Коли бог почав творити всякі народи, то наліпив шляхти з тіста, а нашого чоловіка, простого гуцула, з глини. Наліпив того, пооброблював та й поставив на сонце, аби сохли, а# сам пішов собі на піч небесну спати. Якось забіг туди пес. То гуцула не рушив, бо ж був глиняний, а шляхту з тіста геть усю поїв...

Перечекавши, доки втихне сміх, вів далі:

— Тоді бог сказав янголові взяти пса за вуха й бити ним об дерево, щоб з нього ту шляхту витрясти: не міг бог стерпіти, щоб пес та його творіння з'їв.

Ударив янгол псом об вербу — вискочив із пса шляхтич Вербицький; ударив об березу — Березовський вискочив; ударив об бука — Буковський; а вдарив об яблуню — Яблонівський,

— Мико! То наш Яблонівський від яблуні походить? — не зрозумів хтось із вівчарів.

— Та ні, від пса, усі від одного пса,— зареготали навколо, аж полум'я у ватрі захиталося.

— А Псович? Як же із Псовичем? — спитав хтось.

— Теж від пса,— заспокоїв його Микола,— То вже коли дерев не стало, а тісто ще у псі залишилось, бо з'їв, видно, немало, то янгол як роззлостився, як тріпнув тим псом об землю, то з-під хвоста тому наш Псович і вискочив.

Тепер сміявся з усіма навіть ватаг.

— А вміє той Микола сказати! — похвалив він старого, що в цей час старанно запалював від жаринки погаслу люльку,— Ну, хлопці, пора вже, мабуть, і лягати.

Ватаг потай сподівався гостей, але зараз уже втратив надію на їх прихід сьогодні. За ним підвелись із землі й решта пастухів, обтрушуючи одержу та випростуючи поперешидувані ноги. Справді, ночі вже залишалась якась жмїнька.

Аж раптом від стаї зірвалися собаки й, люто гавкаючи, кинулись у бік лісу. Звідти почулись людські голоси. Федір одразу ж відкликав собак назад, а за кілька хвилин до вогнища підійшли опришки. Вівчарі одразу ж пізнали Довбуша й Пугача, що їх оце недавно стріли на дорозі. Але трьох інших не всі знали. Був знайомий з усіма тільки Федір Штола та старший вівчар Данило Вовк-Устеріцький. Обидва тепло привітались з опришками. Крім Пугача, прийшли з Довбушем ще й Палій, Мир та Крига, Останній був з усіх най-кремезніший. Приніс щось у мішку за плечима. Коли Штола запросив гостей до стаї, Крига скинув мішок і витряс з нього живого зв'язаного барана.

— Може, з цього кошеняти яка вечеря вийде? — сказав, передаючи барана нічників.— Я його позичив на княжій полонині, колись віддам.

Пастухи зареготали. Дивилися на Кригу з шанобливою заздрістю. Особливо молоді.

Всю ніч проговорили опришки з Федором. Усю ніч раду радили, плани складали. А надворі, перед стаєю, старий нічник Юринга готував їм вечерю, і до нього долітали іноді обривки слів, а часом і цілі фрази. З почутого старий міг зрозуміти, що отаман просить у Што-ли людей на кілька днів, причому старших і добровольців, та й щоб володіли зброєю.

"Замишляє, видно, велику виправу",— думав старий.

Багато літ жив він у горах, то знав, що опришки під час більших виправ не раз набирали собі на допомогу вівчарів, які мали потім про що розказувати своїй рідні цілий рік. Жалкував старий, що нездужає і не зможе погуляти з таким славним ватажком, як Довбуш.

Аж на зорі зварилася вечеря. Поки гості попоїли, трембітанники заграли вже на вставання. У стоїщі почався рух. Одначе ніхто опришків уже не побачив. Відійшли непомітно, прикриті передранішнім мороком.

На полонини часто заходить туман, як там кажуть,— негура, а того дня вона так

густо застелила гори, що на десять кроків перед собою не видно було. Та поки пастухи видоїли маржину, знесли молоко й поснідали, чорногорські вітри розігнали мряку й відкрили людським очам блакитне небо. Але Данило Вовк казав, що сьогодні погоди до полудня не буде. Звичайно, ніяка негода не може затримати пастухів у стаї, і тому вони почали виганяти худобу. Спершу висипали з кошар вівці, і їх погнали знайомими стежками у чегир, де багато брундушу, храбусту, молочаю, від якого вівці дають більше молока. Вели всю отару два вівчарі, а решта підганяли її. Раз у раз чулися вигуки: гість! бир! — аж луна йшла горами.

Корів та волів погнали гайдеї в інший бік, — на поля, ріжі, на заломі в лісі, де добра, м'яка паша. Коні пішли верхами, де гострі трави, добрі тільки для них, а шкідливі для іншої маржини.

Кожний пастух знав місця своєї худоби, а крім того, щовечора ватаг чи старший вівчар говорили, куди, у який кут виганяти.

Юрчик почекав, доки вівці сховаються в лісі, і тоді випустив із загороди свої кози, бо вони любили мішатися з вівцями і потім важко було їх вилучити. Його стадо було невеличке, і він сам з ним справлявся. Пас у згарах — вигорілих лісах, посеред каміння, з-між якого видно було тільки козячі голівки та чути було, як тріщить під ратичками сухе ломаччя. Юрчик був задоволений із своєї долі і на самотність не нарікав. Сирота, однак, він звик змалечку до самоти; друзів заступала йому флюяра, з якою ніколи не розлучався. Коли грає, бувало, аж гори заслухуються. Любив Юрчик і свої місця для випасу кіз, бо були на вершечку гори, з якого далеко видно на всі боки. Він бачив не раз і орла, як той, кружляючи у піднебессі, виглядає здобич; бачив одного разу, як сусідніми кичерами проходили поважно цілі стада оленів, бачив і вовків. Та він не боявся. Від вовків мав пістоля, сокиру за поясом, ще й за-кляття від них знав.

Загнавши кози на місце, Юрчик виліз на найвищий камінь, щоб бачити все стадо. Так минуло кілька годин. Кози паслись. Юрчик завертав тих, що далеко заходили, грав на флюярі, співав собі. Коли це раптом в повітрі почало швидко холоднішати. Сонце, наче злякавшись чогось, хутко сховалось за хмари, що їх тепер цілими табунами, мов сполоханих коней, звідкись нагнав вітер. За Говерлою загриміло. Раз і другий. Ішла злива з громами, котилася вже по горах грізна луна. Кози злякались, особливо козенята, збилися у купу, поглядаючи раз у раз своїми немов скляними жовтими очками на грізне небо. Гнати на полудне було ще рано, сховатись від бурі ніде. Юрчик вирішив відвернути од себе лихо заклинанням. Робилося це досить просто. Треба було тільки виговорити навиворіт увесь "Отче наш" та "Богородицю" — і буря мусила пройти стороною. Юрчик, правда, ніколи ще таким чином бур не одвертав, але старі пастухи запевняли, що це надійний спосіб.

Хлопець скинув крисаню і почав вимовляти ті незвичайні слова:

— Ні оченаш, ні іже еси, ні да святить си... ні амінь.

Таким способом переказав і "Богородицю" і почав хреститися. Знав, як і це робиться. Хрестився наліво і, замість звичайного "в ім'я отця..." говорив:

— Ні раз, ні два, ні три... ні дев'ять, ні один не бий тут, але бий он там, камінь! (Це

замість амінь).—Таким способом він посилав бурю й град на кам'янисті ґруні, де ніщо не пасеться.

Однак заклинання не допомогло. Буря швидко наближалася, і на сусідній кичері почав уже падати дощ. "Запізно взявся відвертати",— подумав Юрчик. Сумнівався він, правда, ще й чи все проказав як слід, але перевірити вже не було часу. Оглянувся ще раз, чи нема місця, де б перечекати бурю, і раптом побачив, що з сусідньої кичери, де вже лив дощ, щось велике й дивовижне майнуло в долину. Здалеку видалось Юрчикові, що це дикий кіт вчепився пазурами коневі в шию і переляканий кінь летить чимдуж в марній надії урятуватись. Дощова стіна закрила на якусь мить від Юрчикових очей те дивне видіння. Але ось вітер роздер водяну завісу, і хлопець побачив, що то на коні не звір, а щось ніби людина, але моторошно потворна з вигляду. Ясно було також, що та проява прямувала просто на його кичеру. Тепер уже Юрчик не сумнівався, що то якась нечиста сила, нетлений чи лісовик у людській подобі. Забувши вмить про все на світі, про кози і свої обов'язки, він кинувся утікати до стоїща. Біг, розбризкуючи постолами воду в калабань-ках, спотикаючись об каміння й корені дерев, обливаючись холодним потом. А дощова вода стікала з його одєжі й струмками збігала з тіла, змиваючи той піт. Здивовані кози хвилину стояли нерухомо, тоді найстарший цап — проводир стада — мекнув тривожно і скочив убік. Постояв так ще з хвилину, немов міркуючи, що ж робити, потім повернув і рішуче поскакав за своїм ко-зарем. Кози, що пильно стежили за кожним рухом цапа, не роздумуючи, погнали за ним.

Юрчик уже добігав до стаї, коли почув зовсім близько за собою хрускіт ламаного хмизу і кінський тупіт. Панічний страх не давав оглянутись. До стаї залишалося ще кілька десятків кроків, бачив уже її, але добігти не судилося. Упав зомлілий. До нього добігли кози і, як на команду, зупинилися над ним.

А за кілька хвилин у стоїще на мокрому, спіненому коні влетів Фока. Помітивши по дорозі зомлілого, він гукнув зі стаї Федора, і вони вдвох заходилися приводити до тями молодого козаря. Дивувалися та все гадали, що це таке з ним скоїлось.

Тим часом буря вщухла, і вмиті зливою верхи освітило радісне, мов скупана дитина, сонце.

Пробув Фока у Довбушевому таборі три дні. За цей час придивився до життя опришків, а найголовніше, його помітив славний отаман.

Помітив і полюбив. Довідався випадково, що Фока вміє писати, і це зв'язало його з горбанем навіки.

— Де ж ти навчився цієї штуки? — якось спитав його Довбуш.

І Фока розповів, що навчив його писати Йоганн Шульц, німець, який утік колись від панщини зі свого краю в ці місця і став за коваля у княжий двір.

Тоді вийняв з ватри чорного вуглика і на шматку дошки, що лежав біля вогнища, вивів великими літерами: "Довбуш".

— Оце таке "Олекса Довбуш"? — спитав недовірливо отаман. Уперше-бо в житті бачив написаним своє ім'я. Придивлявся з усіх боків до великих літер, що чорніли на дошці.— Таке "Олекса Довбуш"?

— "Олекси" тут немає,— сказав Фока,— є лише "Довбуш".

— А "Олекси" не вмієш, чи як?

— І "Олексу" вмію.

— То напиши.

І Фока почав знову водити вугликом по дошці.

— Треба, Фоко, щоб ти навчив мене хоч підписуватись,— сказав повагом Довбуш.— Без цього зараз не можна й опришкові!

Фока радо погодився. Серце мало не вискакувало — яке щастя! Хотів зразу ж приступити до навчання, та Довбуш почав розпитувати про того німця-ковалю. Як же то він, ні землі, ні маржини не має, живе тим, що молотом заробить? Просив Фоку передати тому німцеві поклін від нього.

Погостювавши в Довбуша, Фока з великою неохотою вертав на доли. Мусив вертати, бо раз, що коня взяв у Дзвінки і вона, певно, вже там турбується, а друге — він тепер ставав зором і слухом Довбуша при дворі, він, малий, непомітний, мав зіграти важливу роль в нечуваній і зухвалій грі, що її замислив славний опришок.

Тим часом у замку робилися останні приготування до весілля. Псович крутився, як муха в окропі: зганяв цілі юрми кріпаків до парку, де вони з ранку до ночі косили трави, прорізували нові стежки, алеї, всипали їх піском, рінню, що її підвозили від річки. Стара княгиня ходила по замку, сама оглядала покої, а особливо призначені для найближчих, дорогих цьому дому гостей. За воєводиною дріботів старий слуга й вірний друг дому, пан Людвіг Вільчек, маршалок двору, якого називали останнім часом на німецький манір — гоф-майстром. Відколи помер старий воєвода, обов'язки маршалка двору були занедбані, бо княгиня, овдовівши, жила досить відлюдно, гості в неї бували рідко. Функції маршалка стали просто непотрібні, й старий доживав віку у флігельку, читаючи старі романи, часом порпаючись у саду та розповідаючи випадковим слухачам із слуг чи гостей про колишню велич і славу дому Каліновських.

На повернення кращих часів пан Людвіг давно втратив надію. Але вони таки прийшли а появою у замку князя Олександра-Юзефа, нареченого княжни Єви. Ось тоді старий витяг зі скрині, мов із домовини, свою пропахлу цвіллю ліврею, булаву маршалківську і, на^е й не сталося за ці роки ніяких змін, узявся до своїх давніх, милих серцю обов'язків. Правда, став він буркотливим і, тупцяючи зараз за вобводиною, нарікав, що не так усе робиться, як у старовину. Найбільш прикро вразило старого те, як умебльовано кімнати, призначені для князя Сангушка — вередливого магната, якого маршалок і поважав, і дуже боявся. Княгиня терпеливо слухала буріння вірного слуги, бо за довгі роки звикла до нього і й|& тому, що трохи боялася старого. Він знав про її закоханість у Псовича і досі ніяк не міг з цим примиритись. Ці двоє людей, пані й слуга, немов соромились одне одного, уникали дивитися одне одному в очі.

Найменше турбувались усякими приготуваннями самі винуватці торжества: княжна Єва і князь Юзеф. Вони собі проводили час у приємних розвагах і ррзмо-вах. Не турбувалась двірцевйми клопотами й гіййсбтня війська князя Яблсшовського, якою командував шляхтич Сулятицький. Жовнірам заборонено було заходити до парку і

стовбичити перед замком, і вони, ховаючись Під спеки, цілі Дні просиджували у великій дерев'яній, соломою вкритій stodolі. Грали в кості і через певні проміжки чабу посилали вартових до замку та до свого складу рушниць і бойових припасів, що містився в ЙІЙ'яній прибудові, переробленій зі старого льоху.

Дуже незадоволена була з приїзду такої кількості зайвих людей княгиня, але мусила терпіти, бо опришки становили цілком реальну небезпеку.

А от коваль Йоганн Шульц не виявляв байдужості, частіше, ніж звичайно, поглядав зі своєї кузні на замок та слав на його адресу найдобрішу лайку. Ось уже три дні він даремно виглядає Фоку. Що могло з тим хлопчиськом скоїтись? Про його раптовий від'їзд до Довбуша Шульц не знав.

Надвечір прибули до замку дорогі гості: князь Януш Сангушко — дядько княжни Єви, і через кілька хвилин — два офіцери королівської гвардії — графи Сенський і Фірлей, близькі родичі нареченого.

Усіх повели до призначених їм кімнат, де вони мали опорядитися, відпочити. За півгодини до вечері прибули двоє сусідів: шляхтичі з дещо подібними прізвищами — пани Ожга і Вижга. Ледве встигли вони вмитись і повдягати свої парадні кунтуші, як із замкової вежі, під якою була в'язниця, розляглися звуки фанфари. Так тут під час великих свят скликали гостей до їдальні.

Вечеря тривала порівняно недовго. Князь Сангушко, стомившись з дороги, незабаром підвівся з-за столу, перепросивши господиню, а за ним розійшлася і молодь. За вікнами стояла червнева ніч, тепла, пахуча, особливо чарівна в горах, і молодші з гостей розбрелися парами по парку, шукаючи затишних лавочок під зеленими балдахінами дикого винограду, ховаючись від людей і місяця, що весело заглядав їм в очі. Останнім зійшов з тераси князь Яблоновський зі своєю нареченою під веселі жарти старіших гостей, що вигідно розсіялися на терасі, допиваючи чорну каву з лікерами.

Альтанка, куди прийшли князь із княжною, стояла на штучному острові, що його спорудили ще за часів старого князя Каліновського кріпаки, і називалась вона візантійською. Будували її гуцули, але за рисунками самого князя, що бачив подібну під час одної із своїх закордонних подорожей.

Перейшовши по перекидному містку через широкий, наповнений водою рів, що оточував альтанку, князь із княжною опинилися в затишній кімнатці. Тут було тихо, пахло живицею і жасмином, що густо обплів знизу стіни; крізь відчинені вікна лилися цілі потоки білого місячного світла, деś поряд чувся веселий скрекіт жаб.

— Чарівно тут, мов у раю,— сказав схвильовано князь, садовлячи свою наречену на м'яку канапу,— і ти в ньому — Єва. Але я щасливіший за біблійського Адама,-г— засміявся він.— Ще й через те щасливіший, що таких красунь не було від початку світу й не буде до його кінця.

— Хотіла б я, щоб ці слова почув наш капелан! Він би не подарував вам такої зневаги до нашої праматері,— сказала княжна Єва, посміхаючись.

— Знову "ви"? Невже й тут не можна переступити меж двірського етикету? Єво! Невже й сьогодні не будеш говорити мені "ти" і не даси поцілувати своїх коралових уст

своєму спраглому Адамові, що згорає від любові й пристрасті. Скажи, Єво, прекрасна моя, дружино моя майбутня!

— По шлюбі,— відповіла, всміхаючись, Єва і сховала своє личко за дороге, із слонової кістки, віяло.

— Значить, ще два дні мучитись?

— Мучитись не конче треба, можна й не мучитись. У тоні княжни князь почув щось нове. Він рвучко

припав устами до її руки, тоді почав цілувати волосся, шию, лице. Та коли вона, знесилена довгим опором, нарешті віддала йому свої гарячі уста, під вікнами розлігся враз дикий, різкий регіт. Це не був голосний сміх нормальної людини, а гостре, переривчасте іржання якоїсь невідомої істоти чи, може, крик страшного божевілья, що вихопився з якихось хворих грудей. Регіт швидко обірвався, але в альтанці він, здавалося, все ще стояв, як загуслий олов'яний потік. Він спаралізував думки, мову закоханих, і вони добру хвилину з жахом дивилися мовчки одне на одного, не можучи ворухнутись. І аж коли у княжни Єви ринули сльози, князь отямився і прожогом вискочив надвір. Але там вже нікого не було. Навкруги панувала важка, просочена місячним промінням тиша. Її тепер не порушували навіть жаби. І тільки чути було, як десь далеко в горах перегукувалися два пугачі.

А незабаром після події на штучному острові у вікно ковалевої хатини, що стояла на краю великого пай-ського подвір'я, хтось постукав. Йоганн Шульц вийшов надвір і, побачивши Фоку, зрадів і потягнув його в хату.

Напередодні весілля Псович мало не півдня шукав Фоку по всьому селу. Заходив навіть до старого Василя Довбуша. Відвідав Дідушка і нарешті поскакав конем до Дзвінки.

Сюди він радий був заїжджати при всякій, навіть найменшій, нагоді. Молода красуня ніколи не переставала вабити його — старого парубка, якому княгиня не дозволяла женитись. Заїжджав він до Дзвінки завжди з острахом, бо княгиня суворо заборонила йому ці візити. Крім того, в Дзвінки він міг зустрітись з Довбушем, а такої зустрічі пан підстароста дуже боявся. Змагатись із Довбушем за жінку було більш ніж небезпечно.

Дзвінку Псович застав саму. Однак несподіваним зробити свій візит йому не вдалося: мала чутливого собаку і отвори в огорожі.

Зустріла його холодно, ще холодніше, ніж звичайно. Певно, не його чекала. Пан підстароста не знав причини її кепського настрою, однак зразу ж відчув холод прийому. І все-таки вирішив силою взяти те, чого не міг добитись за довгий час словами й обіцянками.

— Не було тут в тебе Фоки? — спитав він, переступаючи поріг.

— Навіщо він вам здався? — в свою чергу спитала здивовано Дзвінка. Досі Псович завжди питав про Довбуша, а про Фоку ніколи й не згадував.

Псович розсердився:

— Ти занадто розумна зробилась,— кинув недбало.— Гляди, щоб тобі не

пошкодило!

Дзвінка стала перед ним, втупила в нього свої блискучі сірі очі, і йому раптом зробилося моторошно. Поки опам'ятався, вона була вже коло дверей.

— Коли такий розумний — говори до стін! — грюкнула вона дверима. Утекла до чорної хати, а Псович залишився у білій сам. Стояв посеред хати червоний від досади і тільки очима лупав. Ця проста гуцулка завжди так визивно поводитися з ним, так принижувала його, новоспеченого шляхтича, перед яким усе село тремтіло, чиїх пестошів прагнула сама княгиня — власниця кількох сіл і тисяч людей.

Поволі почав підкочуватись до серця й страх: а що, як у чорній хаті Довбуш?

Не чекаючи більше, Псович вийшов до сіней і крізь шпару в дверях глянув у другу кімнату. Дзвінка сиділа на краю ліжка сама. Нахмурила брови, і вони зійшлися до купи, мов розпростані крильця ластівочі на тлі рожевих хмар, ^ Аж наче тінь упала од них на ясні очі красуні. Лице їй від злості почервоніло, і груди високо хвилювались під тонкою вишиваною сорочкою. Була чарівна в своїй люті, як гірська казка. Псович любувався нею хвилину, пожирав її очима, а далі не витримав, рвучко відчинив двері і вмить опинився біля ліжка. Стала перед ним горда й смілива, міцна, мов статуя, — і він одразу обм'як, завагався. Думав, — тікатиме, боронитиметься, а вона й не ворухнулась. Постоявши хвилину, він все-таки вхопив її за руки. Вона тої ж миті вирвалася.

— Силою хочеш? — усміхнулась презирливо куточками вуст. — Ти?

— А що, панькатися з тобою? — схопив він її за попереk, зібрав усі сили, хотів кинути на ліжку. Але в ту ж мить йому потемніло в очах від сильного удару в перенісся, і він заточився назад, до середини хати. Дзвінка вибігла надвір.

До вечора сидів Псович над потоком, прикладав мокру хустину до розбитого носа й проклинав Дзвінку, а надвечір рушив до замку. Не в'їхав у двір головною брамою, як завжди, — боявся зустрітись з княгинею, а, об'їхавши замок, заскочив у малі ворота біля кузні, щоб передати коня до стайні. Недалеко від кузні побачив Фоку, якого не думав вже сьогодні знайти. Ця несподівана зустріч розпогодила йому нахмурене чоло, і він вже весело гукнув хлопця.

Фока оглянувся.

— Підійди ближче! — кликав Псович.

Фока завагався на мить, тоді пошкандибав до підстарости, думаючи, що той скаже завести коня до стайні. Але Псович узяв його за плече і, гостро дивлячись в очі, сказав:

— Я знаю, що це ти кинув камінь у возного, і не думай, що я про те забув. Але коли хочеш уникнути кари, мусиш з'явитися завтра до замку.

— А що там маю робити? — спитав несміливо Фока.

— Тоді й скажу. Робота буде неважка: веселитимеш гостей.

Хлопець здивовано витріщив очі на Псовича: чи той здурів, чи жартує. Але пан підстароста говорив спокійно і серйозно.

— Не вмію я панів веселити, — почав Фока.

— Я навчу, — заспокійливо сказав Псович, — то неважко. Поскачеш на одній нозі, скорчиш пику, заіржеш конякою, загавкаєш, скажеш якесь смішне слово. Усе ж це ти

вмієш, я прекрасно знаю. Коли все добре піде і ти сподобаєшся гостям — дістанеш нагороду, і забудеться тобі той камінь, а не прийдеш — п'ятдесят буків.

Фока мовчав.

— Отже, прийдеш? Хлопець не озивався.

— Гляди мені, завтра, в цю пору, щоб ти був у мене в канцелярії! — накивав на нього пальцем Псович,— Там буде приготовлене для тебе убрання. Та вмийся, щоб не смердів хлопом.

І, не чекаючи більше відповіді, Псович швидко повів коня до стайні, бо від стодоли наближалися княжі жовніри, що йшли гуляти в село.

Фока звернув убік і сховався в тіні дерев.

Коли Псович увійшов до каплиці, княжі ложі з критими оксамитом фотелями, оздобленими гербами Калі-новських, були вже повні. На чільному місці сиділи княгиня й князь Януш, а за ними — найближчі родичі. Так само заповнені були й крісла для гостей та двірні. Псович пробрався крізь юрбу двораків до свого крісла, але його місце поруч з маршалком Вільчеком уже зайняв хтось із гостей. Щоб не тривожити гостя, він посунув назад, ближче до виходу.

Від дверей до вітваря стояли двома рядами чоловіки з гостей в парадних кольорових старопольських кунтушах з багатими прикрасами,— стримували натиск юрби, залишаючи вільним прохід, вистелений червоним килимом. Псович протиснувся крізь натовп нижчої служби. У каплиці гуло, мов у вулику. Публіка скорочувала собі нудне чекання розмовами про весілля та про наречену. Але ось усе змовкло, заграли органи. Очі всіх звернулися до дверей, де з'явилася і швидко попрямувала до вітваря весільна процесія. Спереду йшла чогось дуже сумна княжна Єва між графами Сенським і Фірлеем, за ними йшов князь Яблоновський між двома паннами, яких Псович не знав. Мабуть, родички, може, навіть сестри молодого.

Коли перші дві трійки пройшли, шеренги панів у кунтушах увігнулися, і натовп присунувся ближче до

вітваря. Псович загубив молодих з очей. Сам шлюбний обряд його не дуже цікавив, і він більше наперед не пхався. Спершись на колону, думав про зустріч з княгинею, що мала відбутись через кілька хвилин. Ненавидів її сьогодні особливо гостро. Синяк не зійшов ще з-під ока, й ніс болів. Стояв і думав, що сказати, коли спитає, звідки такі прикраси на лиці.

Розбудив його від задуми грім органів, що сповіщав про кінець церемонії. Він квапливо подався перший до виходу, а там через парк побіг до замку, щоб випередити княгиню. Головна алея була прикрашена прапорцями й освітлена лампіонами. Надворі ж було темно, бо місяць ще не сходив, і на чорному оксамитовому тлі ночі парк, освітлений лампіонами, нагадував якусь стару, у дитинстві чуту казку, Псович вже доходив до замку, коли в різних кінцях парку блиснули фейерверки, а на вежі заграли труби. Це був знак, що молоді вийшли з каплиці.

Повернувшись до замку, молоді й гості розійшлися на деякий час по своїх кімнатах відпочити й переодягнутися до вечері, а княгиня-мати використала цей час для

прийому Псовича. Хоч і приймала його в своєму будуарі, проте побачення мало бути суто ділове. Сиділа, пихата й важна, в золоченому фотелі, трохи заглад-ка, але ще з помітними слідами давньої краси, через яку її, міщанку, князь Каліновський зробив княгинею. Примруживши очі, з хитрою посмішкою поглядала на двері, що в них мав з'явитися Псович. А ось і він.

— Пан Вижлінський? — спитала княгиня, ніби недобачаючи.

— Я, ваша світлосте,— Псович повалився на коліна, бурмочучи якісь незрозумілі слова. Він взагалі вдавав безумно закоханого, й княгиня цьому вірила.

— Королево! Чарівна королево! — бурмотів він патетично,— У вас стільки величі, стільки блиску, стільки чарів сьогодні, що ви більше, ніж королева, більше, ніж усі королеви світу!..

Княгиня була задоволена. Вона простягнула руку, і Псович припав устами до тої руки жадібно, як спраглий до води. Обсипав поцілунками ту білу, гладку руку, сопучи від удаваної пристрасті. Коли ж він переступив межу дозволеного й почав цілувати руку вище ліктя, княгиня погрозила йому пальчиком:

— Пане Яне, не забувайтеся!

І колишній лакей зробив умить злякане лице й почав просити вибачення. Проте княгиня не довго сердилась. Треба було поспішати до столу, і вона перейшла до головного.

— А чи завжди ви мені такий вірний, паничу? — спитала вона раптом.— Чи тільки мені говорите такі слова?

Псович тепер уже й справді злякався. Не знав, про що буде мова, боявся доносу. Одначе скоро заспокоївся. Виявляється, княгиня мала на увазі тільки Дзвінку.

— Дзвінка! Боже мій! Ота любаска Довбуша? — перепитав, ніби й не знаючи гаразд, про кого мова.— Ота хлопка? Нещасна, мізерна хлопка? Хіба можна згадувати її ім'я поряд з вашим іменем? Та вона перед вашою ясновельможністю, мов лойова свічка перед сонцем! — докінчив він з робленим обуренням.

— Але, незважаючи на це, ви в неї буваєте?

— Та буваю іноді,— байдужим голосом сказав Псович,— проте мої відвідини мають чисто політичний характер, цілком відмінний...— І він втупи́в у княгиню свої нахабні очі, надіючись на їх магічну силу.— Хочу використати її як пастку для Довбуша, хочу зробити її помелом у ваших руках, княгине-пані. І я таки доб'юся, що вона стане нашою спільницею і сама видасть нам Довбуша в руки. А вже ми його піднесемо високо-високо, щоб ним вітер гойдав...

І він сам засміявся зі свого дотепу. Але на княгиню його слова не справили сподіваного враження.

— Я дуже незадоволена з того, що ви буваєте в неї,— сказала вона з тремтінням у голосі, що звичайно було ознакою близької істерики.

— Я ж для загального добра, княгине-пані,— злякався Псович.— Як говориться, pro publico bono,— удався він до тої дрібочки латині, що була так конче потрібна для справжнього шляхтича.

— Це можна робити через своїх прибічників, через слуг,— сказала княгиня.— Я вам забороняю, просто-таки забороняю бувати там, інакше втратите мою ласку назавжди! — аж вдарила вона рукою об поруччя.

Псович розгубився, і цього разу невдавано.

— Не карайте, княгине, пані моя! — почав молити.— Ноги моєї більше там не буде. Клянусь любов'ю своєю до вас.

Княгині шкода стало коханця, і вона поманила його ближче до себе, навіть погладила по голові.

— Це надто велика честь для неї,— сказала вже тихше, ніби виправдуючись за свою гарячковість.— Так вона може собі й бог зна що подумати!

Псович ще раз заприсягся, що більше не піде до Дзвінки, і все скінчилося повним замиренням. Тепер заговорили про опришків. Княгиня поцікавилась, скільки ж розбійників у того Довбуша та чи такі вже вони небезпечні для княжого двору. Псович, як міг, заспокоїв свою пані. Мовляв, сили в Довбуша поки що такі мізерні, що про них смішно й говорити, маючи півсотні палацового війська. Правда, небезпека може збільшитись у майбутнім, бо після оголошення нових податків банда опришків зросте. Деякі ж селяни не зможуть чи не схочуть платити, отож їм один шлях лишиться — до Довбуша.

Останнє повідомлення дуже стурбувало княгиню, і вона, глибоко зітхаючи, довго думала над людською невдячністю.

— Невдячні бестії. Треба суворіше з ними! — вирішила нарешті.

— Я стараюсь, стараюсь з усіх сил...

— Ви занадто м'які,— сказала княгиня, і серце Псо-вича знов упало. — Я не уявляю собі навіть, як це так — не хочуть платити!

— Не платять — і все, ваша світлосте!

— Але ж у нас величезні витрати, пане Яне,— обурилась княгиня, наче то сам Псович не хотів платити.— Уже ж другий тиждень живуть у нас гості! Щодня то бали, то полювання, то банкету. А ті хлопці не розуміють, що це коштує грошей! Підле хамство, невдячне! Це ж, нарешті, його святий обов'язок!

Псович завзято кивав на знак згоди.

— Така натура хлопська, і найголовніше — брак вдячності.

В обіднім залі заграла музика, і княгиня поспішила закінчити розмову. Дала Псовичу поцілувати на прощання руку й дозволила іти, шкодуючи в душі, що через князя Януша Сангушка не може запросити його до столу.

Але Псович затримав її ще на хвилину; розповів про свій план випустити до зали Фоку. Княгиня спершу завагалась, але коли Псович нагадав їй про блазнів при королівському дворі, зразу ж погодилась. Просила тільки, щоб добре його підготував. На цьому аудієнція закінчилась.

А в цей саме час Довбуш зі своєю ватагою підступив під замок. Він за день зійшов із гір у долину, хлопці його відпочили в густих заростях, а коли ніч спустилась на землю — рушили до замку. Вів за собою цього разу ватажок п'ятдесят чоловік. Тридцять своїх

і двадцять позичених у Федора Штоли. Потрібна була така велика ватага тому, що йшли на дуже важку виправу. П'ятдесят чоловік самого війська княжого було в дворі. А ще ж була там і замкова служба. З такою силою треба було рахуватись.

Проте Довбуш мав свій план, і люди йшли за ним, як у дим, бо вірили йому більше, ніж собі.

Побачивши здалека освітлений замок на горі, лямпіони й фейерверки в парку, опришки розбилися на раніш визначені невеличкі групи. Так рушили далі. Тихо, не привертаючи до себе нічиєї уваги, без найменшого шелесту, почали проходити в парк. Кожна група складалася з трьох чоловік і мала своє точно визначене місце й завдання.

Сам Довбуш на чолі трійки з Палія, Мира й Криги ввійшов у двір ворітьми біля кузні. Тут їм ніщо не загрожувало: коло цих воріт стояв коваль Шульц. Він ніколи досі не бачив Довбуша, але пізнав його відразу з постави, з дивовижної вроди. Позналилися, потиснули один одному руки. Тоді коваль рушив уперед, а за ним на певній відстані пішли опришки. Вів до стодоли, де жили вояки, та до порохівні. Вів під прикриттям вірного спільника — ночі.

Поки все це діялося у дворі, в замку гості встигли вже перепити всі тости, повечеряти і тепер, підігріті вином, весело сперечалися, розповідали анекдоти. Сиділи всі за рангами, на місцях, визначених для кожного маршалком двору. Він же і підібрав дам для чоловіків, враховуючи симпатії, і кожний з чоловіків заздалегідь знав, кого гюведе до столу.

Панів Ожгу та Вижгу старий маршалок посадовив випадково *vis à vis* і потім сам не радий був з того, бо ці шляхтичі мали не лише подібні прізвища, а ще, як виявилось, і звички подібні: любили хильнути надміру, а тоді надміру галасувати. Зараз вони привертали увагу всього столу, і маршалок ніяк не міг їх заспокоїти. Він уже й просив, і загрожував гнівом княгині — ніщо не допомагало. Пан Вижга дражнив свого сусіда пана Ожгу пригодою з опришками, яка для останнього закінчилась досить сумно. А той сердився і намагався будь-що довести, що його роль в тій історії не була ні смішною, ні ганебною. Від їх суперечки аж гул стояв на тому кінці столу.

Побачивши, що годі їх втихомирити, старий маршалок пішов на хитрість. Він вирішив познайомити зі змістом їхньої суперечки увесь стіл. Стукнувши булавою і попросивши в гостей хвилину уваги, він коротко розповів про причину сварки між двома сусідами і спитав гостей, чи не хотіли б їх вислухати. Заручившись згодою усього столу, надав слово покривдженому, і пан Ожга почав виправдуватись під поглядами десятків цікавих усміхнених очей.

— То так було, чцігодне панство. Одного разу, вночі, вривається в мій дім, чцігодне панство, банда опришків на чолі з самим Довбушем. Не знаю, як увійшли вони й коли, але, прокинувшись, побачив, їх повну спальню. Уявляєте собі, панство, моє становище?..

Пан Ожга замовк і обвів поглядом своїх слухачів. Тоді, заохочений загальною увагою, повів свою розповідь далі:

— Подумав я про шаблю, чцігодне панство. Але подруга моя вірна, зброя моя

шляхетська, що не один похід зі мною пройшла, була вже в руках тих хамів.

Пан Ожга відпив вина. Видно, розхвилювався.

— Я, правда, не злякався, як тут про мене сказав пан Вижга, але самі, панство, розумієте, що становище було неприємне.

Між гостей покотився легенький смішок, мов пір'я під подувом вітру. Але пан Ожга того не почув.

— Я кричу: "Ща то єєт? Цо то?" Аж тут до мене сам Довбуш: "Приймай,— каже,— гостей, пане Вижго!"

Мені й від серця— відлягло. Не до мене, значить, прийшов, а до пана Вижги. От пощастило!

Тепер уже ледве стримував сміх увесь стіл, zde пай Ожга, захопившись своїм оповіданням, і зараз нічого не помічав*, Схвильовано сиплючи словами, розповів, як його опришки били канчуками і як, забравши всі гроші, що були вдома, та випивши всі вина, пішли з тою думкою, що пограбували не його, а пана Вижгу.

— Але я їм це відкрив,— з тріумфуючим виглядом закінчив пан Ожга,— коли вони були вже надворі, я через вікно їм гукнув: "Не Вижга я,— кажу,— бестії ви такі, а Ожга, щоб ви знали! І я вас обдурих!" Опришкам дуже було соромно. З тим і пішли.

Коли пан Ожга закінчив, зал гримів від реготу, а князь Сангушко аж плакав від сміху.

— Оце так обдурих, мосьпане! Ха-ха-ха! Ви, пане Вижго, постраждали? — повернувся він до супротивника пана Ожги.

— Щось не пам'ятаю, щоб дуже, ваша світлосте,— уклонився Вижга.

— І грошей їм не віддали?

— Я не такий щедрий, як пан Ожга.

Ожга сидів збентежений і тільки лупав очима.

— Тепер я знаю, який з пана Вижги приятель,— нарешті ущипливо сказав він.

При цих його словах сміх у залі трохи ущух. Князь Сангушко підвівся на своєму місці, а маршалок заспокоїв гостей. І князь заговорив:

— Коли вже навіть за весільним столом зайшла мова про розбійника Довбуша, мосьпане,— почав гордовито,— коли шановні панове погодилися самовільно осквернити свої уста його підлим ім'ям, то, видно, дуже він вже всім взнаки дався.

Гості закивали головами, а пан Ожга сказав, що життя нема від опришка, й заплакав. Сусіди заспокоїли його, а князь Сангушко вів далі. Сказав, що історія з паном Ожгою справді дуже болюча, бо ж ніхто з присутніх не гарантований від такого.

— Пан Ожга ще дешево відбувся,— сказав князь.— Нам відомі випадки, коли Довбуш убивав того, хто потрапляв йому до рук. Його гірська яскиня гірша від Дантового пекла, і коли б той хам знав твір великого поета, він, напевне, виписав би на дверях своєї печери: "Lasciate ogni speranza voi ch'éntrate" l.

Більшість гостей не второпало італійської фрази, і мало хто чув про Данте, проте це не завадило усім ще побожніше дослухатися до кожного слова промовця,

1 "Покинь усяку надію, входячи сюди",— напис над входом у пекло у творі Данте

"Божественна комедія" (італ.).

бо ж він славився освіченістю. А князь тим часом ударився в історію, почав пояснювати причини, що породили опришківство:

— Не утиски підстарост та усяких війтів, як думає дехто, спричинили появу опришків. Це дрібниці... З хлопом і треба суворо, без того не можна. *Gadzina musi bue ciemiężona* *• Причини далеко глибші...

І він згадав про голод, пошесті і мор 1710 року. Старші з присутніх пам'ятали ще те страшне нещастя.

— О мосьпане! Ось де була справдешня причина розвитку опришківства! А далі що сприяло цьому? Анархія в Польщі, це треба визнати, панство, хоч і важко це визнавати. А далі гамір воєнний по тім боці гір, де угри, маю на увазі вищі стани, пішли на допомогу Марії-Терезії австрійській, боротись за її трон. Далі бунти селянські на Україні, повстання на Волощині та знову й знову незгоди й брак єдності між шляхтою польською. Ось що сприяло розвиткові опришківства в горах, ось що покликала до життя Довбуша... Але не розбійництвом страшний нам Довбуш, мосьпане,—продовжував князь по невеличкій паузі,—і не грабунками, а бунтарством!

Гості непорозуміло зашептались.

— Не розуміють мене, панство? — спитав князь.— Я поясню. Ви пригадуєте, моє панство, який клич кинув Довбуш між хлопство? "Опришок світ рівняє"!.. Га?! Ви знаєте, що це значить? Хлоп задумав рівняти світ! Досі ще такого не було. Ні разу ще в історії цього краю не важився хлоп ревізувати закони божі. А цей збирається йти проти законів природи! Хлоп повстає проти бога! Це, мосьпане, нечувана річ. Це блюзнірство. Він мені рівним хоче бути!

Промова князя розвіяла веселий настрій гостей. Тепер тільки й розмов було, що про оборону, про те, як же все-таки винищити тих опришків. Посипалися проекти, поради, одні одних безглуздіші. Були й такі, що вимагали закликати військо королівське. Але князь Сангушко сказав, що тут треба обійтися без королівського війська і що з Довбушем повинно справитися палацове військо князя Яблоновського. Всі очі враз звернулися до молодого князя, і всім відразу ніби легше

1 Гадину треба пригнічувати (польськ.).

стало. А пан Вижга в патріотичному запалі навіть заявив:

— Ми зберемо кошти й сили, а на чолі об'єднаних військ попросимо стати бравого офіцера, пана молодого, воеводу князя Яблоновського.

Слова пана Вижги вкрили гучні оплески і вигуки: "Niech żyje!", "Vivat!"

Ці слова і крики примусили князя Яблоновського відповідати, хоч не мав сьогодні охоти говорити. Він не відзначався ані хоробрістю, ані войовничістю. Взагалі був незадоволений з того, що на весіллі, замість бавитись і веселитись, люди почали розмову про якогось опришка і віддають йому більше уваги, ніж пані молодій. У цих місцях він був уперше, до того мешкав у столиці або за кордоном, у таку велику силу Довбуша, як тут говорили, не вірив.

— Не думав я, ласкаве панство і мої дорогі гості,— сказав він, підводячись,— що на

найбільшому моєму святі, на весіллі, мені доведеться говорити не про красу і цноти моєї дружини коханої, а про розбишаку, шлях якого мусить закінчитись шибеницею. То правда, що Довбуш — розбійник не простий. Його ім'я знають і за межами нашої дорогої ойчизни. Дуже влучно, як і слід було чекати від такого великого розуму, схарактеризував небезпеку від Довбуша наш дядько, світлий князь Сангушко. Я додам, що треба нам Довбуша дискредитувати! Як це зробити?

І князь Яблоновський почав розгортати цілий план того, як позбавити Довбуша слави визволителя селянства, зробити його в очах гуцулів простим грабіжником і бандитом, оголосивши його поза законом, цебто таким, що його всякий може забити безкарно. Далі князь закинув самій шляхті, що вона взагалі майже не боролась з опришківством досі, а також не жертвувала потрібних коштів для знищення того лиха. А ці ж розбійники загрожують не тільки життю і владі панства польського, але й цивілізації, культурі, прогресу.

— А що ласкаві гості мої, велике панство і шляхта дрібніша поклали свої надії на мене, то я беру ту місію на себе,— закінчив князь Яблоновський.— Клянуся щастям моєї милої дружини, що знищу Довбуша — гершта всіх безчинств і злочинів, пожирача достатків і субстанції польської покутської шляхти — або згину сам.

Гості вдячдр дивилися на князя, від захоплення не можучи вимовити й слова, і аж коли князь Сангушко крикнув: "Vivant audaces! Vivat dux!" — десятки голосів повторили: "Хай живуть відважні! Хай живе вождь! Хай живе князь! Віват!"

Полились вина в кришталеві чари на честь відважного пана молодого, і знов веселощі запанували за столом. Тільки молода чомусь не раділа. Серце нашіптувало їй недобре. Забувши етикет, припала до грудей князя й благала, щоб не клявся, бо ж загинути може. Не знає він ні гір, ні звичаїв тутешніх, ні Довбуша. Не знає, що сила в Довбуша надприродна і що за ним усі гуцули.

Гості на чолі з князем Сангушком приязно кепкували з остраху княгині Єви, а чоловік її заспокоював:

— Не бійся, володарко моя кохана,— говорив так, щоб усі чули,— Я не згину, а Довбуша дістану! Дістану! Повішу того деліквента серед міста за ребро і триматиму на шибениці доти, доки вороння й чорна галич не рознесе його тіло до тих місць, до яких сягають чутки про його чорні розбої, доки вітри й гірські дощі не вибілять його оголених кісток.

Слова князя були для його гостей мов цілюща вода в пустелі. Проте одній людині в цім залі не припали вони до серця. Людина ця не належала до товариства тих, що сиділи за весільним столом. Її роль тут була цілком відмінна. Маленький, покривджений, голодний горбань цілий день, мов звір, муштрований і битий в двірських закапелках, мусив тепер веселити цих ситих панів. Уже з годину стояв Фока за порт'єрою. Довго не знаходив Псович підходящого моменту, щоб випустити його в зал. І аж коли затривожилась княгиня Єва, він вирішив, що час такий наспів, і пхнув каліку з-за порт'єри.

Його, маленького і кволого, помітили не одразу. Тільки коли почав говорити, всі

мимоволі звернули на нього увагу, бо ж таке говорив, що панам розширились очі і видався він усім велетнем, втіленням помсти.

— Ні, ти не дістанеш Довбуша, пане,— почав Фока, звертаючись до князя.— Живе він на високих горах, між скелями дикими, живе він з орлами вільними. Мов хмара градова, він падає на доли. І прийде час — не мине й тебе! Пінистим Черемошем, бурею навальною налетить він і твій замок затопить. А ти не зловиш

Довбуша! Дванадцять чарівниць йому сорочку ткало, дванадцять мавок і нічних її у чорній воді прало, і не беруть отамана кулі! Він руками скелі крушить! Звірі мліють від його погляду, а ти з ним мірятися хочеш? Ти ж — сова, а він — орел!..

І Фока зайшовся сміхом, від якого мурашки пішли по тілу слухачам. Гостей рівночасно злякав і загіпнотизував цей зловісний промовець. Усі сиділи мовчки й поїдали його очима. Аж коли маршалок стукнув булавою об підлогу, прокинувся від оціпеніння молодий князь. Хотів гукнути слуг, але спазма здавила горло, і він лише жестом дав знак лакеям, щоб забрали хлопця. Та коли лакеї викидали Фоку, той знову так засміявся, аж зал здригнувся.

Княгиня Єва заплакала, і її плач остаточно привів усіх до тями. Заговорили, засипали князя питаннями. Що то за незвичайна поява?

— Це злий дух в тілі потвори,— сказав єзуїт.

Пан Ожга доводив, що це, певне, теж опришок, а княгиня Єва все ще трусилася від плачу й повторювала, що це злий знак, що це на біду.

Княгиня-мати одна в цілім залі знала, звідки взявся тут отой "злий дух". Але довго мовчала, щоб не конфузити свого коханця. Та коли почали говорити про злих духів, про опришків та про злі знаки, вона сказала заспокійливо:

— Доню кохана, не вір знакам! То пан Псович хотів тобі зробити сюрприз і випустив цього дурного блазня. Він думав, що весело буде, а вийшло отак по-дурному. Це не є ніякий знак божий. На знаках я прекрасно розуміюся, а тим часом моє материнське серце цілком спокійне.

Хоч слова княгині й заспокоїли трохи переляканих гостей, проте свято було зіпсоване. Веселощі зникли безповоротно. І хоч їх збуджувало дорогими винами, хоч грала музика — нікому не кортіло ні пити, ні веселитись. Не допоміг і французький балет, що був для гостей сюрпризом. За тих часів балет взагалі був рідкістю, а тим більше в такому гірському закутку. Але й він не справив бажаного враження. Зображав танок лебедів перед відльотом у вирій та як схопив одну лебідку злий коршун. Княгиня Єва знов заплакала, і довго не вдавалось її заспокоїти. Увесь час повторювала, що серце її чує якесь нещастя. Не помагали ні матеріні вмовляння, ні пестощі чоловіка. На стіл подавано ще нові страви, та ніхто їх уже їсти не міг. Усім хотілося швидше додому.

Нарешті князь Сангушко підвівся. Маршалок з поклоном запросив його і решту гостей на прогулянку по парку, а потім човнами по ставу. Зашелестіли шовкові сукні, загримотіли стільці. Аж раптом різкий свист за вікнами прикував усіх до місця. Даремно маршалок заспокоював гостей. Тепер уже всі, не тільки молода, прочували лихо. Лише ніхто не зважився назвати його. І аж коли свист повторився ще ближче,

пан Ожга, забувши етикет і власний гонор, заволав: "Опришки!" — і в панічному страху побіг до дверей.

Його не могли вже затримати ні посилення князя на палацове військо, що боронить спокій у замку, ні умовляння господині та маршалка. Розпихаючи стільці і людей, пан Ожга продирався до виходу. Однак вже було пізно. Ще різкіший свист залящав перед самим його носом — і в дверях княжої їдальні з'явився отаман опришків, грізний Довбуш...

Без найменших перешкод, непомічені, пройшли опришки до колишньої стодоли. Звідти чувся п'яний спів і вигуки — видно, жовніри вечеряли й пили за здоров'я свого пана. Долинали вівати на його честь. Перед касарнею стояв на варті жовнір. Та його цікавило, видно, більше те, що діялося в касарні, ніж у дворі, бо стояв, обернувшись лицем до дверей і пильно прислухаючись до розмов та пісень всередині. Заздрив тим, що там сиділи, і не міг дочекатися, коли його змінять. Однак швидше, ніж він сподівався, звільнив його від вартування Крига. Налетів іззаду, мов орел, сильним ударом кулака по голові повалив на землю і, забравши рушницю, кинув труп, мов обмолочений сніп, під стіну. Палій тим часом швидко причинив двері касарні й засунув їх знадвору. Цього й не помітили ті, що були всередині. На місце мертвого жовніра став Палій з його ж рушницею.

А Довбуш, Мир і Крига мчали вже за ковалем Шульцом до порохівні. Там теж стояв вартовий. Забачивши людей, він окликнув їх. Однак не встиг і опам'ятатись, як вони напали на нього з трьох сторін і Мир топірцем розколов йому череп. Опришки кинулись до дверей. У траві недалечко від порохівні був заздалегідь схований для них залізний ломик. Про це потурбував учора Шульц. Поруч не випадково стояли два вози, що він їх якраз учора закінчив кувати, а на возах лежала зброя кінська, котру чомусь конюхи "забули" сховати. Тут же паслися спутані коні. На свист Довбуша прибігло ще три опришки. Швидко запрягли коні, а за той час решта опришків повиносили й покладали на вози рушниці й бойові припаси. Тривала вся ця робота кілька хвилин. Коли усе було готове — Довбуш свиснув коротко тричі. В одну мить з'явилося три трійки опришків. Тих, що досі вантажили на вози зброю, він послав на підтримку Палієві під касарню, а дев'ятьом хлопцям, на чолі з Миром, доручив доставити зброю в гори. Сам він з рештою опришків мав догнати їх в умовленому місці.

Вози рушили й покотили до воріт біля кузні, а Довбуш з Кригою кинулися до замку, де в кущах нечутно чатували основні сили загону. Лежали за кількадесят кроків від входу. Командували тут Пугач і Оршан.

Довбуш поспішав. Боявся, щоб замкнені жовніри не зняли крику. Правда, Палій мав пригрозити їм, що підпалить стодолу, якщо кричатимуть. Але Довбуша турбувала ще й відірваність тих чотирьох опришків від решти загону. Отже, він поспішав.

Добігши до замку, різко, протяжно свиснув, і хлопці його сипонули з заростів, мов полум'я.

Повторивши найголовніші накази й нагадавши кожній групі її обов'язки, Довбуш повів їх бігцем до головного входу. Десять опришків залишив для оборони тилу.

Придвірну варту змели, мов повінь тріску, і за якусь хвилину Довбуш сгояв уже на порозі весільної їдальні. Був одягнений, як на гуцульське весілля: у червоні гачі, обмотані внизу сірими вовняними онучами, у жовті постолі, білу сорочку, вишивану на грудях та на рукавах, і киптар, кольоровим сап'яном мережаний. За широким, бляхованим золотом чересом¹ зі срібними клямрами стирчали пістолі й чудової роботи ніж, через плече навхрест — торба й дорогі порошниці, на голові — крисаня з павиними перами, а в руках — топі-рець з німецької сталі. Стояв у дверях, мов статуя. В очах були гордість і відвага. Уся постать немов стру

Ч е р е с — широкий пояс.

меніла красою і впевненістю. Озирнув усіх бистро і кинув повільно переляканому до смерті панству звичайне гуцульське привітання:

— Ёк си маєте, панцтво? Ци дужі?

Нічого в цих словах не було страшного, але всі — господарі й гості — німо дивились на нього, як на страшне видіння.

— Що ж ви мене коло порога держите, до столу не просите? — спитав він, вже іронічно посміхаючись. — Коли мене не хочете, то хоч би-сте погостили моїх легінів! Не хочете і їх? Тоді ми, май, самі погости-мось.

Він зробив крок убік, і до зали, мов спінений гірський потік, ринули опришки. Вмить оточили весільний стіл. Крига став на дверях, щоб ніхто не важився втекти.

В залі все ще панувала мовчанка, переривана лише схлипуванням якоїсь жінки. Зголоднілі за день опришки дивились жадібно на багатий стіл, одначе слухняно чекали знаку від Довбуша.

— А їм тут добре си діє, пане вотомане, — не витримав старий Пугач.

— Ає, весілля що си називає, — відповів знехотя Довбуш. — А хто туту си з вас женит? — звернувся він до набундюченого князя Сангушка. — Ци не ви, дідочку?

Йому хотілося подратувати зарозумілого магната. Князь Сангушко мовчав, тільки почервонів до самих брів. А на нього згори поглядали усміхнені опришки.

Тоді, щоб порятувати свій шляхетський гонор, встав князь Яблоновський. Примруживши очі, спитав Довбуша, чого йому тут треба?

Довбуш усміхнувся.

— Ти дуже вострий, — сказав він. — Мабуть, то ти молодий? Добре. Коли молодий, то, значить, і ґазда в цій хаті. Поговоримо з тобою. Але слухай так, щоб жодного нумера не пропустив з мого говорения, бо такого говорения ти ще не чув.

Князь Яблоновський стояв мовчки.

— Твої предки, — казав далі Довбуш, — немало на-панувалися, немало познущалися твої слуги з кріпаків, немало сліз випустили твої гайдуки з бідного народу. Ти, певно, чув, як твій лакей Псович катував недавно мого старого батька? Чув? Ти рівно йдеш слідами своїх предків, на крок убік не схибиш. Але дорога твоя вже ввірвалась. Чуєш? Сьогодні увірвалась. Ти забув, що є на світі я. І тепер має все змінитись. Я прийшов рівняти світ!

Він замовк. Ніхто не ворохнувся, не порушив тиші. У тім "я" всі почули якусь

велику, грізну силу. Наче за тим "я" стояла вся гуцульська біднота.

Та ось князь Сангушко скочив раптом з крісла.

— Ти збожеволів! — гукнув несамовито. — Ти розумієш, що говориш? Ти повстаєш проти бога!

Довбуш глянув на нього зневажливо через плече і усміхнувся.

— Проти пана, князю, проти пана. Ти не дочув. З богом я собі не заходжу, бо його не бачив. Але він, май, ліпший за пана, а за тебе то й поготів. Це раз. А друге — до тебе не п'ють, то й не витягай шиї. А третє, Пугачу, ти там ближче стоїш, дай-но йому понюхати бартку, щоб дуже не кричав.

Пугач підсунув під самий ніс князеві гостру, блискучу сокиру. Князь Сангушко зблід, замовк і сів... А Довбуш вів далі мову до господаря:

— Так ось слухай далі. Я до тебе не в гості прийшов, а з ділом. Сьогодні, в день твого весілля, ти відпустиш на волю кріпаків.

Наче шелест пройшов по залу, але Довбуш не звернув на те уваги, говорив спокійно далі:

— Звільни їх на віки вічні від панщини, вижени Псовича і всіх тих слуг, що знущалися з нашого народу, і розійдемося мирно. Коли ти мені обіцяєш це — зап'ємо могорича, і я з хлопцями піду собі геть, а ти спокійно веселися далі. Обіцяєш?

Очі всіх тепер були звернені на князя Яблонов-ського. А він мінився на лиці, усе ніяк не міг опанувати собою, по-дурному кліпав очима, усією силою волі стримував власну руку, стиснену судорожно в кулак, від божевільного танку по столу, і не міг стримати.

Страх затулив йому рота, і здавалося, що мовчанка його триватиме цілу вічність. З усіх сил намагався щось сказати, але язик немов задубів у роті, тільки смішно смикалися щелепи. Довбушеві, що не спускав з нього зневажливого погляду, нарешті набридло чекати.

— То як же, князю, обіцяєш? — повторив він запитання.

Князь затрясся всім тілом і, не розрахувавши сили голосу, раптом верескнув:

— Ніколи, розбійнику! Твоє зухвальство не має меж, опришку! За нього ти заплатиш мені дорого!

Тої ж миті він злякався своїх слів, і смертельна блідість вкрила його лице.

Знов запала гнітюча тиша. Аж ось її прорізав голосний плач. Гнучке тіло княгині Єви затіпалося в судорогах. Вона перша усвідомила вагу князових слів і була певна, що Довбуш їх не подарує. Бачила, як в зіницях його блиснув раптом зловісний вогник.

— То така твоя мова? — процідив поволі Довбуш, не спускаючи з князя очей. — Тоді й ми заговоримо інакше. Ти, певне, думав, що ми жартувати прийшли? Ану в'яжіть їх! — гукнув зненацька опришкам.

Опришки кинулися до гостей. Заздалегідь приготовленими шнурами швидко зв'язали їм назад руки, а потім, так як ті сиділи, поприв'язували до стільців. З жінок зв'язали лише стару княгиню. В'язав її Пугач, і так старанно, що шнури цілком упірнули в її товсте тіло. Решту жінок не займали, бо вони здебільшого лежали зомлілі.

— Ну, пане Яблоновський, може, тепер ти будеш м'єкший? — спитав Довбуш, коли всі пани в смішних та дивовижних позах були поприв'язувані до стільців.

Князь мовчав.

— Це ти вже й говорити зі мною не хочеш? — перепитав Довбуш.

Князь не відповів.

— Тогди ми си з твоєю панею поговоримо,— сказав, усміхаючись, Довбуш.

Усі в залі перелякано глянули на княжну.

— Не тут, ні, на горах. Там буде більше часу,— додав Довбуш.

Тепер тільки князь з жахом зрозумів, яку Довбуш приготував йому страшну несподіванку.

— Як ти смієш?! — крикнув він пискливо. — Пустити мене!

Але Довбуш мовчав і тільки по-давньому всміхався. І зникла князеві пиха з лиця, і зробилось воно запо-біжливим, покірним, і почав князь просити опришка. Благав Довбуша, щоб усе брав, що є в замку, лиш щоб залишив жінку. Княгиня Єва лежала непритомна і вже нічого не чула.

Але Довбуш тільки моргнув до Криги. Той вхопив зомлілу на руки і, мов дитину, виніс із залу. Князь Яблоновський рвався, кричав, просив, але Довбуш уже не слухав.

— Триматиму жону твою в себе доти, доки сам не црийдеш і не даси на письмі й на ділі волі селянам. Поверну тоді її тобі нерушну й чисту. Коли б, одначе, ти замислив її силою відбирати — живою не дістанеш. А за те, що не погодився на мою вимогу з доброї волі, принесеш із собою ще тисячу дукатів. Ці гроші ти стягнув недавно з гуцулів за клямкове й пецове, то тобі не буде трудно.

Проказавши це, Довбуш рішуче одвернувся од князя. На його знак опришки почали поволі виходити з залу, а пастухи позабирали зі столу ще не початі полумиски із стравами, яких вони досі й уві сні не бачили.

Перед відходом трапилася одна несподіванка. Ор-шан побачив між пов'язаними свого колишнього поміщика Вижгу, через якого йому довелося утікати в опришки. Хлопцеві аж очі заблищали. Попросив Довбуша, щоб той дозволив йому забити свого ката.

— А ти пам'ятаєш нашу умову не вбивати? — спитав Довбуш.

. — Але ж він мене колись по лиці бив, пане вото-мане!

— Варто б віддати, але ж він зв'язаний,— сказав Довбуш.

— Я його хутко розв'яжу.

— Ні, розв'язувати не треба. Дай йому раз по пиці, коли не можеш витримати, й ходім.

Оршан сумлінно виконав доручення. Він тільки раз угрів пана Вижгу по виду — і той заgrimів на підлогу разом із стільцем.

Після цього опришки пішли. Ще кілька хвилин чути було в дворі перегукування, свист, потім пролунав постріл, затарахкотів віз і все затихло.

Гості у весільній залі почали поволі приходити до тями, а пан Ожга хвалився сусідці, яка його відв'язувала від стільця, що цього разу опришки не сплутали прізвищ.

Він натякав на пригоду з паном Вижгою..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Княгиня Єва довго не опритомнювала. Серед опришків пішли розмови, що вона взагалі більше не прокинеться. А Пугач почав уже бурчати, що даремно, мовляв, ходили, Довбуш не дозволив нічого взяти і всіх панів живими полишив, а можна було пов'язаним голови постинати, як капусту, і тоді опришки знали б хоч, що недарма тее затіяли.

— А так і панна ця хто зна, чи оклигає, і в кишенях вітер свище.

— Ти б, Пугачу, забрав свою ватагу,— відізався раптом Довбуш з-за його спини.— Під моєю барткою тобі вже, бачу, важко ходити.

Пугач змішався. Він не думав, що отаман чує його слова. Ще досадніше стало, коли навколо засміялися і хтось докинув, що навряд чи знайдеться такий дурень, який схотів би з Пугачем гендлювати.

— А в мене він довго не побалакає,— сказав нате Довбуш, — я йому швидко писок заткну.

Пугач знітився й мовчав. Валка посувалася далі. Отаман думав про княгиню Єву. Його тривожив її стан. І опришки, потомлені довгим походом і безсонною ніччю, не мали охоти розмовляти. Попереду йшов пастух зі смолоскипом і освітлював шлях коням, що тягли віз; з обох боків воза йшли опришки, готові підтримати його, щоб не перевернувся на нев'їждженій та кам'янистій дорозі. Від трясіння на цій нерівній дорозі та від холодного гірського леготу княгиня Єва опритомніла.

Довго не могла зрозуміти, де вона і що з нею діється. Хтось обережно підтримував її за стан, а голова лежала на жіночих грудях. Спершу їй видалося, що це її, хору, кудись везуть. Ясно чула гримотіння коліс по камінні, як хropуть потомлені коні. Одним оком бачила навіть на тлі вогняної плями від смолоскипа попереду, як рухались ритмічно вниз і вгору кінські голови. Далі почала поволі згадувати свою весільну пригоду, страшну, фантастичну, мов сон. З жахом підвела голову.

Темні людські постаті мовчки рухалися поруч з возом. Брязкіт зброї, чорні стіни лісу і зоряна стеля над головою доповнювали картину. І, нарешті, голос... Вона пізнала його відразу — це був голос зухвалого отамана опришків. І зараз він якраз питав про неї. Питав дівчину, що сиділа з нею, чи не опритомніла вона? Отже, вона в полоні у опришків. Але навіщо вони везуть її кудись? Чому не вб'ють одразу? Княгиня Єва знала, що опришки жінок на горах не тримають. Подумала чомусь, що їде з нею Дзвінка, коханка Довбушева, про яку наслухалась так багато, і холодні мурахи пробігли по тілу. Видавалася їй страшнішою, ніж сам Довбуш. Згадалися тортури, нелюдські знущання з опришків, такі звичайні у замку, і вона затряслася від плачу.

А дівчина, що обіймала її, того тільки й чекала. Радісно сповістила отамана, що княгиня опритомніла.

Її слова повторили десятки голосів:

— Прокинулась, але плаче...

І не було анітрохи зловтішності в тих голосах, а чулося щире співчуття. Кожний з

цих грізних повстанців радий був би заспокоїти жінку, тільки чомусь перед товаришами соромився цього людського почуття. І лише один з них у темряві кинув дотеп:

— Дай їй цицьки, Анничко, хай не плаче!..

Але Анничка й без того давно вже ніжно пестила княгиню Єву і заспокоювала, як мати заплакану дитину.

— Не плачте, панно,— просила тихо,— ніхто вам нічого злого не зробить. Ось мене приставив отаман прислужувати вам.

Стільки ласки було в її голосі, що княгиня Єва на диво швидко заспокоїлась, навіть міцно стиснула руку своїй опікунці.

Поки вийшли з лісу — розвиднілось. Були вже недалеко від Федорового стоїща. В кущах жерепу побачила вози зі зброєю, що прибули сюди годину тому. Біля них стояли вартові з рушницями, а спутані коні паслися в кущах, і здалеку чути було їхній хрумкіт.

— Тепер ми, братчики, не боїмося й тисячі королівського війська,— сказав Довбуш,— тепер ми можемо помірятись із самим королем.

У словах його почувалася така сила, така впевненість, що вірили опришки — так воно і є: коли й з королем зіткнуться, переможуть і його.

До стаї Федора Штоли отаман, з обережності, не заходив. Не хотів, щоб княгиня Єва і Анничка побачили, що зв'язаний зі Штолою. Пастухів відвів убік і, погломонівши з ними, відпустив.

— За те, що мені допомогли,— я вам неодмінно оддячу,— сказав на прощання,— але зараз ще не маю чим, самі бачили...

Пастухи знов дякували йому за те, що взяв їх із собою. Для людей, які по півроку жили в горах, це було неабиякою розвагою, тим більше, що всі вони мали за що ненавидіти панів.

Відколи вернули пастухи з походу на замок — стоїще ожило. Тепер щовечора допізна горіла ватра перед ватаговою стаєю і вони по черзі розповідали про свої пригоди та переживання під час Довбушевої виправи. Оповідачі здобули велику пошану в товаришів. Вони ж таки відбули похід із самим Довбушем. їм заздрили. Те, що вони побачили в замку, не всякому щастить побачити на своєму віку.

Але найбільше говорили про самого Довбуша.

— Такий все може!

— Він на це народився, аби нарід бідний визволити!

Оповідали з захопленням про красу молодої княгині. Були навіть такі, що нахвалялися піти подивитися на неї, коли б лише дізнатись, куди її Довбуш сховає.

Не забули, звичайно, в розповіді і про дивного коваля, що допомагав опришкам, і про Фоку, котрий ставав у їхніх розповідях могутнім велетнем.

Принесли пастухи й погані новини з долів — про утиски панів, податки, голод, смерть родичів і знайомих, принесли сумну звістку й нічникові, старому Юринзі.

Вівчар Микола Драгирук, стоячи з опришком Палій-чуком на варті коло касарні, довідався від свого брата, який служить у дворі за наймита, що жінка Миколина, Настуня, його зраджує.

Старий Юринга спершу не повірив, бо з нього часто отак жартували. Але на цей раз хлопці були серйозні.

— Того-м си не сподівав по ній,— западкував старий.— Я ж з нею шлюб брав, і присегала мені... Не сподівава-м си...

Товариші співчували йому, але й дивувалися, чому він не сподівався того? Адже мав понад п'ятдесят років, а жінку двадцятип'ятилітню взяв, ще й красуню писану. Узяв її, правда, бідну, але й сам не був багатим. Ні багатим, ні молодим, ні вродливим. Повинен був зрозуміти. Проте старий розуміти не хотів.

— З ким же хоч спить? — питав, не дбаючи про те, що його запитання може викликати нові посмішки й жарти. Не бачив їх крізь заслону горя.

— Гум енний її контентує,— сказав гайдей Михайло.— За те вона менше панщини робить.

Цілу ніч ходив Микола полониною, курих люльку й думав. А вранці, коли ватаг прокинувся і зайшов до стаї, він почав просити, щоб той пустив його хоч на два дні додому.

— Лиш на два дні, ватажку. Заприсегну її і — назад. Довго, бігме, не буду.

Федір розумів старого. Навіть не поспавши після безсонної ночі, той рушив у долину. Узяв у дзьобню 1 букату сиру, малая на дорогу, вложив за черес пістоля, в руки узяв топірець і за хвилину вже зник у жерепі за стоїщем. Ішов спершу навмання, скорочуючи собі шлях, по пам'яті, доки не дістався до знайомого пла-їчка, а там пішов швидше, перескакуючи що кілька хвилин через потоки, зупиняючись коло джерел води напитись, і тільки двічі сідав попоїсти. Всю дорогу укладав собі в голові план розмови з жінкою, чув, як вона просить пощади, обіцяє бути вірною, бачив її заплакані сині очі — і... опускалася занесена в уяві рука з канчуком.

Уявляв собі також свого суперника. Бачив, як той в'ється перед ним на колінах, не спускаючи переляканих очей з дула його пістоля.

Аж пізно ввечері опинився в сутках межі плотами — отже, був уже близько села. Тут тільки відчув, як втомився. Дорога була кам'яниста, згружена маржи-ною, часто доводилось перелазити через вориння. Тепер він уже насилу тягнув ноги. Усі плани помсти відійшли кудись набік. Хотілося тільки скорій виспатись. Але ось блиснула, мов живе срібло, річка Пістинь-ка. Був уже в рідному селі.

Перед вікнами своєї хати став уже пізно вночі. Привітав його старий котюга веселим гавканням. Одразу пізнав господаря. Микола підкликав пса до себе, погладив його і сів під вікном на призьбі, а пёс, скулившись, ліг в його ногах. Задумався старий. Хотілося увійти в

1 Дзьобня — торба.

хату і... боявся. Із-за груня виповз великий білий місяць і облив його всього своїм холодним світлом. Микола аж здригнувся, немов морозом з верхів потягло. Обернувся — місяць цілим потоком лив проміння до хати. Глянув крізь вікно. Ліжко купалося в калюжі світла, а на ньому тихо спала його жінка. Сама. Відразу стало тепло на душі, і Микола, радісний, постукав легенько пальцем у шибку...

Другого дня Микола все-таки з жалем переконався, що пастухи говорили правду. Як не клялася жінка, що "не заходит си з енчим",— не повірив. Пішов-таки до своїх родичів, а ті ствердили в один голос те, що казали пастухи, та ще й від себе додали.

Прийшовши додому, Микола побив жінку. Вперше в житті. Правда, не сильно побив. А ввечері "заприсяг на вірність". Залишав її ще на кілька місяців саму, то мусив же дбати про свій душевний спокій. Старому нічникові і так дорого коштували ті дві ночі сумнівів. Він аж наче ще більше постарів за той короткий час. І сестра суворо наказувала заприсягнути Настуню і дала йому на те три тоненькі свічки. Давала й солі, та він сказав, що сіль має вдома.

Дочекавшись вечора, Микола сказав жінці затулити вікна подушками і роздягтися догола. Сам тим часом на грудці солі вирізував хрест. Упоравшись зі своєю роботою, чекав поважно й терпеливо, доки жінка порозплітала коси й скинула з себе одягу. Робила усе це без слова, покійно. Тоді підійшла до столу, де лежала грудка солі з вирізаним хрестом.

— Клекай! — наказав Микола.

Жінка стала на коліна й поклала два пальці на хрест, мов на євангеліє. Микола підняв засвічену "трійцю" над її головою.

— Повторюй, сучко, за мною, що буду говорити:

Присягаю перед пречистою, Перед господом богом, Перед светим Миколайом і всіми светими, Що через цілий мій вік Не буду жити ні з паном, ані з Іваном, Ані з жадним чужим чоловіком, ріценим

і нерщеним, Лише зі своїм рідним чоловіком,— А екби-х ту присегу поломила, Щоби-х си розсітила, Ек та сіль, котру мечу у воду!

При цих словах Настуня, що повторювала все за ним, кинула сіль у цебер з помями, приготовленими для корови. Не мала ж сіль пропадати!

І щоби-х так згоріла,

Ек ті свічки, котрі мечу у піч!

З цими словами кинула свічки у піч, а Микола підсунув їх кочергою глибше, щоб згоріли доконче.

Щоб мої кості потерло,

Щоб моє тіло франца і потеруха сточіла!

Жінка встала, а Микола іще дав їй від себе науку: — Пам'ятай собі,— сказав,— екби-с тоту присегу

поломила, то з богом собі зачепиш, не зі мнов!

Провели ніч після тої присяги, як першу ніч по шлюбі.

Княгиня Єва довго не могла звикнути до нової обстановки, хоч опришки збудували їй окрему колибу, навіть з вікном, чого не мали в своїх колибах. Усередині влаштували вигідну постіль, вистеливши її ведмежими шкурами. Сам отаман не мав такого житла! У цій же колибі було друге ліжко, для Аннички. В кільканадцяти кроках від колиби стояв завжди вартівий з крісом.

Опришки залюбки йшли на ту варту, особливо молоді. Кожному хотілося хоч здалеку подивитися на "білу панну" і на її вродливу доглядачку. Підходити до колиби й розмовляти з жінками вартовим було суворо заборонено.

Перед колибою горіла завжди ватра, на ній Анничка варила для княгині їжу, пряжила молоко, що його приносили щодня пастухи з Дідушкової полонини. Носили без всякої плати, щоб тільки чим-небудь прислужитись опришкам.

Найчастіше носив молоко й інші продукти нічник Микола Юринга. Був удень завжди вільний, а до того ж сподобався пані своєю веселою вдачею і розповідями. Кожного разу оповідав їй нову історію, казку чи приказку, і вона завжди з нетерпінням чекала його приходу. А Штола передавав Довбушеві через Миколу новини, що їх приносили йому з долів мішанники, які іноді заходили на полонини, і пастухи, що час від часу в якійсь справі сходили з гір на доли.

Іноді жінки виходили на високу кичеру, що була за колибою, сідали над невеличким озерцем, слухали шум водоспаду і милувалися могутніми гірськими хребтами, що, пов'язані в один велетенський ланцюг, ішли в незнану гірську країну, яка не має обрію і зливається з блакитним небом та рожевими хмарами.

Тими синіми ланцюгами, побіленими снігом, понад бездонними прірвами, що їх заливали моря туманів, мандрувала не раз у думках княгиня Єва в казкову країну щастя...

А пізніми вечорами, коли цікавий місяць визирав з-поза верхів, а на синьому небесному полі зацвітали золоті чічки, Анничка й княгиня Єва сідали на порозі своєї колиби, перед ватрою, і мовчки заслухувались безконечної гірської тиші, яку тільки зрідка порушували звуки флюяри в таборі опришків, крики нічних птахів чи писк кажанів, що безшумно пролітали над ватрою...

А часом розмовляли. Говорили про сонце, місяць, зоряне небо... Єва, як уміла, розказувала неграмотній гуцулці про всесвіт.

Однак Анничка мала на все це свій власний погляд, і княгині не раз доводилось дивуватись з великої мудрості народної, часточку якої носила в собі ця проста дівчина.

Розмовляли не раз до пізньої ночі, а коли починав уже світити край неба і у вікно тягло передранковою прохолодою, засинали обидві, як діти, міцним сном під щебет пташок, що прокидались у пралісі і радісно вітали день.

Так минали дні в неволі. Думку про втечу княгиня зразу облишила. Бачила, що це неможливо. Покірно очікувала милості від долі. Спершу нетерпляче чекала на викуп. Здавалось їй, що ось-ось прилетить орлом сизим її князь, її лицар, на коні вогнегривому перескочить гори, долини і, порубавши смертоносним мечем ворогів, звільнить її, як зачаровану царівну...

Але він не летів. Минали дні, тижні, а він не летів. Замкнувшись у своїм кабінеті, збезчещений, сидів, видумував різні види помсти, посилав гінців за зброєю, страждав від ревнощів. Час від часу виходив, щоб відвідати ворожку.

І поволі почала княгиня Єва відвикати од самої думки про звільнення. Вже уявляла себе самотницею, що проміняла розкішні палати на волосяницю і повинна звикнути до

скромних стін монастиря. Тільки так тепер уявляла собі своє майбутнє. Якщо її не вб'ють. А втім, мала надію лишитися живою. На диво, не почувала ненависті до Довбуша, який в розповідях Аннички виступав завжди романтичним лицарем, що бореться за щастя інших.

Минали дні, і княгиня Єва, сама того не помічаючи, вже з нетерпінням чекала його появи. їй було приємно, коли цікавився її життям, допитувався, чи їй чого не бракує. Подобалася їй його мова, усмішка, почала дошукуватися в ньому ознак шляхетності. Забачивши його здалеку, чепурилась перед дзеркальцем, червоніла при його появі...

Але він приходив рідко. Особливо останніми днями. В той час, як княгиня Єва дедалі менше думала про замок, Довбуш усе з більшим нетерпінням слідкував з верхів за кожним рухом князя, його слуг і прибічників. Він вже зрозумів, що князь так легко не здасться. Але був певний, що і жінки теж не зречеться, хоч би з самого гонору.

Вухами Довбуша на долах були Дзвінка, Фока і коваль Йоганн Шульц. Дзвінка розвідувала в селі, Шульц — у замку, а Фока приносив усі важливіші новини отаманові сам, а менш важливі передавав через мі-шанників, що йшли до Штоли.

Так минув місяць. Одного дня Фока, прибувши в табір опришків, не застав там отамана. Вартовий сказав, що той пішов до "білої панни". Не гаючи часу, Фока теж подався туди. Перед колибою княгині здалеку побачив мальовничу групу біля ватри. Люди слухали, видно, що говорив один з них, і часто вибухали веселим сміхом.

Підійшовши ближче, Фока пізнав княгиню Єву, яка сиділа на зрізаному пеньку, біля неї Анничку, далі Довбуша, Палія, Мира і Кригу. А слухали всі Юрингу, що розповідав одну з незліченних своїх казок. Побачивши Фоку, Довбуш підкликав хлопця до себе й, міцно тиснувши йому руку, сказав:

— ПОСИДЬ-НОІ Фоко, з нами, послухаємо, як он розкаже Микола про війну хлопа з паном. Ох і файно ж розкаже!

Фока радо уместився біля отамана, а Микола Юрин-га, подумавши хвилину, заговорив знову:

— Давніх часів, ек хотів король польський з гуцулом воювати та ек не могли си погодити, то вони не точили війну так, ек сими часами війни бувають, зи зброев, але висилали два мужа. Трафилоси, що вислав король одного мужа, а другого мужа — гуцул на поєдинок. Король вислав офіцера з шаблев, а гуцул — простого хлопа з ціпом; вийшли на пляц обидва.

— Могло таке бути,— сказав раптом Крига.

— Ає,— погодилися й інші. Княгиня Єва всміхнулась, а Юринга вів далі, попахкуючи люлькою та спльовуючи у ватру.

— Отож вийшли івони на пляц, а пан і каже до хлопа: "Ти з чим,— каже,— ввійшов д'мені на поєдинок? Я,— каже,— з шаблев, а ти зв'езав екіс два буки докупи та щос гадаєш мені зробити?!" А хлоп йому відповідає: "В мене бук старший, ек у тебе шабле!"

— Мудро му відповів! — знов не витримав Крига.

— По тій бесіді пішли оба до штурму,— продовжував Юринга.— Пан шабелькою вивіває, а хлоп ще на него зважав, аж доки пан ему мізинного пальця не цюкнув, а ек

хлоп подивився, що йому з пальце кров ідет,— взлостився, та ек розправить ціп, ек урве пана по шиї. Пан упав, а той ціпом молотить, ек по снопові...

Гомін задоволення пішов по слухачах. Щоб розтягнути приємність, Микола в цьому місці перервав розповідь і заходився розкурювати погаслу люльку. Довго розкурював, аж Довбушеві надокучило чекати.

— Доки ви закурите, Мико,— сказав він,— то хлоп того бідного паниська до смерті замолотить.

— Чекайте,— заспокоїв його Микола, затагуючись димом,— ек той хлоп почав пана бити, то пан, лежачи, знев руки догори і кричить до хлопа: "Пардон!" — є таке панське слово, значить воно, ци не бий мене, ци щось. А хлоп зразу не зрозумів та й каже: "П...и не п...и, а я ти не дарую, а таки буду бити, бо ти мені пальці не рубай!" Ось така-то старосвітська війна була... О!

Опришки зареготали, тільки княгиню Єва почервоніла і намагалась не засміятись. Тоді раптом підвелася і втекла в колибу. Ніхто не розумів, чого це вона ніби засоромилась. Пояснювали собі, що жаль їй стало побитого пана.

— Хлоп завжди пана переможе,— повчально, мов до дитини, сказав Довбуш у бік колиби,— аби лише розум мав. Бо ж хлопа таки на світі більше, ніж пана, то нема що!..

По тій мові опришки повставали й подалися до свого табору.

Поки дійшли до табору, Фока розповів Довбушеві останні сільські новини. Найбільше схвилювала отамана звістка про витівку Дідушка.

— То такий війт щедрий! — повторював він, покусуючи губи.

Фоку здивувало, що він так близько взяв до серця те діло. А справа була ось в чому: Дідушок оголосив, що дасть за Довбушеву голову шапку талярів.

Довбуш суворо заборонив Фоці будь-кому з опришків чи пастухів про це казати. Тоді звернув бесіду на іншу тему.

— Що князь поробляє? — спитав навіть весело.

Фока розповів, що князь скуповує зброю, сам муштрує військо. З дня на день чекають Сулятицького,— має привезти решту зброї, порох та кулі.

— А вчора коваль розказував, що князь ходив перебраний у гуцульську вберю до ворожки. Хтось розказав йому про стару Папуцу, от і пішов до неї, з ним Псович. Теж перебраний.

І про це заборонив Довбуш комусь іще розповідати. А другого дня вранці, скоро світ, сам осідлав коня і рушив у долину.

Пізно ввечері постукав у двері старої ворожки Па-пуци. Сиділа долі в маленькій курній хатині, згорблена, беззуба, сива. Сиділа над ватрою, варячи щось у казані.

"Чисто відьма",— подумав Довбуш. Уперше бачив її. Ніколи нікого не боявся, а тут почув, що серце забилося частіше.

— Добри вечір, — привітався,— ци дужі?

Глянула на нього бистро, люто, здається, до кісток поглядом пронизала; одначе скоро вираз злості зник, і лице Папуци скривилося в моторошну гримасу, що мала правити за усмішку, а з чорного рота глянули на світ гнилі пеньки зубів.

— Гаразд. А ек ти, славний ватажку опришків? — відповіла вона, не спускаючи з нього пронизливих очей.

Довбушеві знову стало страшно. Ніколи ця жінка його не бачила, а от пізнала. Але ж зразу і опанував собою, струснув з себе той острах, мов краплі дощу з кожуха, і, як завжди, гордо й упевнено підійшов до вогнища.

— Чию ви, бабо, руку тримаєте, якби я вас так спитав, панську чи хлопську? — спокійно, з усмішкою на лиці спитав він.

Так само просто, як він запитав, відповіла:

— Ту, що ти.

Довбушеві відповідь сподобалась. Усміхаючись, сів на низенького кривого стільчика недалеко від вогнища,— єдину меблю в халупі,— і заговорив. Довго розводитись не мав ні охоти, ні часу. Ще хтось застукає. Тому почав задавати питання, а стара Папуца просто, без викрутасів відповідала. Сильна воля отамана опришків непомітно полонила її.

— Ви знаєте, що у вас був князь? — спитав Довбуш.

— Знаю,— відповіла ворожка.

— Про що він питав?

— Питав, де ти сховав йому жону і що з нею робиш?

Довбуш усміхнувся.

— Боїться, чи не сплю з нею?

— Видно.

— Що ж ви йому відповіли?

— Що відповіла, те відповіла, але одне дізнався, що доки викупу не дасть — жінки не дістане.

Ворожка засміялась.

— Мудро ви йому сказали, мудро,— похвалив Довбуш.— А війною на мене не збирається?

— Пішов би, та боїться, бо сили не має. Але намовляє його до того один чоловік.

— Хто? — спитав Довбуш.

— Не знаю.

— Ет, то не гаразд! Як же ви не знаєте? — спохмурнів отаман.

— Не знаю, сину. На світ божий не виходжу. Не відаю, що там діється. Виливала віск два рази, і обидва рази випадав якийсь грубий чоловік.

— Дідушок! — скрикнув Довбуш. Ворожка не відповіла.

Довбуш устав. Він уже знав усе, що йому треба було, а найголовніше — відкрилось нове джерело, з якого можна було черпати відомості не тільки про вчинки, але й про найпотаємніші замисли князя. Щось кращого важко було й видумати. Міг вертати до себе. Мав тільки подякувати ще старій. Одначе ворожка грошей не прийняла.

— Від тебе грошей не візьму,— сказала.— Коли тобі ще чого треба буде — приходь.

— А може, мені поворожите? — зупинився раптом Довбуш. Але Папуца не схотіла йому поворожити.

— Ти щасливий. Більше не скажу нічого.

Лице її мов застигло, і на ньому поволі проступала байдужість і втома. Здавалось, зарубай її — не скаже більше нічого.

Подякувавши ворожці й пообіцявши ще колись зайти, Довбуш вийшов. Було вже пізно. Молодий місяць швидко оббіг небо і подався спочивати. Довкола грізно, понуро чорніли могутні гори, і тільки білі верхи їх вдалині ясніше вимальовувались на тлі зоряного неба.

По зорях побачив, що до світанку лишилось години зо дві. Не боявся темряви; він сам і кінь його знайшли б дорогу в будь-якій пітьмі. Вже хотів вертати в гори, але згадав раптом Дзвінку.

Данію не був у неї, скучив.

На саму згадку про любку кров ударила в голову, відірвалася від мозку крапля нестримного бажання і гарячим струмочком побігла по тілу...

Не роздумуючи більше, вихором помчав на самотню кичеру, де жила його мила.

Вийшов від Дзвінки на світанку. Здригнувся від уранішнього холодку, потягнувся, аж хруснуло в суглобах, і швидко подався до стайні відв'язувати коня. Навколо було тихо, гори ще дрімали, до верхів попримлипали великі клапті білих хмар і так застигли. У лісі, що починався недалеко від Дзвінчиної хати, спало ще лісне птаство, тільки в далеких оседках гуцульських прокидалися півні й сповіщали своїх газд про ранок.

Не гаючись, скочив на коня і за хвилину зник у лісі. Спершу погнав чвалом, а від'їхавши добру милю, пустив коня ступою. Погойдуючись у сідлі, нанизував думи, мов перли, на золоту нитку розуму.

Поволі народжувався день. Десь вітер зашумів верхами дерев, запищала пташка у пралісі, крізь грубе гілля смерек пробилися перші промені сонця...

Виїжджав з одного лісового масиву, проминав голі, незаліснені долини, потоки і в'їжджав у другий. Їхав повз безодні, куди сонце ніколи не заглядає і де владно панує смерть. Але не думав про смерть, бо в ньому дзвінким ключем було молоде життя. Милувався чарівними барвами ранку, стежив, як під променями сонця танули на шпильях тумани, як злітали з вершечків хмарки, мов білі гуси, і пливли довгими ключами у невідому далечінь. Благословляв гори, життя і день.

Піднімаючись усе вище, побачив по той бік долини дві голі, безлісі кичери, прирослі одна до одної. Прозорий туман вкривав їх до самих вершечків, і видались Довбушеві ті гори персами дівочими, мережаною сорочкою сором'язливо прикритими...

Згадав Дзвінчині теплі груди й засміявся. Молодо, радісно засміявся, аж відгомін у горах розбудив.

Згадував, як ревнувала його до княгині Єви, як нарікала, що рідко заходить.

Не знав він, що не одну ніч не спала вона, думаючи про нього та про "паину-розлучницю". Не знав, з яким нетерпінням чекала недавно Йвана Купала, коли то папороть цвіте опівночі. Не квітку папороті шукала Дзвінка, бо мала своє щастя, мала найкращого легіня на світі, хотіла тільки закріпити те щастя за собою. І як зазоріло на Йвана, пішла далеко під скелю, де було джерело в горі і з нього вода спадала долу,

підклдла під ту воду висушеного пшеничного сухаря і шепотіла закляття:

— Добридень, водичко-ярданочко, найстарша царич-ко! Омиваєш гори, корінне, камінне, обмий і мене, породжену, хрещену, від всекої мерзи, від пагуби, аби-х була така чесна й велична, ек весна! Аби-х була така красна, ек зоря ясна; ек си радують цій весні, так аби мені радувалися; аби-х була сита, ек осінь, а багата, ек земля...

Умившись, побігла швидко до хати, аби її ніхто не перейшов, сушила сухар, а через тиждень знов вертала з ним під джерело, а там, за тиждень — третій раз. Знов сушила той сухар, ще раз терла, а вчора вночі підсипала його Довбушеві до їжі, щоб не розлюбив її і, головне, щоб оженився з нею.

Не знав цього всього Довбуш. Знав, що любить, згадував і радісно, молодю сміявся.

— Файна молодиця!

А з ним сміялися гори.

Радість не покидала його цілий день. Під'їжджаючи до Федорової полонини уже добре з полудня, заспівав.

Хоч був голодний і втомлений, заспівав голосно, дзвінко, щоб його здалеку почули:

Та ек мені покидати гори, полонину?

Ек попаду панам в руки, то марно загину...

Хоч і весело бриніла пісня, проте слова її були невеселі. Усе про той меч, що висів над головою кожного опришка.

І смуток, що всюди линув за Довбушем, легенько крилом торкнувся його обличчя.

Ци видиш ти, пане-брате, за лісом могила?

Ци ти умреш, ци повиснеш — раз мати родила!..

Проспівав другу коломийку, ще смутнішу, й замовк.

Більше не співав. Але на полонині давно вже почули Довбушів голос, і Федір Штола та Фока вийшли йому назустріч. Фока з раннього ранку чекав його тут.

У Федоровій стаї було тихо й затишно. Усі люди розійшлися з маржиною, спузар 1 пішов з коновками по воду до джерела, нічник Юринга, вернувши від "білої панни", спав у якійсь із стайок, і тільки старий вівчарський пес, сторож усього великого господарства, лежав на порозі та одганяв настирливих мух, що залазили йому нахабно до вух і носа, пораненого недавно в двобою з вовком. Побачивши господаря й гостей, він приязно помахав хвостом, але неохоче дав їм дорогу до стаї. А коли пройшли, знов ліг на старе місце, намагаючись доконче заснути.

Снідаючи, Довбуш розказував про новини, почуті на долах у Папуці і Дзвінки. Всіх стурбував Дідушок. Виявляється, вони вже знали звідкілясь про його об'яву. Фока навіть потай сподівався, коли Довбуш подався на доли, що отаман цього разу уб'є Д і душка, і тому слухав Довбушеві розповіді трохи розчаровано.

Але Довбуш не думав когось убивати. "Людська кровця — не водиця, розливати не годиться", — бувало, говорив він. Робив це, лише обороняючи власне життя. Міркував так, що всіх панів все одно не повбиваєш, бо

1 С п у з а — попіл, спузар — пастух, що носить воду, підтримує вогнище.

їх занадто багато. Волів карати спершу легше: забирав гроші, достатки. Так

вирішив вчинити і з Дідушком.

— Хочу тебе післати до нього, якщо буде твоя згода,— звернувся до Фоки.

Фока був гордий з такої довіри, аж загорівся. Проте чи упорається він з таким дорученням?

— Ти з самим королем упораєшся, не то що з війтом,— сказав Довбуш.— Я так міркую: ті гроші, що він за мою голову призначив, хай пришле мені живому. А я їм вже тут дам раду, правда?

— Ає, ає, ліпше ніхто не придумає, — притакували слухачі.

— Отже, так і скажеш йому, Фоко, що шапку талярів хай принесе нам, але повну, з чубком. А за те, що взагалі мене зачепив, треба йому ще щось придумати. Ось ми тут зараз поміркуємо.

— Хай би харчів прислав,— порадив Штола,— харчі слід заготовляти зарані, бо потім буде пізно.

— Вірно! — погодився Довбуш і почав підраховувати зі Штолою, скільки чого має прислати Дідушок.

Фока записував усе на дощечці вугликом, і коли вони скінчили, повторив усе з дощечки по написаному.

Дивилися на нього з пошаною і любов'ю, як дивляться батьки на своїх талановитих дітей.

— А знаєш, він мене навчив підписуватись, і возний так не вміє,— тепло всміхнувся Довбуш, звертаючись до Штоли. Тоді знов заговорив до Фоки: — Отож візьми, Фоко, цей топірець на знак того, що послав тебе дійсно я,— подав він Фоці свій дорогий, золотом бляхований топірець.— Дідушок мій топірець знає. Переночуй тут, у Федора, а завтра вдосвіта й у путь! І скажи, що коли замислить шукати захисту в князя, то йому це коштуватиме дорожче, ніж шапка талярів. Тоді це буде коштувати і шапки, і голови. Так йому й скажи!

Фока кивнув.

— Іще одно,— додав отаман.— Коли б хотів тебе скривдити, то так само, як би мене скривдив. Це йому скажеш на самому початку.

Довбуш саме скінчив говорити, коли старий пес, якому таки вдалося заснути, зірвався і, люто гавкаючи, помчав на дорогу під лісом.

Довбуш і Штола, вихопивши пістолі, вийшли із стаї. На дорозі з усіх сил оборонявся від собаки якийсь не-

знайомиць. Фока відразу пізнав панського лакея Блоху. Був він без зброї, тільки з костуром в руці. Штола відкликав собаку, і переляканий Блоха підійшов до стаї.

На гори, до табору Довбушевого, прибували все нові люди й просилися в опришки. Утікали з різних сіл. Хто від кари буками, хто від голоду, а всі — від панської сваволі. Та не всіх приймав отаман в опришки. З кожним новоприбулим довго розмовляв, кому не зовсім вірив — перевіряв. Коли не підходив йому чоловік, так і казав: іди собі — та й край! Бо приходили й такі, що хотіли легкого хліба.

Прийшов раз на гори й Онищук — сусіда Довбушів. Очам своїм не повірили хлопці,

забачивши його. Сам Довбуш не повірив, бо знав його за найсмирнішого чоловіка в селі, що про опришків і слухати боявся. Але коли почули, що трапилося з ним, все стало ясно.

Мав Онищук жінку красуню.

— Любив я її, бо було за що любити,— розповідав сумно,— розумна ж була, вродлива, працювита. Самі знаєте, що вам казати! Та й знаєте, як жили ми в мирності та любові. Я вітрові не давав на неї подути. Беріг її від важкої роботи, від слабості. Але не вберіг, впала-таки в око Псовичеві. І відтоді трісло те щастя, як банька на воді...

І далі розповів, як унадився панок до хати, як його на панщину гнав, а сам чіплявся до жінки.

— Спершу просив, далі лякав, бив, на панщині знущався. І дійшло до того, що мусила піддатись...

— Піддалась-таки?! — аж сплеснув руками Юринга.

— Але я не піддався! — крикнув люто Онищук і заскреготів зубами, мов жорнами. — Я не піддався! Присягнув криваво помститись! І... помстився...— додав, безнадійно махнувши рукою.

Усі мовчали. Дивувалися, що ж міг зробити цей тихий, смирний чоловік.

— Нагострив я сокиру,— аж затинаючись і дрижачи всім тілом, сказав він глухо,— засів під двірською канцелярією і чекаю... А знав я, що Псович там. Надворі ніч, темно, хоч в око стрель. Чекав я, чекав — утомився. Голова обертом ішла... Чого тільки не передумав! Уже й збирався покинути свою засідку, коли чую голоси... Пізнав я голос мого ворога. Причаївся, не дишу... Рипнули двері...

Онищук знов замовк. Обвів присутніх великими, ви-страшеними очима. На кого падав той погляд, той зразу понурював голову.

— На порозі з'явився чоловік,— заговорив він знову по паузі.— Я розмахнувся, і тільки один крок зробив він з порога — я втопив сокиру по деревище в його груди. А коли упав той чоловік на землю, я почув за собою голос... Псовича.

— Кого ж ти вбив? — аж скрикнув Довбуш.

— Наймита Псовичевого, свого родича, Іванка Зе-ленського з Голов...

Опришки, що сиділи, понахилившись з цікавості вперед, аж відсахнулися, а хтось аж зойкнув. А Онищук вже швидко-швидко говорив далі:

— Псович завжди перший виходив із канцелярії, а Йванко залишався двері засувати на ніч. Я це не раз бачив... А того разу хитрий пан випустив його першого, неначе прочував щось... І коли я побачив, що вбив не винного,— страх мене огорнув, і страх перед самим собою, великий, нечуваний страх. Усе мені спротивило зразу: і жінка, і гори, і світ... Залишився тільки страх. Він пригнав мене сюди. Я прибіг до вас, до тебе, отамане, щоб ви допомогли мені помститись. Помщуся — тоді смерть... Але спочатку помсти, помсти!..

Він став на коліна, склав руки, як до молитви, але вже за хвилину зірвався з місця і помчав у ліс, викрикуючи якісь божевільні слова.

Довбуш послав за нещасним двох хлопців.

— Ідіть за ним назирцем,— сказав.— А якщо не очумається, то не бороніть йому знайти собі смерть. Такому тільки смерть порятунком.

— От і помстився! — з жалем зітхнув хтось із опришків.

— Ає,— притакнув другий.

— Якби помстився, було б му легше,— сказав Мир,— а так нічого вже з нього не буде!

— Ає, — погодилося кілька голосів.

До вечора не вертались люди, послані за Онищуком, а коло ватагової колиби не вмовкали розмови про його нещастя.

Засперечалися, чия помста жорстокіша: хлопська чи панська.

— О, жорстокість панську й зміряти ніхто не годен,— раптом сумно заговорив сам Довбуш.— Про те ось знають мої найстарші товариші, Палій, Мир і Крига, котрі спускалися зі мною на Угорську долину по пшеницю, коли в нас був голод. Певне, пам'ятають ту історію... Ми вечеряли в корчмі, а орендар підсів до нас та й розказував...

Палій, Мир і Крига ствердно закивали головами.

— Це той орендар, що мав вибите одне око і що на його жінку Палій тоді дуже лакомився? — пригадав Крига.

— Був собі молодший, то й лакомий,— сказав Палій винувато, хоч видно було, що для нього згадка та приємна.

— Ми тоді саме угорське вино пили,— докинув Мир,— і їли, як воно називається?.. Забув...

— Гуляш?..

— Ає, ає, гуляш,— зрадів Мир. Він теж хотів чимось підтвердити, що ходив з отаманом, бо було це честю не малою: опришки тоді ціле село від голодної смерті врятували.

— Отож коли я тому орендареві сказав, що в нас є опришки, які воюють з панами і багачами,— вів далі Довбуш,—то він мені розповів, що років двісті тому, чи, може, більше, я вже не пам'ятаю, жив в Угорщині такий чоловік, як я, отаман, що мав теж під собою опришків. І з ними він за бідних з панами бився. Називався той чоловік, як зараз пам'ятаю, Гйоргій Дожа... Мав війська більше, ніж я. Але якби треба було, то й я зібрав би стільки,— додав він зразу ж.— Розіслав би по селах Палія, Мира та Кригу, а ті аби свиснули! Ого! Мав би! Але мені зараз ще не треба. А йому треба було, бо йшов не тільки визволяти селян з кріпацтва, а й скидати самого короля!

— Якби в нас у горах був король...— почав Крига.

— То ми б його теж скинули, то вже певно! — підтримав Мир.

Зі старими опришками одразу ж погодилися молодші, і зав'язалася розмова про те, кому податки йдуть, чи королеві, чи панам. І аж Пугач усіх втихомирив, бо ж іще не доказав отаман, що сталося з угорським ватажком, чи переміг він панів, чи пани його.

— Спершу він панів побив,— сказав Довбуш.— Геть порозбивав і вже дійшов до того міста, де жив король. Коли король таке побачив, найняв собі військо з других країв, і

воно розбило опришків, а самого Дожу взяло в полон.

Отут він дурніший за мене! Бо мене ніхто в неволю не взяв би! Уже коли б виходу не було — я б собі сам смерть заподіяв, а не чекав би її від ворога. І ви пам'ятайте,— додав гордо, — що в полон панам здаватись нам не можна, бо от послушайте лише, що з ним зробили пани. А ви ще питаєте, хто жорстокіше метиться!..

Як тільки вони його дістали в руки, наказали ковалям викувати залізний трон,—такий ніби стілець,—розпекли його до червоного і посадовили на нього голого Дожу. "Коли ти,— кажуть,— такий хоробрий, що пішов на короля, то сідай сам на трон!" А тут ще збоку, мовби на сміх, піп стояв та благословляв тих катів! Не боявся гріха, ні! На тому троні пани отамана угорського й засмажили...

Довбуш на хвилину замовк, замислився. Опришки вражено мовчали.

— Це ще не все,— сказав, помовчавши, Довбуш,— його смерть була чи не найлегша! Послушайте, як покарали його побратимів! їм не давали кілька днів їсти, а коли вже вмирали з голоду і мало не збожеволіли, кинули їм трупа Дожі, і вони той труп з'їли!..

Слухачі аж зойкнули.

— То не побратими були, а звірі! — сказав поблідлий Крига.

А Палій тільки плював щохвилини в попелище ватри. Його нудило.

— У панів таки треба, мабуть, вчитися, що ворогам робити,— сказав по хвилині Пугач. — Ти он як знаєш панів, а сам м'який, вотамане. А з нашими кровопивцями можна було розправитись якраз так, як ті пани з Дожею та його побратимами!

— Який я, Пугачу, ти ще побачиш,— відповів Довбуш.— Я людина — не звір. У мене людська душа й розум. Я завжди пробую з людьми по-людськи. Ось князь не присилає нам викупу, не касує панщини, щось мудрує! Я ще почекаю трошки, а тоді вже не стану тебе стримувати. Як схочеш різати, скажу сам — ріж!

З перших днів свого перебування в горах Блоха намагався показати себе з найкращого боку. Він вправ-лявся в киданні бартки, у стрілянні з лука, з пістоля, у боротьбі, в бігу на відстань, на швидкість. З усіх був фізично найслабший, але багатьох перевершував хитрістю і спритністю. Та чомусь товариші трималися осторонь від нього. Щоб забезпечити його від можливої кривди з боку хлопців та ще з якихось своїх міркувань, Довбуш настановив його вартовим біля княгині Єви. В той же час Анничці було наказано потай стежити за ним.

Так ніби й сповнилась мрія хитрого лакея стати якомога ближче до своєї пані. Не думав він, що сповниться вона так швидко й легко. Приписав це своєму розумові та короткозорості Довбуша.

"Холоп! — думав собі. — Хіба він уміє читати в душі?"

Підбадьорений надзвичайною удачею, Блоха став пильно виконувати свої обов'язки. З перших днів поведився з княгинею надзвичайно суворо, ніби помщаю-чись за зневагу, що її зазнавав у замку. Не дозволяв княгині Єві самій виходити на її щоденні прогулянки, не дозволяв наближатись до неї опришкам, що не раз до цього розважали молоду жінку, навіть самому Юринзі не давав довго засиджуватись, коли

той приходив з молоком та харчами з полонини.

Суворість Блохи гнітюче вплинула на княгиню Єву. Почала частіше плакати, поволі надумала навіть смерть собі заподіяти. Перелякана Анничка бігала скаржитись на Блоху до Довбуша, і той мусив угамовувати нового вартівника. Так поволі всі підозріння від Блохи одпали, а добившись цього, хитрий лакей почав свою справжню роботу, задля якої його сюди й було прислано.

Лишившись одного разу на самоті з княгинею, він признався їй, для чого те все затіяв. Звичайно, він перебільшив свою роль, виставляючи себе головним рятівником. Але вона все одно слухала його зі сльозами вдячності.

— Так не забули за мене? Турбуються? Чому ж так довго не визволяють? — питала, гладячи по плечу вірного слугу.

Блоха сказав, що не можуть стягнути податків з холопства, яке нахабніє з кожним днем, чуючи за собою опришків, А грошей треба на придбання нової зброї, бо Довбуш цілком роззброїв палацове військо.

Це були його власні вигадки, так він сам пояснював собі зволікання з визволенням княгині. Далі коротко розказав Блоха і про свій план:

— Тепер я, ніби корячись Довбушеві, стану трохи м'якішим, а там якось і втечу обміркуємо.

Перший раз по довгій перерві молода жінка почула себе знов княгинею. Це зробив Блоха одним своїм зверненням. Два слова його — "ваша світлість", які вона чула в замку сотні раз на день, — зазвучали зараз найсо-лодшою піснею. З ними вертала до неї панська пиха і ненависть до "хлопства", а особливо до опришків, хіба що за винятком... їхнього отамана.

Швидко по розмові княгині Єви з Блохою вернулась до колиби Анничка і застала свою пані в дуже доброму настрої. Здалеку ще чула її пісню, і тільки ввійшла до колиби, як та кинулася до неї з проханням, аби дозволила їй піти на любиму прогулянку.

— Так довго вже я не була біля мого озерця коханого, — жалілась вона. — Може, витекло вже воно все і збігло в долину?..

Анничка зразу ж погодилась, тим більше, що Довбуш наказав дозволяти такі прогулянки. І княгиня Єва побігла до озерця. Проте її раптова веселість видалась Анничці підозрілою, і дівчина здалеку почала стежити за нею. Блоха теж був у незвично доброму гуморі, підспівував, жартував, завів розмову з Анничкою, розповідаючи про замок, про свою службу в нім і свої доблесті.

Тим часом княгиня Єва, мов та дика кізка, бігла швиденько по кам'янистому узбіччю вгору. Рінь сипалася з-під її ніг, вона сковзалась, припадала на руки, але вставала і все бігла й бігла до невеличкої западини під скелястою стіною, в яку набиралася з джерельця вода, творячи криштално чисте озерце. Тут вітер подував холодніший, княгиня вдихала його на повні легені, аж лице вкрилось рум'янцем.

Опинившись над озерцем, привіталася з ним, як із живою істотою, говорила до нього, а воно відповідало їй сріблястим шумом водоспаду.

Сіла на своєму місці — на старому пеньку, густо оброслому мохом, — і було їй краще

на ньому, ніж у золоченому фотелі. Тут вона й раніше, бувало, до приходу Блохи, просиджувала цілими годинами, вдивляючись у чисту глибіню, що відбивала в собі небо, стрункі смереки, зеленобороду скелю.

Бавилась... Ганяла прутиком довгоногих павуків, що бігали по воді, мов хлопці по склистім льоду, пускала човенця із сухих листочків, мочила пальці ніг і, ойкаючи, вихоплювала їх назад, бо холодна вода, мов вогнем, обпікала, любувалась у чистім дзеркалі озерця на свою вроду. Бачила, що погарнішала. Лице її не знало тут білил і рум'ян, але зналося зате з буйними вітрами, живлющим дощиком, зналося з гарячим сонцем і здружилося з ними.

А крім того, дуже до лиця їй був гуцульський одяг: і сорочка вишивана з уставками, і киптар писаний, су-хозолоттю золочений, а найбільше — дороге намисто, що десятками зміюк обвивало її білу шию.

— Таке намисто ще лише Дзвінка має, а більш ніхто на всі гори,— не раз говорила Анничка, милуючись разками червоних, великих, правдивих коралів заморських.

Сіла вигідніше на пеньку, замислилась. З думки не сходили Довбуш, Дзвінка, якої ніколи не бачила. Далі згадався замок, мати, князь... І дивно: радість, що її відчула, довідавшись від Блохи про близьке визволення, раптом чомусь поблідла. Не тому, що їй не хотілось повернутися у свій замок, але Довбуш затьмарив, мимо її волі, образ князя... Вона аж злякалася своїх думок. Проте вони настирливо лізли в голову самі, і не було сили від них звільнитись.

Раптом опам'яталась, оглянулась. У вільхових кущах по той бік озерця щось ніби зашелестіло. Подумала, може, олень продирається крізь зарості до води, бо бачила не раз здалеку, як гордо ніс він туди свої крислаті роги, або, може, великий готур *. Почекала хвилину, затамувавши подих, але ніхто з кущів не показувався, і шелест втих. Тільки спокій до неї уже не вертав. Хто б міг там сидіти, в тих кущах? Звір чи людина? Не знала, хто був би страшніший для неї, коли б зараз вийшов із чагарів. До колиби було далеченько. Не пробувала ніколи, чи чути звідси її голос, якби закричала. Вирішила тихенько встати і щосили бігти туди. І раптом очі її зустрілись із страшними очима. Побачила їх у тім місці, де оце тільки що раптово захитались галузки кущів. Очі були круглі, великі, божевільні, від їхнього погляду кров холола в жилах, він паралізував не тільки рухи, але й думки.

Готур — глухар.

);iНелюдським зусиллям волі поборолла заціпеніння і зірвалася з місця. Але по той бік озера розсунулись, мов завіса, в два боки галузки вільшини, і з них показався на весь зріст власник тих страшних очей — чоловік, чи, вірніше, подоба людини. Це не був опришок, яких недавно ще так боялась княгиня Єва. У порівнянні з цим страховищем найгрізніший опришок видався б їй янголом. Про щось подібне тільки в казках бабусі розказують, і, наслухавшись таких казок, діти уночі спати не можуть. Чула й вона колись про лісовиків, вовкулаків, чародійників, та ніяка уява не могла б змалювати те, що вона зараз бачила.

Страховисько стояло нерухомо за кількадесят кроків від неї. Одежа на ньому висіла

подерта на шмаття, тіло, що проглядало крізь діри, було скривавлене й синє, обличчя виснажене й бліде, під сірими круглими очима — великі, мов підкови, синці, а довге скуйовджене й позліплюване живицею волосся вкривала чатина, листя й пов'яла трава.

Стояли так хвилину, не спускаючи одне з одного очей. І раптом княгиня Єва почула, що довше не вистоїть, що їй підломлюються коліна, що ось-ось залишать її сили і вона зомліє. Перед очима замигтіли великі жовті, сині, рожеві кола, а під ногами розверзлася чорна безодня, видна навіть з заплющеними очима. Ще мить — і вона впаде туди... Але раптом звідкись прийшла до неї сила і розімкнула їй повіки. Зникли кола й безодня, тільки не зник по той бік озера страшний чоловік. Княгиня Єва пронизливо скрикнула й побігла. Чоловік, здавалося, того тільки й чекав. Він оббіг озерце і погнав за нею. Почалася дика, шалена гонитва. Як фавн за німфою, гнав за молодую жінкою той страшний чоловік. Був босий і легкий, як справжній привид. Не зважав ні на гостре каміння, об яке ранив ноги до крові, ні на галуззя, на якому залишав клапті з одежі.

Гнав шалено...

Не могла втекти від нього: біг легко, як олень за телицею, а вона плуталась у своїй довгій сорочці та дротяній 1 запасці, шохвилини зачіпаючись за кущі й каміння. Нарешті, зачепившись ногою за корінь, що виступав із землі, вона впала. Встигла ще раз пронизливо крикнути. Напасник уже був над нею. Хвилину стояв

Дротяний — перетканий сухозолоттю.

і дивився мовчки на зомлілу, пильно приглядався до чогось. Нарешті, ніби щось пригадавши, дико заверещав і кинувся на жінку...

Анничка й Блоха, зачувши крик княгині Єви, побігли їй на допомогу. Бігли чимдуж, бо смерть її була б рівносильна їхній смерті, — це вони добре знали. Проминувши невеличкий лісок, що ріс одразу за колибою, вони побачили видовище, якого довго потім не могли забути. За кількасот кроків від них на землі лежала княгиня Єва, а над нею навколішках стояв якийсь невідомий. Дивно поводився. То застигав на мить в німому отупінні, піднісши руки вгору, мов крила, то знов дико накидався на жертву, бив кулаками, рвав одіж. Побачивши людей, що бігли до нього, і зачувши їхній крик, чоловік знов застиг нерухомо і так нерухомо сидів, доки не прибігли. Застали обох закривавлених. Йому кров ішла з рота. Хотів її загризти і поранив губи та ясна об намисто, що ним була обмотана її шия. Анничка й Блоха, відсторонивши божевільного, швидко відчували княгиню. Коли вона опритомніла, заговорив і її напасник. По голосу впізнали Онищука. Тільки по голосу, бо з обличчя і з цілої постаті він був невпізнаним. Таким страшним зробила його хвороба і кількаденний голод.

Давши княгині Єві трохи відпочити, Анничка й Блоха обережно повели її до колиби. А ззаду спокійно й мирно, мов нічого не сталося, ішов Онищук.

У княжім замку було тихо, понуро. Здавалось, що впав він у важкий, хворобливий сон і ніколи вже не прокинеться. З княгинею Євою зникли з нього і веселощі, й радість. З мурованої башти, що під нею була в'язниця, ні разу більше не звучали фанфари. Тепер на ній маяв чорний прапор — на ознаку того, що замок у тяжкій жалобі.

Час минав. Довбуш по-давнім тримав у себе молоду княгиню, а князь нудився в своїм кабінеті та чекав, поки Сулятицький вернеться зі зброєю, за якою з місяць вже як поїхав, наче впав у безвість.

Нудився князь. Не помагали ні буколіки Вергілія, ні ворожба Папуци, ні розповіді старого маршалка про давню велич дому Каліновських.

Нудився. Видумував найнеймовірніші плани походу на Довбуша. Але й це не давало ні забуття, ні заспокоєння.

Аж одного дня головні замкові ворота широко розчинились і в'їхали два вози, оточені вершниками, в'їхав за ними і сам Сулятицький. Князь наче ожив. Нарешті! Тепер тільки лишилося провести задум у життя.

Але нова думка, підступна, мов змія, заворушилася раптом в мозку: "Чи вдасться?"

Цілими днями радився з Сулятицьким і Псовичем, але нічого не давали ці наради, бо скільки було людей, стільки й суперечних думок. Псович був за те, щоб вирушати в похід негайно і стерти Довбуша з лиця землі, а Сулятицький, цей бувалий і досвідчений вовк, був проти. І доводи наводив Сулятицький такі, що з ними не можна було не рахуватись. Вказував на те, що військо князеве вперше в житті бачить гори і ніколи не було в глибині їх. А опришки знають там кожну щілину.

— Гори вкриті непрохідними пралісами. Опришки почувають себе там, як у власній хаті. Там кожний камінь, кожний виступ скелі — їх твердиня, яку доведеться брати штурмом. І не забудьте, що опришки озброєні краще за нас, бо забрали не лише нашу зброю, але й усі запаси, які ми поповнимо не так скоро.

— То яка ж ваша рада? — знервовано верещав князь. — Сидіти до судного дня й чекати, доки Довбуш змилується, чи, може, викуп понести і хамству всі свої села віддати?!

Сулятицький радив просити на допомогу королівське військо або нести викуп. Та за цю пораду він добився в князя тільки неласки. Взагалі становище Сулятицького при дворі ставало щодень гірше. Все більше його принижувало, все більше топталася його шляхетська гідкість. А покинути зразу службу боявся, бо ж не мав куди йти. Землю його за борги тримав в оренді Дідушок.

Лишався один вихід... опришки. Довго вагався шляхтич, довго гнав від себе страшну думку, але вона верта-, ла щораз частіше і кінець кінцем опанувала його мозок. Мучився так кілька днів, коли раптом один випадок ніби сам штовхнув його на здійснення того задуму.

Одного вечора, коли князь, не дійшовши порозуміння зі своїм штабом, сидів у своїм кабінеті і сам обдумував плани, лакей оповістив його про прихід Дідушка. Князь наказав негайно впустити вїта. Радий був живій душі, аби спекатися хоч на час отих понурих своїх думок. Останнім часом Дідушок став єдиним гостем, якому вхід до кабінету був дозволений повсякчасно. Правда, шлях до цього кабінету вистелив гонористий Дідушок золотом. Але все ж таки тепер міг пишатися: сам князь його приймав. Дарма що приймав коло порога, що ніколи не просив сідати. То Дідушка не ображало.

І цього разу, як завжди, прийняв князь Яблоновський свого гостя, сидячи в м'якому фотелі і покуруючи люльку на довгому цибусі. Не запросив війта сідати чи навіть підійти ближче, і той слухав князя, стоячи та мнучи в руках шапку.

Говорили про Довбуша. Іншої бесіди Дідушок не знав. Князь говорив з ним завжди про гроші, а він з князем про Довбуша. Ось і зараз приніс звістку про нього. Але на цей раз звістку особливу.

— Він, шануючи гонор ясновельможного пана воеводи, образи светі, сонце праведне і днинку божу, звір — не чоловік! — говорив Дідушок.— Сатана! Гірш ніж сатана! Ось послухайте, пане ясновельможний. Приходить до мене отой горбань проклятий, приносить топірець Довбушів на знак, що не бреше, і починає вираховувати! Але гет, що де є на світі! І два терхи сиру, і два масла, і бринзи, і десять міхів кукурудзяного борошна, і півсотні овець, і... боже мій! Крисаню талярів! Оті, каже, гроші, що за мою голову назначив, хай, каже, віддасть мені живому. А не схоче, каже, то йому голова з пліч злетить! Це, каже, за те, що війт князеву руку держить і проти мене йде! Слухають, ваша світлосте!?

— І що ж, ти йому віддаси все те, що він вимагає? — спитав князь, не ховаючи усмішки.

Дідушок зробив страшні очі.

— Усе віддати! — крикнув несамовито і сам перелякався свого голосу.— Та я щоб хотів половину віддати з того, що він призначив, то не маю. А ви, ваша світлосте, питаєте! Та я прийшов до милости вашої поради просити, бо голова моя вже втратила розум через того проклятого розбійника, що мені вже зовсім не дає жити!

Князь перестав усміхатись. Страх перед спільним ворогом зробив чудо. Князь Яблоновський запропонував хлопіві сісти. Перший раз за все їхнє знайомство. Дідушк, не вірячи власним вухам, сів на самий краєчок панського крісла. Але страх перед Довбушем заглушив навіть цю радість.

— Неначе душа моя прочуває лихо, ніби смерть наді мною нависла,— застогнав він. Просив, благав, щоб князь не зволікав далі з походом.

Князь слухав, кутив люльку й думав.

— Знаєш що,— сказав він, коли Дідушок замовк.— На Довбуша ми зробимо засідку. Ти в призначене місце відвезеш частину харчів, я те місце оточу жовнірами, і ми його зловимо.

Але Дідушок тільки руками замахав.

— Та він туди, ваші світлосте, не прийде сам ніколи, і в горах його ніхто не зловить! То хитрий, хай бог боронить! Його важче підняти, ніж ведмедя!

Князь обурився. Мабуть, цьому хамові просто шкода харчів.

— Недавно ти радив іти походом,— сказав він,— а тепер кажеш, що в горах його ніхто не зловить! Як же це зрозуміти?

— То правда, що я кажу, ваша світлосте,— промовив покірно Дідушок.

— Так що, по-твоєму, робити?

— Його треба зловити в хаті.

— У хаті? — здивувався князь.— В чийй?

— У Дзвінчиній.

Князь Яблоновський давно чув про Дзвінку, не раз звучало в замку це ім'я. Але він ніколи не надавав йому ваги і не цікавився молодницею. Чого мала цікавити його хлопка? Як наложниця? Після Довбуша?

— Що то за Дзвінка? — спитав, ніби перший раз про неї чув.

Дідушок витріщив очі.

— Відьма, чисто відьма! — сказав, дивуючись, як князь її досі міг не знати.— Півсела з розуму звела!

— Повісити, раз відьма! — сказав недбало князь. Дідушок злякався не на жарт.

— Паночку! Таж за неї Довбуш усі гори переверне! Ви ще його не знаєте! Він переказував, ваша світлосте, що коли Дзвінці волосинка з голови впаде, то він ясновельможну княгиню, жону вашу, хай бог заступить, на палю посадить!

Князь Яблоновський зірвався мов ошпарений.

— Мовчи! — заревів він.— Як ти смієш?

Дідушок підвівся з крісла, неначе вся його провина була в тому, що сидів.

— Це ж не я сказав, ясновельможний пане,— сторопіло виправдувався він.

Але злість князя вже минула, і він наказав Дідушкові знов сісти.

— Говори про Дзвінку!

І Дідушок поволі, обережно, щоб знов якимсь словом не вразити пана, почав оповідати все, що знав про Довбушеву коханку. Насамкінець розповів, що Довбуш повинен бути в неї десь цими днями. Коли б простежити, може б, і зловили або спалили разом з хатою і всім відьмацьким Дзвінчиним ґаздівством.

Дідушок захоплено розвивав свої плани, а князь Яблоновський слухав і все це собі уявляв. Ось хата злої відьми оточена військом, вже чується і крик звіра, зловленого в пастку. А далі — дим, вогонь, згарище Дзвінчиного обійстя і... труп Довбуша — чорний, зуглений, мізерний, вже не страшний нікому. Пережив на мить радість перемоги і ніби але сп'янів від того.

Така солодка була ця мрія, що не хотілося від неї прокидатись. Але Дідушок замовк, і князь, мов той сільський мірошник, що може спати під час грюкоту свого млина, але прокидається, тільки-но той стане,— вернувся до суворої дійсності.

— Отже, Дзвінки не чіпати поки що! — сказав, поволі водячи рукою по обличчю.— А встановити за нею нагляд! Донести мені, хто до неї ходить! Вияснити, чи не має вона своєї людини у дворі! Бо ж той лайдак якось узнає все, що в дворі діється! Це моє розпорядження тримати в якнайбільшій таємниці. Зрозумів?

— Зрозумів, — відповів покірно Дідушок.

— Усе! — кинув князь. Але Дідушок не йшов.

— Чого ти ще хочеш? — незадоволено глянув на нього князь.

Дідушок знов устав з крісла і уклонився панові до ніг.

— Прохання ще маю велике до найяснішого пана воєводи.

— Ну що там іще?

— Прошу у вашої вельможності трохи війська для охорони мого життя і маєточку,— Дідушок осікся. Ось зараз князь рывкне на нього й ногами затупає. Але князь мовчав.

— Боюсь я,— знову заговорив Дідушок,— дуже боюсь. Той розбійник може налетіти на мене, як яструб на гніздо горобине, і знищить мене, зруйнує. А я вже за ласку вашій світлості — чого захочуть! Ту шапку талярів вам віддам або на церкву святу запишу, тільки б не йому — ворогові. Щоб не багатіли прошаки моїми грішми, щоб не тішились із своєї перемоги наді мною!

— Ну що ж. Я допоможу тобі в цей трудний для тебе час,— сказав князь,— але коли мені потрібен будеш — щоб не ховався!

І плеснув у долоні.

З'явився лакей. Князь наказав запросити Суляти-цького. Через кілька хвилин шляхтич повагом увійшов до кабінету. Дідушок аж жахнувся, побачивши його,— так змінився за останній час командир княжого війська. Змарнів, засмаг на сонці й вітрі в далекій подорожі, з якої оце повернувся; поперек високого чола лягла глибока зморшка — видно, багато передумав за цей час і пережив.

Сулятицький по-військовому віддав честь князеві, на Дідушка глянув презирливо згори і тільки кивнув головою на його глибокий уклін. Ненавидів вискочня і не приховував цього.

— Слухайте, пане Сулятицький,— приступив одразу ж до діла князь.— Треба виділити десять чоловік з нашого війська для охорони життя й маєтку пана війта. Це лише на кілька днів, поки мине безпосередня небезпека від Довбуша,— додав, дивлячись кудись у вікно.

Сулятицький не хотів вірити своїм вухам! Він, родовий шляхтич, муситиме охороняти життя й маєток того самого хлопа, що пустив його з торбами! Але він не хотів, щоб ці двоє бачили, яке враження справив на нього цей наказ, швидко опанував собою і заговорив:

— Ваша світлосте, це дуже небезпечно,— він судорожно стиснув пальці.— Не слід дробити наш невеличкий, здеморалізований під час моєї відсутності загін, якщо ми збираємось воювати з Довбушем. Хто може бути певний, що він не нападе на нас сьогодні або завтра? Можуть бути фатальні наслідки!

Князь не любив, щоб йому перечили.

— За наслідки я відповідаю,— сказав він іронічно,— а ви маєте виконувати накази!

Сулятицький виструнчився і вже хотів іти, коли раш том за його спиною почувся голос Дідушка:

— Їхню світлість, ясновельможного князя воеводу і добродія нашого, треба слухати! — промовив той повчально до Сулятицького, водночас кланяючись улесливо князеві.

Ніколи раніш Дідушок не наважився б рота відкрити, коли його не питали. А це вже силу почув за плечима.

Сулятицький збілів, як стіна. Не повертаючись цілком тілом, звернув до Дідушка лише голову і глянув на нього такими очима, що війтові моторошно зробилось і шапка випала з рук.

— З якого то часу хам дістав право шляхтичеві давати поради? — спитав, поволі цідячи слова.

Дідушок почервонів, швидко закліпав очима, але відповісти нічого не зміг. А що ж князь? Князь, ніби поспішаючи йому на допомогу, ще раз повторив Суляти-цькому свій наказ. Кров ударила шляхтичеві в голову. Але й цього разу він знайшов у собі силу стриматись.

— Слухаю ясновельможного пана,— сказав чітко,— наказ буде виконано точно.

Повернувся на закаблуках і вийшов, видзвонюючи острогами.

Відколи княгиня Єва жила в горах, Дзвінка не мала спокою. Довбуш приходив тепер рідко, далеко рідше, ніж до того. Коли його довго не було, думала, що вже її покинув, страждала, мучилась, ревнувала до "білої панни". Її єдину вважала винуватицею свого нещастя.

Найкращими ліками для душі в такі хвилини була б Фочина розмова. Але й той проміняв її на опришків. Он пішов учора знов у гори, після того як виконав щасливо важливе доручення отамана до Дідушка. У неї й години не схотів посидіти. Боявся запізнитись. А їй так багато треба було спитати, так багато!

Ці думки і сьогодні не давали їй спати всю ніч. Ледве дочекавшись світанку, вона вийшла надвір. Літній ранок був тихий, погідний. Сонце викинуло свої перші промені з-за гір, і вони впали молодій красуні в очі, а потім перебігли по даху хати і заграли на самих вершечках старезних кедрів — улюбленців Довбушевих. Ніби від їх лоскоту, кедри прокинулися з солодкого

1QP

передранкового сну. Хоч, здавалося, й вітру не було, зашуміли тихо мільйонами чатинок на славу дня. Той шум пішов у ліси, полинув ними, радісний, переможний... Від того золотого проміння й ласкавого шуму аж на серці полегшало.

Постоявши хвилину, полюбувавшись ранком, Дзвінка вернула до хати по відра, а поки помила їх та сама причепурилася, сонце вже гралося серед подвір'я в кориті з водою, а на черешні за хатою перекликались іволги, і тисячі пташок щебетали у недалекому лісі.

Вийшовши з брами, пішла вниз, у долину, по вузькій стежці до криниці. Вся долина була заснована великими клаптями туману, рвані шматки його висіли ще на вищих смереках. Здавалось, що то працюваті павуки запряли її за ніч усю прозорим срібним павутинням, а вранішні птахи крильми пообривали де-не-де ту коштовну тканину.

Біля кринички було холодно, сиро. Сонце ще не пробивалося сюди, а під сірою скелею, що нависла над водою, разом з кажанами ховалися сутінки.

Криничка була дбайливо і вміло обкладена камінням. Колись отаман опришків сам цямрував її для Дзвінки, щоб за кожним разом, прийшовши сюди, його згадувала...

Давно це було... Його цямриння вже добре мохами вкрилось.

З холодної кринички впливав попід цямрину струмок. Він біг спершу поволі по рівному місцю, тихенько шепочучи собі щось, а відбігши за недалекі кущі, зривався, як буйний кінь з припону, і з ревом-іржаанням гнав стрімголов униз, розпускаючи на вітрі

гриву. Біг потік у незнані краї, щоб споріднити ту невеличку Дзвінчину криницю з могутніми ріками і безкраїми синіми морями...

Дзвінка набрала одне відро, почекала хвилину, доки вода в криничці встоїться, нахилилась за другим, коли раптом пес, що прибіг сюди за нею, загавкав люто і помчав туди, де потік ховався у кущах. Там проходила стежка до її хати. Хто міг іти нею чи їхати так рано? Подумала спершу, що, може, там звір, але на звіра собака бреше інакше. Значить, якась чужа людина прямувала до її оселі. Не міг це бути ні Довбуш, ні Фока, бо на них собака не гавкав. Хтось чужий. Покинула відра й побігла до стежки. З-за кущів виринала постать вершника. Бачила його вперше. Був чужий. З вигляду пан.

— Добридень, Дзвінко,— сказав, торкаючись рукою капелюха й під'їжджаючи ближче. Голос мав м'який, приємний, але владний.

— Добридень панові,— відповіла Дзвінка.— Звідки пан мене знають?

Вершник усміхнувся. Хотілось сказати комплімента красуні, сказати, що гріх було б не знати її. Але не сказав, тільки під'їхав ще ближче.

— Маю діло до вас,— промовив тихо, оглядаючись навколо.— Постарайтесь якомога швидше передати Довбушеві, що на нього тут, на долах, може, навіть у вашій хаті, готується засідка. Хай стережеться! Глядіть тільки! Знати про це має тільки нас троє! Розумієте?

Дзвінка сторопіло кивнула головою. Не могла отямитись від здивування й несподіванки. Пан, а на таке пішов! То щось неймовірне! А що, коли тут якийсь підступ?

— Ви мені не вірите, бачу,— мовив раптом вершник. Дзвінка збентежилась.

— Вірю, вірю,— сказала мнучись.— А хто пан будуть? — спитала нарешті прямо.

— Я — Сулятицький! Дзвінка остовпіла.

— Чули про такого? — спитав Сулятицький.

— Чула.

— Знаю, що не легко вам мені повірити, але скоро ви переконаєтесь, що я казав правду. Зараз же ще раз прошу вас, передайте те, що я сказав, Довбушеві, а про те, що ви мене бачили, нікому, Крім нього, не кажіть. Згода?

Дзвінка знов кивнула головою.

Сулятицький повернув коня, і не встигла вона опам'ятатись, як він чвалом з'їхав у долину.

А з'їхавши з кичери, пустив коня повільніше. Можна було подумати, що він вертає з ранкової прогулянки, яку робив щодня,— це всі знали. А втім, у таких місцях і такої пори рідко можна було когось зустріти. Тому Сулятицький здивувався, побачивши, що назустріч йому йде якийсь чоловік. Порівнявшись, Сулятицький впізнав його. Це був син Дідушка Іванко. Помітив, що хлопець, забачивши його здалеку, хотів сховатись, але якраз не мав де. З одного боку був яр, а з другого — стрімка й висока скеля. Проходячи повз Сулятицького, Іванко скинув крисаню і низько вклонився. Відчував такий страх перед цим шляхтичем, що навіть сам здивувався. Був у чорних гачах, чорній сорочці, вимоченій у дьогті, як це роблять пастухи на горах, щоб нужа не заводилась. Через

плечі мав дзьовбню, теж чорну, чимсь напхану. Видно, йшов у далеку дорогу, то й ніс собі їжу. На ту дзьовбню Сулятицький чомусь особливо звернув увагу. Проте куди йшов так рано хлопець — його не зацікавило, і скоро він зовсім про нього забув.

Вернувши з замку після того пам'ятного спіткання з Сулятицьким, Дідушок зачинився у хаті з сином і цілий вечір про щось із ним розмовляв. Щоб ніхто із служби не перешкодив і не підслухав, та й жінка щоб не чула, бо в баб довгі язики, Дідушок поставив її на варту перед хатою і наказав нізащо в світі нікого не пускати. Другого дня, скоро світ, син Дідушків Іванко і пішов на Дзвінчину кичеру, а по дорозі зустрівся з Сулятицьким. Не підозрював, що шляхтич вертав від Дзвінки. Нікому б таке не спало на думку.

"То не Псович,—думав собі молодий Дідушок,— такий з хлопкою не зв'яжеться, хоч би яка була файна".

Правда, здивував його трохи заранній час, вибраний Сулятицьким для прогулянки, але й те поклав на карб панських вибриків.

— Кожен з них дуріє по-своєму, — сказав півголосом собі і почав поволі, обходом скрадатись до Дзвін-чийого оседку. Найбільше турбував його зараз пес, що міг кожної хвилини його зачути.

Перескочивши в долині через потік, що біг із Дзвін-чиної криниці, він почав видиратися на досить стрімку гору, густо порослу ліщиною, молодим берестом, кленом та липою. Самої хати звідси не було видно, її закривали від його очей густі зарості. Тому держав напрямок на верхівки кедрів, що росли на Дзвінчиному подвір'ї. На одному з них думав умоститись і стежити з нього за всім, що там діятиметься. Так принаймні наказав йому батько.

Продираючись крізь чагарі, стараючись ступати так, щоб не тріщало сухе ломаччя, боячись і дихнути, Іванко видряпався щасливо на гору і підповз до самої огорожі. Глянув крізь щілину між дошками досередини. На подвір'ї не було нікого; собака, видно, лежав десь з того боку хати, а ґаздиня, може, ще й спала. Тепер якраз і був найкращий час для того, щоб непомітно вилізти на дерево. Але перед цим ще треба упоратися з собакою.

Не гаючись, Іванко витягнув з кишені кілька отруєних шматків м'яса, обережно перекинув їх через огорожу, тоді швидко поліз на дерево. Без особливих труднощів добувся мало не до самого вершечка. Розсівся вигідно, як на сідлі, повісив перед собою на гілку торбу, щоб не муляла спину, замаїв її дрібними галузками і себе замаскував знизу. З боків оточила його довга зелена кедрова чатина так, що з-за неї його зовсім не видно було, а він крізь невеличке віконечко у гіллі міг бачити увесь двір.

Одначе добру годину у дворі не було ніякого руху. Аж нудно стало. Уже почав сумніватися, чи й взагалі когось побачить. Коли раптом із-за хати показався Дзвінчин пес. Був це великий вівчарський собака, з отих неодмінних товаришів пастуших на горах, незамінимий сторож — поважний, сірий, кудлатий. Поволі, не поспішаючи, вийшов він на середину двора, підніс догори носа й став нюхати повітря. Але Іванко сидів якраз з підвітряного боку.

Не помітивши нічого підозрілого, собака, проте, разів зо два гавкнув, тоді побіг до огорожі, бо таки щось йому звідти пахло. Одразу ж знайшов м'ясо і з'їв. Задоволений і ситий, ліниво побіг на поклик господині, що винесла йому сніданок.

Молодий Дідушок зітхнув вільніше, коли Дзвінка покликала пса. Вже надто довго той крутився біля його сховища. Радів і з того, що сама показала, бо ж страшенно знудився. Жадібно стежив згори, як граціозно, як невимушено вона ходить, порядкує, яка вона струнка, доладна, і заздрих Довбушеві. Одначе недовго милувався. Ще виходила на подвір'я зо два рази, і кожного разу на мить, потім покликала чогось пса, грюкнула дверима, і знову у дворі все затихло.

Просидів Іванко на дереві цілий довгий літній день. Чого тільки не робив, щоб скоротити собі час. І їв кілька разів, і вирізав на корі всякі візерунки, і передумав усячину. Вже збирався додому, коли це на плаїчку наче майнула постать. Наче хтось стрімголов промчав безлісий простір, що лежав між лісом і Дзвінчиним обійстям, і пірнув у хату.

Іванко завмер. Це був сам Довбуш. Не вірив своєму щастю. Перше, про що подумав, так це, що завтра вже не треба буде вартувати. Аж перехрестився з радощів... А міг же його й не помітити. От коли б вирізував щось, замість дивитись на дорогу,— міг би його прогавити. Тепер треба тільки повідомити в замок, де цілий день мав вартувати його батько.

Не гаючи більше ні хвилини, забувши в поспіху дзюбенку на гілляці, Іванко зліз із дерева і побіг у долину. За цілий день відпочив добре, отже тепер з приємністю гнав, змагаючись із вітром, тим більше, що попереду зорею виблискувала, вогнями грала перемога над Довбушем.

По від'їзді Сулятицького Дзвінка не мала сил занести води до хати, так приголомшив її пан своєю надзвичайною звісткою. Що кілька кроків зупинялась, ставила на землю відро з водою і думала, думала... "Хіба можливо, щоб пан зрадив своїх? Чи не княжа це хитрість?" Але коли пригадувала слова Сулятицького — було схоже на правду. Могло бути правдою.

Як би там не було, а Довбуша треба сповістити негайно, за всяку ціну. Але ким? Люди в нещасті часто намагаються вигадати хоч якогось винуватця, від цього їм наче легшає. Отож і Дзвінка кляла в душі Фоку за те, що ось нема його зараз під рукою.

Проте їй не полегшало. Побігла б сама, так не знала дороги. Нарешті вирішила піти до села, до найближчих мішанників. Мож^, котрийсь якраз збирається на полонини до Федора і зможе передати вістку. Але якраз ніхто на полонини не збирався. Вернула із села майже в розпачі.

Насилу вийшла на свою кичеру, так утомили її ті клопітні думки. А вдома чекала її нова несподіванка. На порозі хати лежав собака. Неживий.

Ніколи ще так ревно не плакала Дзвінка, як зараз. Усе змішалось до купи: і несподіваний візит шляхтича, і страшна тривога за долю коханого, і, нарешті, смерть вірного собаки, що один поділяв з нею завжди її самотину. Згадала, як колись мочила тютюн три дні в молоці, цідила молоко через вістря коси і варила в нім осине гніздо з

осами, "аби був собака вострий, як коса, а жерсткий, як оса". І таки домоглася свого. Лютий був пес, нікого на обійстя не пускав. А зараз лежав мертвий... Була певна, що його отруїли. Але хто? В голову лізли найнеймовірніші здогади, підозріння. Найбільше їх падало на того ж таки Сулятицького. Але ж навіщо то йому?

Довго плуталась із своїми думками Дзвінка, забула за ними, що й печі не топила, і не їла ще сьогодні! А сонце вже повернуло з полудня на захід. Не чула, як в оборі корова ревла неспоєна. Води принесла, а напоїти забула. Ніколи ще з нею такого не траплялось.

Раптом щось стукнуло коло брами. Якби пес — давно вже полетів би назустріч невідомому гостеві... Підвелася з призьби. Хвіртка відчинилась — і перед нею став Довбуш.

— Єк днувала, Дзвінко?

Не мала сил відповісти. Кинулася до нього з криком, мов божевільна, а він довго гладив її лице і пестив, поки заспокоїлась.

У хаті одразу ж розповіла про Сулятицького. Коли не приходив довго, завжди думала, що, як прийде, найперше розпитає його про "панну", котра не давала їй спокійно спати. Але нещастя, що загрожувало її милому, відсунуло набік всі інші гризоти.

— Тому Сулятицькому, мені здається, можна вірити,— сказав Довбуш.— Я давно вже чув, що він з князем, сказати б, у сварці. Та й Дідушок його боргами притискає. Можливо, хоче їм помститися...

Хвилину Д}мав, важив, що дала б йому спілка з Сулятицьким.

— З ним не завадило б зв'язатися,— сказав нарешті.— Чув я від Шульца, що має він непогану голову. Діло воєнне знає... Певна річ, я в цьому не так дуже й потребую його розуму — мені й свого досить. Але мати коло себе якнайбільше ворогів князевих не завадить. Тоді він м'якший стане, може, ще й мої пункти виконає. А ні, то я йому поможу!..

— Полюбиш, на злість йому, його панну? — спитала Дзвінка не без іронії.

Довбуш подивився на неї довгим поглядом. Тоді зайшовся сміхом.

— Ото кара! — реготав він. Сміх був такий безпосередній, такий сердечний, що Дзвінці аж незручно зробилося за свою підозріливість.

— Значить... значить, не полюбиш? — спитала червоніючи.

Довбуш погладив її по голові.

— Панів так не карають,— сказав,— для них є інші кари. Будь спокійна. Тебе люблю. І мила ти мені, як весна землі, як полонина маржині.

Дзвінка вірила. Впала йому на груди, нагнула до себе його за шию, такого великого, могутнього, й цілувала засмагле лице й червоні губи, що виглядали з-під чорного вуса. А він жартливо оборонявся від несподіваного нападу. Але коли ненароком торкнувся її повних персів — не боронився більше. Вхопив її на руки, як дитину, і поніс, пружну та в'юнку, мов рибка, на постіль...

І саме в цей час щось залопотіло в сінях, і вже за мить Довбуш замість жінки

тримав в руках два пістолі. Скерував на двері й чекав. Та на цей раз вони йому ще не знадобились — у дверях показався Фока.

Уперше обом видався хлопець неприємним. Зустріли його не надто привітно. Він зрозумів їх і швидко почав пояснювати причину свого вторгнення.

— Псович сюди іде!

— І далеко той Псович? — коротко спитав Довбуш.

— На плаїчку. Іде перебраний в гуцульську вберю.

— А ти звідки взявся? Адже я залишив тебе на горах.

Фока опустив долу очі.

— Не гнівайтесь,—промовив тихо,—я йшов за вами, боявся, щоб вам чогось злого не трапилось...

— І ти мав би мене боронити?

— Побачили б!..

Хлопець сказав це }так упевнено й щиро, що Довбушеві стали раптом сльози в очах. Він підійшов до Фоки й міцно потиснув йому руку.

— Я щасливий, що маю такого вірного друга. Таким і я буду для тебе. А тепер, братику Фоко, іди вилізь собі на оборіг і там чекай на мене. Сиди, не показуйсь більше, що б там не було! Це я тобі наказую, як отаман! Я собі тут з тим паном побалакаю, а тоді підемо з тобою разом у гори. Про що ми з ним балакали і як, я тобі по дорозі розкажу. Давно вже я такої зустрічі чекаю,— додав по хвилині, й лукава усмішка освітила йому обличчя.

А в той час, коли Псович виходив на Дзвінчину кичеру, до замку влетів Дідушків Іванко. Він так захекався від швидкого й довгого бігу, що насилу зміг вимовити одне-однісіньке слово: "Довбуш". Але батькові було й цього досить. Війт миттю побіг до князевого кабінету, куди йому тепер дозволено було заходити будь-коли. Через кілька хвилин залупали на подвір'ї звуки алярму, а ще через чверть години Сулятицький вишикував перед замком свій загін. Не з'явився сюди тільки Псович, що був призначений за помічника Сулятицькому. Лакеї даремно шукали по всьому замку пана підстаросту, аж поки стара княгиня не заявила, що він відпросився до костьолу в сусіднє містечко. Сьогодні його іменини, і пан, як і щороку, пішов висповідатись у свою парафію.

Вирушили без нього. Надворі смерклося. Князь сердився, проклинав Псовича і його побожність, бо через нього вийшла затримка. Посварився з княгинею, що так дуже дбала про спасіння душі свого улюбленця.

Довбуш давно знав, що Псович ходить до Дзвінки. Не раз вона скаржилась, що не дає їй спокою, напастує своїми відвідинами; розповідала, як розбила йому носа перед весіллям княжни і як він просидів цілий день над потоком. Довбуш щиро реготав.

Забачивши тепер Псовича у брамі, він швидко скочив у кліть 1 і, засунувши за собою двері, став пильно прислухатись.

— Добрий вечір, красна Дзвінко,— сказав Псович, переступаючи поріг кімнати. Дзвінка рвучко обернулась, неначе оце зараз тільки побачила його.

— Щось у лісі здохло, коли пани вже ходять у гуцульській вбері,— сказала замість привітання.

— Але ж ти пізнала! — усміхнувся Псович задоволено. Мав на собі суконні червоні крашениці 2, як Довбуш, і постולי жовті, морщені, дорогі, сорочку, багато вишиту, киптар, мудро мережаний сап'яновими зубцями та китицями з волічки. Такого б і отаман не постидався надіти. На голові мав гарну крисаню, правда, не таку багату, як у Довбуша. Та й черес до Довбушевого не рівнявся, але такого череса, як в отамана опришків, не було другого на цілі гори, як не було й тобівки 3, рівної

1 Кліть — прибудова, куди заходять і з хати, і з сіней.

2 Крашениці — штани.

8 Тобівка — шкіряна торба.

йЪгб тобівці, ні топірця, ні порошниць... Бо не жили вже ті майстри на світі, що йому тее все оздоблювали, та й ні золота, ні дорогих каменів не міг би покласти на те панок стільки, хоч увесь свій маєток разом із собою продав би.

Псовичеві убрання гуцульське було до лиця. Він це знав, і тому, гордо підкручуючи вуси, що їх почав відрощувати, відколи з лакея став підстаростою, сміливо підійшов до господині. Сиділа ще на ліжку так, як її Довбуш посадив. Лють її брала на панка, що перервав їй побачення. А водночас і острах брав: для чого йому оте перевдягання? Чи не віщує це якогось нещастя?

— Доки не скажете правди, навіщо так вбралися, не підходьте,— сказала холодно.

— А коли скажу правду? — спитав, хтиво всміхаючись.

— Тоді побачите.

Псович підступив ще крок і спер на ліжку свою палицю з головкою з кістки білої слонової, цю палицю він дістав у подарунок від старої княгині.

— Тільки не смійся! — сказав жалісливо.— Заборонила княгиня ходити до тебе. Так щоб не пізнав хто й не доніс, я і мусив отак вбратися.

— Хто ж вам повірить? — презирливо скривила вуста Дзвінка.

— Вір, вір на слово гонору! Цього я нікому не сказав би, а тобі мусив сказати... Бо згораю з любові до тебе, бо жити без тебе не можу.

Дзвінка засміялась. Раптом якийсь хряскіт у кліті примусив обох насторожитись. Наче хтось там виламав віконну раму.

— Що це? — аж скрикнув Псович. Молодиця припала лицем до вікна.

— Певно, кіт перевернув щось у кліті.

— То чого ж ти до вікна побігла?

— Бо не вірю вам!

— Дзвінко! Вір мені! — в голосі його звучало щось схоже на сльози.

Дзвінка грізно глянула на нього.

— Вірити? А це що? — показала на вікно. Псович теж глянув і весь затремтів.

— Військо! — промовив глухо.

— Ви про нього не знали?

— Богом клянусь — не знав!

Він кинувся до дверей, але Дзвінка заступила йому дорогу.

— Утікати? — крикнула грізно.— Навів на мою хату військо, а тепер утікати? Військо хату оточує! — закричала божевільно, щоб почув у кліті Довбуш, якщо він ще там.

Псович рвався до дверей.

— Пустити мене! — верещав. Але Дзвінка наче вросла у двері. Відірвати її не був спроможний.

— Ти знав про це — тепер сиди!

Псович шарпав її, рвав їй одержу, бив, нарешті впав на коліна і благав, щоб пустила: він сховається десь у сінях. Але вона мов закам'яніла. Тоді Псович очманіло забігав по хаті і, втративши нарешті цілком голову, заліз під ліжку, у куток, як пес зі страху перед рогачем.

Дзвінка кинулася до сіней. Звідти хотіла заглянути до кліті. Але й від сіней дверей в кліть були замкнені. А тим часом під хатніми дверима знадвору вже чувся Дідушків голос. Дзвінка вернула до світлиці і крізь вікна побачила голови княжих жовнірів, а трохи далі у дворі самого князя і Сулятицького. Хату вже оточили щільним кільцем.

І тоді раптом їй сяйнула думка. Смілива до божевілля: врятувати Довбуша коштом Псовича. У хаті залягли вже густі сутінки; на заході, де сонце пробило обрій, видніла кривава смуга, і від неї ще падало крізь вікно трохи рожевого світла.

Ухопила подушку й заслонила те вікно, звідки падало світло. Тоді підійшла сміливо до дверей, що до них вже знадвору добивався Дідушок, і відсунула важкий засув...

Довбуш побачив вояків, як тільки вони показалися на дорозі. Отже, Сулятицький казав правду. Не гаючи ні хвилини, Довбуш виламав вікно, вискочив у притули *, звідти хврткою у сад і вмиль опинився під кедрами. Хотів збігти з кичери в долину, але подумав, що в долині може бути засідка; лишалося сховатися на дереві. Не роздумуючи більше, вхопився одною рукою за нижню гілляку найгрубішого кедрa і легко та спритно, як кіт, без шелесту поліз угору. Як же здивувався, коли,

Притули — прибудови за хатою для овець; їх вкриває дах хати.

вилізши на самий вершечок, побачив дзьобенку з рештками їжі. Був там ще добрий кусень пирога з бринзою, загорнутий у чисту пілочку.

"Хто ж тут сидів? — думав Довбуш.— Може, до Дзвінки йшов та побачив мене і на дерево сховався?.. А може, засідка була на мене? Не інакше як засідка. Тому й військо тут саме зараз".

Довбуш вийняв із-за череса пістоль і став чекати, що буде.

Тим часом перед хатою Дзвінки зібралася велика група жовнірів. Ніхто не наважувався першим переступити поріг. Дідушок, почувши скрегіт засува, одскочив од дверей, як від вогню, пошепки пояснюючи, що він неозброєний. І аж коли Сулятицький перший увійшов до хати, за ним подалися й інші. Князь до хати не йшов, стояв біля брами і нетерпляче чекав, що з усього того буде.

Сулятицький був певний, що раз Дзвінка відчинила, то Довбуша в хаті вже немає. Увійшовши, одразу ж помітив Псовичеву палицю. Упала в очі біла головка, що яскраво

вимальовувалася на тлі темного покривала.

— Це у вас Довбуш? — спитав багатозначно, показуючи очима на палицю.

Дзвінка тільки в першу мить не зрозуміла, куди він показує. Але в наступну ж хвилину вже збагнула, що Сулятицький знає, хто саме в неї під ліжком. Майстерно вдала, що страшенно злякалася. Мовчала. Тоді Сулятицький, моргнувши їй, почав гримати на неї, ще й пістоля вийняв для більшого страху. І тоді Дзвінка під такою загрозою показала рукою під ліжко.

— Він там? — урочисто спитав Сулятицький.

— Там,— відповіла глухо.

Дідушок тільки того й чекав. З радісним криком вибіг надвір сповістити князя про удачу, а вояки обступили ліжко, але знов боялися лізти під нього.

Тоді Сулятицький наказав завалити ліжко над упійманим, пом'яти його добре ногами через соломку й покривало, а потім загорнути в це покривало і так везти просто злочинця до замкової темниці.

Кілька вояків скочили на ліжко, і хоч чоловік під ним верещав диким голосом, його зв'язали, загорнули в покривало, а щоб не кусався, за радію Дідушка, на голову йому напнули мішок. У такому вигляді, вже зовсім мовчазного, витягли надвір. Напівмертвого поклали на хуру, що прибула з військом, і повезли під ескортом з п'ятдесяти вояків до замку.

Князь загрожував варті смертю, коли злочинець утече, та про втечу не могло бути й мови. П'ятдесят чоловік оточили віз таким щільним кільцем, що крізь нього й миша не проскочила б, а не то людина, та ще така побита, знівечена, напівмертва. Дідушок ішов за возом і час від часу тверезив зомлілого, штовхаючи, примовляючи:

— То за таляри, лайдаку, то за сир, то за масло, а то за те, що смів мені, вйтові, наказувати! Смерека б те втела!

Усе, що діялося в Дзвінчиному дворі, бачив здалеку Фока, який сидів на оборозі, зарившись з головою в сіно. Страшна буря лютувала в його душі. Кілька разів поривався вилізти із схованки й бігти на рятунок отаманові, хоч би й віддати своє життя. Але пригадував суворий Довбушів наказ не рухатися з місця, що б там не було, і корився. Бачив, як хату оточує військо, дрижав усім тілом, зуби цокотіли, мов у лихоманці, складав руки до молитви й молився, молився так щиро, як ніколи в житті. Просив бога, щоб громами небесними побив панське військо, щоб раптовою повинню затопив його. Коли ж побачив, як понесли його коханого отамана зв'язаного в якомусь покривалі, з мішком на голові,— не витримав. Сльози бризнули з очей, і серце немов битись перестало. Зібрав ще стільки сил, щоб злізти з оборогу, зробив кілька кроків туди, до жовнірів — але йти вже не міг. В очах потьмарилося, земля втекла з-під ніг, і він поринув у чорну безодню...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

По відході княжого загону з Дзвінчиного оседку Довбуш зліз із дерева, захопивши з собою і дзьобенку, що її знайшов на гілці. Був дуже веселий, бо таланило йому дивовижно. Не ховаючись, навіть посвистуючи, бадьорим кроком рушив до хати...

Дзвінка здивувалася і злякалась. Вона гадала, що Довбуш уже бозна-де в горах, у безпеці, а він ось стоїть на її порозі і лукаво всміхається.

— Ти ж це звідки, Олексіку? — спитала, сплескуючи руками.

— З дерева.

— З дерева? Що ти говориш?

— З кедра. Я сидів на твоїм кедрі, тихо сидів, щоб не заважати панам у війну бавитись,— додав і зареготався.

— Солодашко моє! — промовила Дзвінка, і аж тепер сльози бризнули їй на очі.

Але швидко схаменулась. Небезпека для її милого ще не минула. Пани могли ще в дорозі виявити помилку і вернутися, щоб покарати її за ошуканство. Тому почала благати, щоб мерщій утівав. Бо раз вдалося, а вдруге може й не вдатись!

Але Довбуш і слухати не хотів. Підійшов до Дзвінки і знову обняв її.

— Так-таки і йти? — спитав ніжно. Дзвінка почервоніла, а він радісно засміявся.

— Не бійся, — мовив,— сьогодні вони вдруге сюди не прийдуть. Заночую в тебе, і ти мені розкажеш, що вони тут робили, та...

І раптом замовк, не закінчивши фрази. Згадав про друга вірного, що зійшов за ним із гір, щоб обороняти його від нещастя в дорозі. Досадно стало, що аж тільки тепер згадав про нього.

— А Фока? Де ж Фока?

Дивились хвилину одне на одного мовчки, і чомусь обох страх узяв. Чи не наробив якихось дурниць бідний хлопець? Не говорячи більше ні слова, обоє вибігли з хати і подалися до оборону, де він повинен був ховатися.

Оборіг стояв у самім кінці обійстя, в кутку, заслонений деревами і з двох боків огорожею від дощів і сніговиці. Сіна не було вже в ньому й половини, тому високо над рухомим дашком стирчали чотири стовпи. Під тим дашком, заритий в сіно, і повинен був чекати Довбуша Фока.

Довбуш спочатку хотів з розгону скочити на сіно, щоб налякати хлопця. Потім передумав і стиха покликав його на ймення. Хлопець не відзивався. І раптом обоє побачили його на землі, без ознак життя. Дзвінка скрикнула, Довбуш кинувся до хлопця, оглянув швиденько: був живий, і слідів насильства на ньому наче не видно було.

— Він просто зомлів,— вирішив Довбуш,— однесемо його до хати.

І він узяв Фоку на руки й поніс.

Довго не вдавалося повернути Фоку до життя, а коли він нарешті очунав і побачив отамана живим, мало не вмер із радості. Кілька разів заплющував і розплющував очі, аби впевнитись, що це не сон і не привид.

— То не вас повезли? — питав і перепитував чу-дуючись.

— Ти думаєш, я дався б живий? — сказав отаман.—: Я ж тобі казав, Фоко, ти, певне, забув?

Радість освітила Фочине обличчя. Добре було йому лежати на широкій лаві, з Дзвінчиною подушкою під головою і дивитися на цих двох людей, дорожчих йому над

усе в світі. Але розумів, що одна зайва хвилина в Дзвінчиній хаті може стати для Довбуша смертельною. І він зірвався з лави.

— Ходім! — сказав Довбушеві. — Тут небезпечно.

Надворі було ясно, як удень. Місяць, що якраз виглянув з-за верхів Чорногори, бачив, як із Дзвінчи-ної оселі вийшло троє людей, як двоє з них — один великий, а один маленький — сіли на Дзвінчиного коня, і проводжав їх, доки не зникли в лісі. Тоді знов зазирнув на знайоме подвір'я, але не застав там уже нікого.

Поки сонце зійшло, Довбуш з Фокою були вже високо в горах. Довбуш то йшов, то їхав, а Фоці не дозволяв златити з коня. Вони піднімалися усе вище, і сонце підходило вище, наче змагалось з людьми, хто швидше дійде до своєї мети.

Веселий ранок застав стару княгиню сумну, сердиту, у сап'яновому фотелі, в якому провела безсонну ніч. Раптове зникнення Псовича не дало їй зімкнути очей. Не спала всю ніч і Марічка, покоївка княгинина. Бігала з її наказу щопівгодини до помешкання пана підстарости і вертала щораз з однаковою відповіддю:

— Нема.

Ці сповіщення ранили серце княгині. Вона була певна, що то Довбуш заподіяв йому щось. Очевидно, захопив як заложника. Тепер тільки він один може його звільнити. Коли б не князь, вона негайно виміняла б Довбуша на Псовича. А дочка?.. Ну, та може пізніше й інакше як-небудь звільнитись. Отак цілу ніч і просиділа княгиня, видумуючи найлютіші муки для Довбуша, щоб примусити його сказати, де Псович, щоб вернути Псовича, без якого не уявляла собі існування.

По безсонній ночі прийшов нарешті ранок. Наближався час розправи над отаманом опришків. Як їй хотілося, щоб Псович був при цім, щоб і він зазнав радощів помсти над спільним ворогом!..

Аби переконатись, чи не вернув він останньої хвилини, княгиня знов послала Марічку до помешкання пана підстарости, але знов, як багато разів до того, вернула дівчина з тим самим повідомленням:

— Нема.

— Єзус-Марія! Де ж міг подітись? — і, не дочекавшись відповіді у втомленої служниці, сама почала її переконувати, що це справа рук Довбуша.

Тоді зверталась до зляканої кріпачки, вимагала, щоб та придумала найлютіші кари Довбушеві. їй вже здавалось, що всі земні кари замалі за ту втрату, якої вона зазнала.

— Коли б він по десять, по сто раз міг умирати й воскресати для нових мук, тоді тільки, може, наситилось би моє материнське серце, — говорила вона крізь стиснуті зуби. А потім зводила очі до неба й молилась, кликала всіх святих на допомогу в помсті: — Допоможи мені, боже, матко боска Ченстоховська, крульово польська!..

Молилась, кляла і плакала з ненависті, жалю й злості.

Ранній прихід князя був для неї цілком несподіваним. Веліла його просити. Увійшов понурий, блідий, стомлений. Уклонився здалеку мовчки й, не чекаючи запрошення, сів у фотель.

— Спали, княгине? — спитав співчутливо. Княгиня знов заплакала, бо їй жаль

стало вже не

тільки Псовича, але й себе.

— Всю ніч не спала, все про донечку думала, долю її оплакувала.

Князь похилив голову.

— І я не сплю ночами, і я думаю... І от, може, вже й кінець?! Чекаю і боюсь того кінця. Якою вона верне? То ж не тільки Довбуш у наших руках, але ж і бвуся в руках його ватаги. Може, запропонувати Довбушеві обмін?

— Ніколи! — скрикнула княгиня. — Тортурами змусити, щоб повернув її, — не інакше! Не забудьте, що він сховав десь і Псовича!

Але це нагадування не справило на князя ніякого враження.

— Що таке Псович! — сказав він байдуже, і раптом устав, і вийшов не прощаючись. Видно було, що якась ідея прийшла йому раптом у голову, побіг обмірковувати на самоті.

Княгиня довго дивилася йому вслід, потім плюнула і швидко перехрестилась. Вирішила діяти на власну руку.

— Тобі нема діла до нього, так мені є діло! — бурчала собі під ніс.

Раптом їй спало на думку самій спуститися в підземелля і спробувати домовитися з Довбушем в секреті від князя. А вже якщо нічого не вийде, тоді можна й тортури.

Щоб зять не випередив її, діяла швидко. Послала дівчину по чорну ротонду, в яку вдягалася, коли хотіла лишитися невпізнаною. Через кілька хвилин, уся в чорному, із спущеним каптуром, схожа на монашку, яких часто можна було бачити в замку, попрямувала парком до вежі, під якою була в'язниця.

Коли закрилась за в'язнем важка, залізом окута ляда, яка зверху закривала хід до в'язниці, що була подібна до глибокого мурованого колодязя, та коли стихли кроки жовнірів, — у в'язниці запанувала важка, гнітюча тиша, яку боялись порушувати навіть вартові.

Було їх двоє: молодий ще гуцул Юра Бендейчук, забраний силою до палацового війська на дванадцять років, і польський гураль 1 Андрись Валя, десь аж з-під Татр, кріпак, якого князь купив у його поміщика, бо умів грати на скрипці. Тоді серед панства пішла була мода. Усякий панок, що претендував на те, щоб його вважали людиною культурною, поспішав влаштувати в себе кріпацький хор, оркестр, а то й навіть балет чи цілий театр. Змагалися між собою. І в цьому змаганні не раз тратили великі гроші на купівлю акторів, танцюристок чи музикантів. Одначе князь Каліновський не мав користі з новопридбаного скрипаля. Стягнутий силою з рідних гір, Андрись перестав грати. Зникла його внутрішня сила, що причарувала князя, зникло давнє

Гураль — житель польських гір.

уміння і охота до гри. Не допомогли ні погрози, ні буки. Хлопець більше не грав. За це віддано його було на дожиття до палацового війська.

Цих двох призначив Сулятицький вартувати в'язня.

Постоявши якийсь час мовчки серед гнітючої тиші, наші вартові заговорили про те,

чи не можна б звільнити в'язня з неволі. Правда, вгорі вхід був замкнений іззовні, але вони, як і більшість селян, вірили в надприродну силу Довбуша. Тому сподівалися, що він, коли схоче, і сам вийде на волю, і їх звільнить. Захитало трохи віру в нього те, що він так легко, майже без опору, дав себе захопити, дозволив знущатися з себе і лежав тепер без руху, мов мертвий.

Порадившись тихцем, вони підійшли до змученого, побитого чоловіка, розв'язали йому руки й ноги і зняли з голови мішок. Чоловік застогнав, розплющив очі й сів. Обличчя його не роздивилися, бо у в'язниці було поночі, а ліхтар, що блимав у кутку, давав надто мало світла. Проте хлопцям дуже кортіло глянути йому в лице. Вони ніколи не бачили отамана опришків, а наслухались про нього багато.

— Терпите дуже? — спитав Бендейчук, аби почути хоч його голос— Болять ваші рани?

— Води,— простогнав той.

Андрись Валя подав в'язневі свою пляшку з водою, і той спорожнив її до дна...

Голос в'язня був ще слабкий, але чомусь на диво знайомий. Вода оживила його, і він став на ноги. Не був високий, як здавалось, коли несли його з хати і вносили до в'язниці. Був собі середнього зросту, звичайнісінький чоловік. Зразу ж почав просити, щоб випустили його звідси. І знову голос його здався дивно знайомим. Валя не витримав, приніс ліхтар і освітив ним в'язня.

Важко описати здивування вартових, коли замість Довбуша глянув на них Псович. Лице його було покривавлене, злякане, смішне й люте. Дивився на них очима, повними злоби й ненависті. Тішився з їхнього замішання й корчив лице в страшну гримасу.

— То Довбуша так щиро жаліли? — спитав він, не перестаючи зло посміхатись.— Гарних вояків має князь, є на кого спертись!

Він уже погрожував їм. Чекав, що впадуть йому до ніг і проситимуть пощади. Одначе помилився. Хижий звір, що так їм взнаки дався, має ще всі зуби? Що ж, вони повибивають їх! Почав Андрись Валя. Вислухавши зухвалу мову Псовича, заїхав йому з усієї сили кулаком по виду, аж той повалився на землю. Тепер тільки до обох прийшла справжня лють. Не пам'ятаючи себе од ненависті, кинулись на Псовича й почали несамовито бити його. Били, чим попало: руками, ногами, прикладами рушниць,— били, доки не зомлів. Тоді покинули його на землі і вийшли в сінці, зачинивши й засунувши за собою залізні двері. Треба було тепер думати про втечу. Одначе ляда у підземелля була замкнена іззовні, і до зміни варті не могло бути й мови про те, щоб вийти звідси. Тоді стали придумувати якесь виправдання своєму вчинкові.

— Скажемо, що Довбуша били, а не Псовича, — раптом засміявся Бендейчук.— Скажемо, рвався, грозив, кидався на нас,— от ми його й смиряли.

Проте Валя краще знав панів.

— Повісять нас,— сказав він сумно.— Знаєш, як у нас в Татрах співають:

Albo ñas zabajom, albo ñas powaesom, Albo ñas ptoskowie po wirskak ozniesom¹

Проказав і замислився. Бендейчук палко заперечив:

— Не вмеремо. Доки Довбуш на горах, нам не страшно. Він прийме нас у ватагу!

Андрись тільки сумно похитав головою. Проте обоє почали розробляти план дій. Тим часом коротка літня ніч минула і блідий ранок глянув до в'язниці крізь маленьке віконце угорі. Стомлених вартових почало хилити на сон. Щоб не заснути, Бендейчук сперся на рушницю і стиха заспівав. Пісня на диво пасувала до їх настрою:

Гей у полі дві тополі, Сидить козак у неволі. Сидить, сидить, тяжко дише, Та й до батька листа пише: "їди, тату, викупати,

Не дай ми тут загинати". "Що ж би за те, синку, дати,

Би не треба загинати?" "Небагато треба дати:

Сто пар волів упрягати". "Нема, синку, звідки взяти, _ Волиш ти сам пропадати..."

1 Або тут поб'ють нас, або нас повісять, Або нас верхами птахи порозносять.

Бендейчук замовк і важко зітхнув. Валя, вколисаний співом, дрімав, а за ґратами стогнав Псович.

Скрип іржавого засува вгорі повернув обох вартових до дійсності. За скрипом почувся гуркіт кованої ляди, коротка розмова, а потім по крутих рипучих сходах залунали чийсь кроки. Вартові, спрямувавши вперед рушниці, напружено чекали.

— Це по наші душі,— шепнув Бендейчук.

— їх спочатку було двоє, бо ж розмовляли,— так само тихо відповів, пильно прислухаючись, Валя,— але йде чомусь одно. Коли б зміна — йшло б троє.

Кроки були вже зовсім близько, і ось на порозі сі-нець стала невеличка, але широка постать, уся в чорному і з чорним каптуром на голові.

Вартові загородили їй вхід рушницями.

— Стій! Хто йде? — крикнув Валя. Прибулий одкинув каптур.

Це була княгиня. Вартові віддали їй честь.

— Я прийшла подивитись, як ви службу повните,— мовила вона.— І бачу, що молодці,— додала всміхаючись.

— Стараємось, ваша світлосте! — випалив Валя. Він був уже цілком спокійний. Бендейчук моргнув, щоб той мовчав.

Княгиня підійшла до залізних ґратованих дверей, що за ними лежав в'язень.

— Він закутий, той лайдак? — спитала, показуючи на двері.

— Ні, ваша світлосте, — відповів Валя. Княгиня зробила крок назад.

— Як-то? — спитала злякано. — І лице відкрите?

— Відкрите, ваша світлосте,— сказав Андрись. Княгиня вже жалкувала, що похвалила вартових.

— Ну, що ж він там говорить? — спитала вона по паузі.

— Що держати його не маємо права, ваша світлосте. Погрожує вам увесь час.

Княгиня спалахнула.

— Отже, нахабство цього в'язня не має меж! А оці дурні вартові тримають його незакутим.

— І ви йому за це наручники зняли і мішок з голови? — наливаючись люттю, спитала вона.

— Ні, ваша світлосте,— заспокоїв її Валя,— Я дав йому кілька разів залізним прутом по ногах, і тепер він уже наручників не потребує. А то таке тут пащекував,,.

Лице княгині розпогодилось. Тоді Бендейчук поспішив доповісти, що й він старався.

— Оцей, ваша світлосте,— мовив, показуючи на двері,— казав, що ви, ваша світлосте, йому ніби нешлюбна жінка! То я йому за це так дав у писок, що в нього аж два зуби вилетіли.

Княгиня була приголомшена зухвалістю опришка. Отаке б пірвало хоч би чие терпіння. Коли б не лакей, який прибіг сказати, що сюди йде князь, вона, певно б, зомліла. Але ця звістка її вмить протверезила.

Не вистачало, щоб і князь отаке почув.

Суворо заборонивши вартовим навіть згадувати ті блюзнірські слова, вона в нервовому чеканні дивилась на вхід. Князь був такий заглиблений у свої думи, що навіть не здивувався, заставши княгиню у підземеллі.

— Я ще його не бачила. Отже, коли у вас є якийсь план — ви будете перші,— потішила його княгиня.— Ви з ним розмовляйте, а я буду збоку слухати. Хочу чути з перших уст хоч би й найжорстокішу правду про мою донечку.

З цим не можна було не погодитись. Князь наказав підтягнути в'язня ближче до ґрат. Він хвилювався.

Вартові пішли за двері і довго не виходили. Виявилось, що в'язень не може й поворухнутися. Тільки почувши, що князь і княгиня тут, він ожив. За цілу ніч добре обдумав своє становище, знав, що робити.

В першу мить його не впізнали. Проте здивувалися. Думали побачити Довбуша — високого, дужого, грізного, такого, як бачили в замку, коли вскочив під час весілля в зал зі своєю ватагою,— а побачили середнього зросту обірванця з закривавленим, вкритим синцями обличчям, і зовсім не грізного, а, навпаки, дуже мізерного й смішного. Про Псовича й не думали, бо ніяк не сподівалися побачити його тут. Отже, стояли у замішанні, з важкими передчуттями. Чекали мовчки, щоб сам обізвався. І по голосу теж побачили, що це не Довбуш.

Але ще не знали, хто ж це.

Тільки коли він дрижачими вустами вимовив своє ім'я, князь заточився мов п'яний, а княгиня замахала руками й захрестилася.

— Wszelki duch pana boga chwali!1 — скрикнула несамовито.

— I ja go chwal<;2,—відповів жалібно Псович. Тепер уже сумніву не було, що це він, як і не було

сумніву, що це чергова витівка Довбуша, що це його чергове знущання з князя.

— Де ж Довбуш? — спитав розпачливо князь.

— На горах,— сказав Псович.

Князь не витримав. Отака наруга, отаке розчарування! Значить, Довбуш гуляє вільно верхами?! Та ж з нього, князя, усі сміятимуться — військо, слуги...

— Прокляття! — верещав він, тупаючи ногами й лізучи з кулаками на Псовича,—

Глумитися здумали наді мною?

Псович зробив злякане обличчя, скривився, як до плачу (цим дуже розжалобив княгиню), і ледве чутно промовив, показуючи на вартових:

— Це їх робота, ваша світлосте!

Князь звернувся до вартових, але вони тільки презиралися, здивовані й перелякані.

— Не ми ж його привезли. Нам наказали тільки стерегти та не дозволяти пащекувати про ваші світлості,— сказав Андрись.

Але тепер вже Псович одкрив лотоки красномовства.

— Вони не знали, що я не Довбуш? — почав він, іронічно кривлячись,— Вони не знали? — повторив.— Княгине, князю, ваші світлості! Учора, після того як Довбуша кинено за ці ґрати, я прийшов подивитись на нашого найлютішого ворога. Вони сторожили. Довбуш моргнув їм, вони схопили мене, побили залізними буками, кинули сюди, а його, перебраного в мою одержу, випустили. Ось хто усе це зробив!

І Псович заплакав. Щиро заплакав. Аж у княгині блиснули сльози співчуття.

Жовніри бачили, що справа їхня програна. Юра Бендейчук пробував ще доводити, що Псович бреше. Але його навіть не слухали.

Князь тільки й відповів, що аж на тортурах, коли їм ламатимуть кості, стане ясною правда.

— А зараз негайно звільнити пана підстаросту! — наказав він.

Усякий дух хвалить господа! (Польськ.) І я його хвалю (польськ.).

Але Валя, наставивши на нього рушницю, зухвало одрізав:

— Накажеш своїй матері!

І пішов гордо вперед, а за ним Юра Бендейчук. Йому теж хотілося щось прикре сказати своїм гнобителям, але ніщо таке не приходило в голову. Прийшло аж на сходах. Вернувся й сказав:

— Залишайся, княгине, зі своїм любасом, а ти, князю, з тестем!

Тоді побіг за товаришем, який чекав уже нагорі, Щоб замкнути ляду. Замкнули й пішли.

Дорога тепер стелилася їм одна — у гори, до Довбуша.

Дзвінка сиділа на призьбі й плакала. Ще ніколи не почувала себе такою самотною. Чи те, що Довбуш не приходив, чи, може, місяць, що виглянув з-за верхів, був тому причиною? Білі тумани заливали долину і вже оточували її кичеру, від лісу тягнуло холодом. Було тихо, велично і сумно.

Вона, власне, звикла до самотності, але були хвилини, коли та самотність ставала нестерпною, коли конче хотілось почути людський голос чи хоч би побачити живу істоту біля себе. А тут і собаку отруїли... її леліяна мрія про одруження з Олексою Довбушем, про життя не таке, як досі, вриване, мов хворобливий сон, життя коханки, а спокійне життя дружини, а може, й матері — розвіялася, відколи почав її коханий війну з самим княжим двором. Від того часу пропав і її спокій. Забрав же панну на гори!..

Сиділа й плакала.

А час ішов. Прогнав він місяць по небу. Прогнав у чужі краї, щоб усміхнувся щасливішим очам, коли знайде.

Жінка втомилася плакати. Задумалася, замріялась, і за ті думи-мрії, мов за золоту нитку, повів її у казкове царство сон...

Здригнулась і прокинулась. Вечірній легіт, що тягнув із лісу, приніс на своїх незримих крилах звуки чудової музики. Встала, широко розплющила очі. Хто б це міг грати? Чи не лісова божка заграла на чарівній свирілі, щоб заманити чиюсь хрещену душу в лісову дичавину і скинути в провалля?..

Прислухалась. Музика наближалась... Нарешті Дзвінка пізнала. То ж так тільки Фока грає. Як довго жила, не чула подібної гри ні від кого. Недарма Фоку мали за музику-сточника, казали, що здобув собі неприродним способом надзвичайний хист, а разом з ним і гріх неспасенний...

За хвилину побачила в брамі його маленьку, милу їй постать.

— Дзвінко! — гукнув радісно і решту дороги, від брами до призьби, бігом пробіг. Так скучив за нею, за наймилішою в світі жінкою, яку сам без бою віддав най-любішому в світі чоловікові...

Сів біля Дзвінки, притулився, як дитина до матері. Вона гладила його м'яке, довге волосся, розпитувала, а він розказував їй новини. Про Довбуша говорив, як завжди, з захопленням. Одначе не так, як завжди, слухала його Дзвінка. Чулося тремтіння в її голосі, коли вона переривала хлопцеві мову, вчувалось роздратування. Фока відразу вловив ті нотки. Вгадав і причину. То все через "білу панну". Бачив, що даремно страждав його подруга, жалів її всім серцем.

— Та не думай ти про неї,— говорив він.— Ніколи не думай! Пусте то все. Вір мені. .

Говорив правду. Знав кожний рух Довбуша, як ніхто інший. Намагався переконати Дзвінку. Але даремно. Не допомогли пояснення, не допомогли й присяги. Ревнощі затьмарили їй розум.

І тут прийшла їй в голову шалена думка. Глянула на Фоку. Напівлежав спокійно на призьбі, поклавши голову їй на коліна, задивився в глибоке зоряне небо, замріявся про щось своє... *

Узяла ніжно його голову обома руками і, заглядаючи ласкаво в замріяні очі, несміливо, але з якимось болісним благанням сказала:

— Убий її!..

Фока злякався. Аж зірвався на ноги. Дивився на неї пильно.

— Жартуєш, Дзвінко! Вбити "білу панну"? Зрадити отамана і весь бідний нарід? Дзвінко!..

Та на Дзвінку ці слова не вплинули.

— З тобою кулеші не звариш! — промовила холодно.— Знайду когось, хто мені без тебе це зробить.

— Серед опришків немає зрадників,— сказав Фока. Тоді я сама вб'ю її! — крикнула вона.

Фока бачив, що це не прості погрози. Був певний, що, коли б княгиня Єва

появилась тут зараз, Дзвінка, не завагавшись, утопила б її у серце ніж.

Довго умовляв її Фока, доводив, що не цікавиться Довбуш "білою панною", що багато у нього зараз важливих турбот — тому не приходить. Просив, щоб не заважала отаманові, бо дуже важке, дуже складне задумав діло. От виконає, тоді вже й про своє думати зможе. А зараз про спасіння громади йдеться.

Говорив палко й натхненно, мов пророк. Сіяв зерна правди в її душу. Але їх змивала і зносила повінь ревнощів.

Тим часом коротка ніч скінчилась, і з-за гір уже заглядав до них ранок. Не помітив його парубок, поки не повіяв підсонячний, пробитий золотими списками променів вітер. Тоді тільки Фока заговів. Витягнув флюю з-за пазухи і, як щодня, почав музикою розмовляти з новим ранком і сонцем...

Заколисана музикою, Дзвінка заснула. Фока скинув свій китар і підстелив їй під голову. Задивився в її спокійне, вродливе лице. Зі сходу повіяло усе сильніше.

Було холодно, але Фока холоду не чув.

Після пригоди коло озера Онуцьк наче одужав. Вернув до табору Довбушевого сивим, але спокійним, без ознак недавньої хвороби. Найбільше радів з одужання Онуцького Оршан. То він говорив колись, що коли б Онуцькові вдалося помститись,— він зразу одужав би.

На його й вийшло.

Щоб чоловік дарма не сидів та знов не допускав собі до голови усяких думок, Довбуш настановив його в допамогу Оршанові дбати про харчі для товариства. І ось одного разу Онуцьк прийшов до ватажка сказати, що запаси вичерпуються й ватазі загрожує голод. Сказав він також, що деякі опришки нарікають. Пояснив, правда, що це лише ті, які прийшли на гори недавно.

Довбуш закусив з досади губу.

— Добре,— мовив,— постараюсь, щоб хлопці не голодували.— А за хвилину покликав Оршана й наказав йому з кількома товаришами зібратись на княжу полонину по воли та вівці.

—. Кланийся від мене ватагові. Олекса Швед там ватагує, а також низько кланийся гайдеям та вівчарям і скажи, хай не гніваються. Вони ж і самі знають, що опришкам треба їсти, не божим духом жити! Та й те вони знають, що не піде опришок на гуцульську полонину, доки княжа є!

Відправивши Оршана, Довбуш сам вирушив до Федора Штоли на нараду. Із Штолою він радився перед кожним походом. А тепер же збирався на Дідушка — газду Федорового. Плай вів попри колибу молодої княгині. Побачила його здалеку й побігла до колиби. Але даремне чепурилась перед дзеркальцем. Не зайшов ватажок до неї і не подивився навіть у її бік. Важливіші думки засіли в його голові, і він поніс їх з собою в долину.

Коли вийшла за кілька хвилин з колиби, Довбуш уже зникав за грубими смереками. Це зіпсувало їй настрій. Почала скаржитись Анничці на свою долю, нарікала на матір, на чоловіка, що не шлють викупу. Анничка потішала її, як уміла.

— Трудно їм з маєтками розстатись,— говорила вона переконливо.— Богачеві дорожчі гроші, ніж дитина. Та й нарід не хочеться на волю відпускати, бо хто ж на них робитиме? От якби-то зовсім панів не було на світі!..

Княгиня почала палко обороняти нерівність світу. Доводила, що вона вічна, початок нерівності вела від сотворення світу.

— Які палаци можуть зрівнятися з цими горами? — мовила їй на це Анничка.— Залишишся з нами, княгине,— усе життя будеш спати під покривалом, золотими зорями гаптованим. Будуть тебе вітри колисати, смерекові шуми казок накажуть, а коли зимової ночі голодні вовки завиють — до милого чоловіка притулишся, і не буде тобі страшно, а буде тепло й радісно... А там... синочка вродиш... чорнявого, та дужого, та красногo. І будеш щаслива...

Анничка говорила, а княгиня слухала її, а в думці вставало вродливе лице Довбуша. Але коли Анничка сказала, що опришки знищать замок, з землею зрівняють,— княгиня як від сну прокинулась. Обіцяла, що, коли верне додому, розкаже, які гуцули хороші люди, проситиме своїх, щоб мали їх за рівних...

Розмову перервав прихід Блохи. Він давно слухав їх з-за кущів і, не бачачи кінця цій суперечці, вийшов нарешті до них, щоб по-своєму заспокоїти й потішити свою пані. А мав чим...

Виждавши, коли Анничка побігла до джерельця по воду, він швиденько розповів, що князь готує облогу на Довбуша, як тільки той спуститься на доли. Князь прийшов би й сюди, та мало має війська. Отже, чекає. А Довбуш не сьогодні-завтра рушить з гір, щоб покарати Дідушка. Отак і вскочить у пастку.

— Який же ти вірний у мене! — розчулено сказала княгиня Єва і у припливі вдячності подала руку Блосі, яку той поцілував.

Але, зробивши це, він раптом злякався і почав пильно розглядатися довкола.

"Якби хто не побачив!" — подумав. Глянув угору, до озерця,— і там нікого не було видно. Пісню Аннички чути було внизу, за колибою, отже, вона бачити не могла. Тоді лакей ще раз припав устами до випещеної панської руки.

Другий день блукали вартові княжі по горах. Зустрічалися з пастухами, розпитували. Але ніхто не міг їм показати дороги до Довбуша, бо ж ті, що знали, не були певні, з ким говорять. Андрись навіть розмовляв не так, як гуцули, і цим особливо накликав на обох недовіру. На полонинах і так сподівалися з дня на день гостей. Думали, що за жінку князь сплюндрує всі гори.

Тільки Довбуш не виявляв ні нервовості, ні тривоги. Був певний, що військо на гори не прийде. Гори — не панський маєток з його парками і штучними озерами та островами, і не лісок, у якому пани полюють. Гори — це загадка, це велич і таємниця, це бездонні провалля й дикі праліси, швидкі річки й тисячі потоків. Знайти людину в горах не легше, ніж знайти голку в стіжку сіна. Гори треба було знати так, як знав їх Довбуш. Тому він і не боявся нападу. Тим більше, що на долах були в нього свої люди, які мали повідомити його, коли б щось таке зачули.

Одначе ватаг, до якого зайшли Андрись і Юра, не мав такої певності, як Довбуш.

Він співчував опришкам, як кожен бідний гуцул, радий був допомагати їм, чим міг, але не думав, що вони такі вже забезпечені від нападу княжого в горах. Поява цих двох озброєних людей здалася йому підозрілою. Бендейчук розповідав, як вони розправилися з Псовичем, княгинею і князем. Оповідання дуже подобалось, але сприймалось, як казка. Послухавши втікачів, їх нагодували, дали свіжої кулеші з бринзою, теплої жентиці ватаг дав обом на дорогу по добрій грудці будзу і показав їм шлях, який сам хотів.

Відійшовши з милю від полонини, почали блукати. Спочатку йшли якоюсь ледь помітною стежкою серед дрібнолісся. Чи її протоптали люди, чи дикі звірі,— хто ж те знав? Можливо, опришки проходили нею колись. Доки йшли цим лісом, стежку чули під ногами, а вийшовши на відкрите місце, загубили її. Тут дощі змили людські сліди, і стежка розтанула в травах, що покривали плоскогір'я. Уздовж його прорізувало висохле русло потоку, що гуляв тут, певне, веснами та після злив. Над плоскогір'ям з двох боків піднімались невисокі хребти. Правий, звернений до сонця, був укритий старим густим лісом, лівий, кам'янистий і скелястий, стояв майже голий, тільки кущі жерепу та ялівцю трималися де-не-де на його обривистому боці.

— Де того Довбуша шукати? — журився вголос Юра Бендейчук. В його очах світився страх, майже відчай.— Він сьогодні, може, аж там,— показав він рукою на хмаринку, що, мов димок, повисла над скелею,— а за годину — шукай вітра в полі. Він же, як ведмідь, мусить увесь час бродити по горах, щоб десь не застукали.

— Коли б це в Татрах,— зітхнув і Андрись.— Одно скажу,—додав по хвилині,—стояти нам тут довго не можна і йти цією долиною також небезпечно. Треба лісом. Бо ж тут нас здалека видно. А за нами ж, певно, йде погоня.

— Правду кажеш,— погодився Юра,— Уже коли б упіймали, натішилися б,— жахнувся він.— Порозкидали б наше тіло шматочками по горах.

— Мук не пожаліли б, що й казати,— знову зітхнув Андрись Валя.

Живучи при княжому дворі, обидва не раз бачили, як катували опришків, а часом і селян. Там четвертували, садовили живих людей на дерев'яні палі, припікали вогнем.

Увійшли в ліс, мов у святе місце. Їх відразу обступили старезні дерева. Коли по кількох кроках оглянулись, долини вже не було видно. Ліс шумів. В затишній

Ж е н т и ї я — сироватка з овечого молока.

долині якось не помічали вітру, а тут він давав про себе знати шумом стривожених його подихом верхів.

— Цей вітер від нас дме,— промовив Валя, вдихаючи на повні груди напоєне запахом глици повітря. І згадався йому рідний край. І у мрійних синіх очах його відбилася туга, яку він довгі роки носив у своєму серці.

— Звідки, кажеш, дме? — не зрозумів його Юра.

— Від Татр,— пояснив Андрись коротко. — Ну-м, посидимо! — запропонував він, зупиняючись біля старезної смереки.— Так мені якось на серці і в усьому тілі, наче сп'янів я.

Живучи у панській неволі, він з кожним роком все більше втрачав надію на

повернення в рідний край, і ось раптом опинився в цьому лісі, що так нагадував праліси його вітчизни, і знов почав плекати ту надію в своєму серці.

А Юра Бендейчук не вмів мріяти, як Андрись, не умів довго над чимось задумуватись, ані сумувати. Усякі нещастя переживав гостро, але коротко, і швидко забував їх.

Через панську службу він одвик ходити по горах і зараз почував страшенну втому. А після ситного обіду у пастухів ще й на сон вабило.

Сіли під смерекою. Андрись Валя сперся спиною на її грубезний стовбур і заплющив очі. Юра Бендейчук зразу ж ліг на м'яку постіль з глици, яка роками збиралася під могутніми деревами, поклав голову на корінь, що виступав із землі, і миттю заснув. Скоро вже хропли обидва.

Тим часом туман почав застеляти гори. В кінці літа це нерідко буває. Тоді на долах кажуть, що гори димлять. Вітер приніс цей туман здалека, може, й справді з Татр. Спочатку він укрит самі верхів'я, а звідтам поволі почав спускатися й на ліс. Дерева якийсь час стримували його гілками, але недовго. Він таки просякнув крізь мережу віття на землю, а звідти вже лавиною покотився в доли і дебри, наповнюючи їх ущерть. Подорожні нічого цього не бачили. Вони міцно спали.

По довгій годині прокинулися від голосних вигуків:

— Тут вони! Тут!

Страшне то було пробудження! Мрія про волю зникла, як мильна банька.

Поки очуняли — були вже обеззброєні, і біля кожного стояв жовнір з рушницею. На крик прибіг сам Сулятицький. З ним був син Дідушків, Іванко. Він з наказу батька став жовнірам за провідника. Не сподівався успіху. У горах тисячі доріг — і ні одної. Вів людей навмання і знайшов утікачів випадково. Приписав це своєму щастю і був гордий, як мисливець, що таки вислідив звіра.

Саме тоді, коли Юра і Андрись вийшли на плоскогір'я і зупинилися, міркуючи, куди їм далі йти, Сулятицький стояв зі своїми вояками на лівому голому хребті, заслонений від долини кущами жерепу і ялівцю. Поли б не Іванко, він і не помітив би втікачів. Зрештою він зовсім не прагнув їх наздогнати. Не мав злоби проти цих нещасних. В душі навіть був вдячний їм за те, що познущалися над князем, княгинею та огидним лакеєм Псовичем. Той Псович давно підкопувався під нього. Він сам, навіть у мріях, не придумав би кращої помсти, ніж те, що зробили ці хлопці. А тепер от просто влізли в руки...

— Ну й герої! — промовив Сулятицький, підходячи до них, — Куди ж то ви мандрували?

В словах і голосі його не почули вони злості.

— То куди ж мандрували?

Хлопці мовчали. Вояки, що їх зловили і зараз стерегли, дивилися на них із співчуттям і жалем. Знали, що тепер вони згинуть марно. І тільки за те, що прагнули волі,

— Чого ж мовчите? — спитав знов Сулятицький. — Ти, Валя, куди втікав? У Татри?

Андрись підвівся з землі. Високий, стрункий, гордо став перед шляхтичем. Його недавно ще мрійні очі зараз із синіх зробилися сірими, гострими, брови збіглися на перенісці. Заговорив так, як ще ніколи не говорив. Стояв перед шляхтичем, як перед рівнею.

— Ішли ми шукати волі,— сказав твердо.— Старий князь купив мене у мого колишнього пана, як коня чи як пса. Він чув мою гру на скрипці і хотів, щоб я розважав його і його гостей. Він забув, що соловей не співає в клітці.

— Нехай так,— перебив його Сулятицький.— Але ж ти все одно грав у своїх Татрах якомусь панові.

— О, то не все одно,— заперечив юнак. Його очі знов набрали мрійного виразу.— Не все одно, — повторив він.— Там я грав у рідному селі, бачив рідні Татри. А цей вирвав мене з коренем і думав пересадити в чужу землю. Навіть не всяке дерево приймається в чужому ґрунті. А я ж — людина. Він забув про це. Коли я відмовився грати, він примушував гайдуків сікти мене у стайні, а коли й це не допомогло, віддав у двірцеві солдати, заборонивши брати в руки скрипку... Всі слухали юнака мовчки, зітхали.

— Я не знущався з тебе,— сказав Сулятицький, сам не знаючи для чого. Ніколи не задумувався він раніше над долею простої людини. Вважав її не гідною уваги. Так виховували його в школі єзуїтів, у якій колись, до переходу на військову службу, вчився.

— Ви справді не були злим до мене,— відповів Андрись Валя.— Ви, звичайно, не Псович, якому, видно, сам бог дав собаче прізвище. Ви були людиною. Але не другом.

— Звідки ти знаєш? — знову перебив його Сулятицький.

Хлопець на хвилину задумався.

— Ви не могли інакшим бути, у вас така служба. Сулятицький забув, що його розмову з гуралем слухають інші вояки і молодий Дідушок.

— То куди ж ти втікав? — знову запитав хлопця.

— У Татри. Я мріяв про них днями й ночами. Давно вирішив утекти, але не було нагоди. А от трапилась нагода — і я утік.

— Недалеко втік,— з жалем сказав Сулятицький.

— На своїй землі мене б не впіймали, як не впіймають Довбуша,— гордо сказав Валя.

— Он як! — аж скрикнув Сулятицький.— Що ж ти про нього знаєш?

— Знаю, що він світ рівняє, знаю, що за ним бідний нарід. Вірю, що він зрівняє світ.

— Як це зрозуміти? — тепер уже з явною іронією запитав Сулятицький.

— А так: він знищить панів, забере їхні землі й гроші і поділить між бідних. Він хоче, щоб не було панів і рабів, і доб'ється свого.

— Значить, ти до нього втікав, а не в Татри?

— Спочатку до нього.

— Різати панів?

— Не всіх. Тільки тих, що знущаються з бідного народу.

Сулятицький задумався. Досі не підозрівав, що навіть у його загоні є люди з такими бунтівничими настроями. Може, й не тільки ці двоє? Може, всі вони такі? Що, коли вони зараз нападуть на нього і вб'ють, а самі подадуться до Довбуша?

— І ти знаєш, де Довбуш? — спитав спокійно, так, що ніхто б і не вгадав, як моторошно у нього на душі.

— Коли б знав, ви б мене не зловили.

— А ти знаєш, що тебе чекає смерть?

— Знаю, але не боюся смерті. То краще, ніж вічна неволя. Довбуш узяв у полон молоду княгиню. Хай же й вона пізнає, що таке неволя. Треба б, щоб усі пани посиділи у тюрмах, щоб покуштовали тортур. Може б, тоді нас краще розуміли.

— Досить! — сказав з робленою суворістю Сулятицький. — Забагато собі дозволяєш! Сідай! Зійде туман — підемо в долину.

Він одійшов, став під смерекою і задумався. Полонений підказав йому цікаву думку. Княгиня Єва у неволі в Довбуша. Ці два одностудці Довбушеві потрапили у неволю до пана. Чи не схоче часом Довбуш видати за цих двох княгиню Єву? Йому ж бо такі хлопці у ватазі не завадять. Те, що він зараз вимагає за княгиню: скасування панщини, — дурість. Довбуш, коли подумає добре, й сам це зрозуміє. Але чи знає він про цих двох? Може, й знає вже. В нього ж скрізь є вуха...

До замку підійшли аж наступного вечора, бо туман не сховався усю ніч і тільки вранці упав на землю, прибитий дощем.

Сулятицький доповів князеві про успіх своєї експедиції, не мудруючи довго, порадив обміняти хлопців на княгиню Єву.

— На Блоху нема чого надіятись, — сказав він. — Ну що він там може зробити сам-один? Та й взагалі... Я б не доручав такої справи простому лакеєві.

— Лакей не побоявся піти в барліг опришка, а ви — лицар — побоялись! — крикнув, багровіючи, князь.

Сулятицький не змовчав:

— Віддаватись до рук розбійників, не маючи надії на успіх, — не в моєму стилі, — сказав він спокійно.

Цей спокій ще більше розпалив князя. Вже не володіючи собою, забігав по кабінету. А Сулятицький, якого князь навіть не запросив сісти, стояв біля порога, наче який-небудь прохач.

— А міняти двох хамів на княгиню у вашому стилі? — іронічно спитав князь, підбігаючи впритул до Сулятицького. — Ви певні, що він, забравши цих дезертирів, виконає умову і не вб'є княгиню? Та й вас, звичайно! — додав по хвилині. Хотів був ще сказати, що Сулятицького йому не шкода. Ледве стримався. Проте Сулятицький зрозумів недоговорене.

— Певним не можна бути, але чому б не спробувати? — відповів він.

— То, значить, ви згодні піти туди для переговорів? — трохи утихомирившись, запитав князь.

— Коли буде воля князя, піду.

— Але ж ви боялися?

— Як ворог — боявся, як парламентар — ні. Спокій Сулятицького все ще бісив князя. Хотів чимось дошкулити шляхтичеві, але не знаходив чим.

— Вірите в благородство хлопа?

— Вірю,— відповів Сулятицький.— Довбуш не простий хлоп.

— Так хто ж він? Хто-о-о?!

Князь знову нервово забігав по кабінету.

— Що за ореол зробили цьому хамові? — аж пропищав, зірвавши голос — Отакі, як ви, і створюють йому славу! Хто він такий, ваш Довбуш? Злочинець, за яким плаче шибениця, грабіжник, що прикривається гаслами, які подобаються черні: "Опришок світ рівня!" Ха-ха! Хам сам не розуміє, що говорить! Для нього світ — це той, що у вікні!

— А чи пам'ятає його світлість історію повстання під проводом Самуся? — спитав Сулятицький,— Самусь не був освіченіший за Довбуша, але селяни пішли за ним, коли він у своїх універсалах закликав знищувати шляхту. Все це не так просто...

Сулятицький бачив, що його спокій і логіка скоро доведуть князя до нестями, і тішився цим неслуханно.

— Ви говорите, як його одностудець! — гаркнув князь. Сулятицький гордо звів на нього очі і не удостоїв

відповіді. А князь збентежився.

— Я не хочу більше слухати про шляхетність Довбуша,— сказав спокійніше.— Проект ваш обдумаю. Тих двох тримайте і поки що ніяких кар не застосовуйте. Зрозуміли?

Сулятицький кивнув головою і мовчки вийшов.

Сцена, коли Блоха цілував княгині Єві руку, звичайно ж, не лишилася непоміченою. Тепер уже в отамана не було сумніву в тому, хто такий Блоха і яка його місія. Згадав, як нещодавно Анничка з тривогою розповідала, що останнім часом і Блоха, і княгиня Єва щось дуже веселі, часто усамітнюються. Одного разу Анничка навіть бачила, як він зробив княгині якийсь знак. Можливо, їй тільки так здалося,— говорила Анничка,— але вона мусить про це сказати.

Довбуш уже давно зрозумів, що раз князь не тільки не посилає викупу, але й не веде переговорів, то задумав, певно, якусь хитрість. Отже, через Блоху князь і веде якусь гру. Але яку? Може, десь недалеко звідси вже заховані княжі коні і вірні слуги та військо?.. Все може бути. Чекати більше не можна. Треба негайно допитати Блоху...

Переждавши трохи в кущах, Довбуш несподівано для княгині Єви з'явився перед її колибою. Весела, вона чепурилась перед маленьким дзеркальцем в срібній оправі — подарунком старого Юринги.

Молода жінка припала старому до серця. За все своє життя не бачив такої пані зблизька. Сама випещена, руки м'які, як у дитини, та й личко рожеве, дитяче. Дивився на неї без грішних думок, милувався, як якимсь дивом.

Почувши за спиною кроки, княгиня Єва оглянулась, і її лице вмить вкрилось рум'янцем. Ледве стрималась, щоб не скрикнути. Якраз думала про нього. Чекала,

щодня чекала до себе казкового лицаря Довбуша — красу й силу гір, свого володаря.

— Єк днували, пані? — промовив, як завжди, усміхаючись.

Хотіла відповісти завченою від Аннички фразою, якою послуговуються всі гуцули, але заплуталася і теж розсміялась.

— Цей Блоха вам не надокучив? — спитав раптом ватажок.

Княгиня Єва сказала, що Блоха зараз вже поводитьсь ввічливо і що вона ним задоволена.

— Спершу брутальний був, і дуже, а зараз змінився,— сказала.— Може, дістав наказ бути ввічливим? — і вона кокетливо глянула на Довбуша.

— То добре, що він тепер гречний. Його при вашому дворі того вчили,— сказав Довбуш.

Лакей стояв при цій розмові струнко і поглядав то на отамана, то на пані. Малював у своїй уяві нагороду,

яку одержить з її рук

обіцяно

навіть шляхетство. Він уже смакував своє нове прізвище,— не Блоха, ні,— Блошинський.

— Ну, пані, ночуйте щасливо, а ми з вашим Блохою підемо готурів стріляти,— сказав раптом Довбуш.— Бери, Блохо, рушницю. Я думаю, пані ніхто не вкраде? Як ви, княгине, не проти?

Блоху зморозили ці слова, а княгиня Єва зблідла під гострим поглядом отамана. Довбуш помітив це і звернув мову на інше. Почав говорити про готурів, сказав, що як вдасться полювання, то Блоха принесе їй на вечерю найбільшого півня. Тоді кивнув на лакея і пішов уперед. Блоха захопив рушницю і, терпнучи з страху, побіг за Довбушем.

Дорога до Федорової стаї вела через предковичний ліс. Сюди навіть опівдні не проникали промені сонця. Старезні, в два-три обхвати, оброслі зеленим мохом смереки стояли непорушно, мов велетенські колони якогось небачено високого залу. Гірські вітри колихали тільки їхні могутні верхівки, а стовбури стояли величні, незрушні. Це були батьки лісів.

Увійшовши в це пишне лісове царство, Довбуш раптом зупинився, різко обернувся до свого супутника і вступив у нього свої гострі сині очі. В них уже не грали блиски блакитного неба, а відбивалась буря.

Блоха затрусився й обм'як.

Довбуш мовчки прошивав його очима, доки той не опустив своїх. Тоді отаман заговорив:

— Ну, Блохо, довго я тебе мав на оці, пильно до тебе придивлявся. Не повірив тобі таки з першого дня. Тепер кажи сам: хто ти і чого прийшов?

Блоха довго не міг вимовити слова. Стояв блідий, як мрець, руки дрижали, коліна підкошувались. Довбуш чекав.

— Ви самі усе знаєте,— нарешті пробелькотів лакей.

— Знаю, що ти панський наймит, більше не знаю. Ти скажеш більше. Рушницю

обіпри об смереку, вона тобі вже не потрібна. В мене не вистрелиш.

Блоха покірно спер рушницю на дерево, але так невдало, що вона звалилась на землю. Блоха здригнувся, мов від пострілу.

— Ти, я бачу, не дуже сміливий,— промовив Довбуш.— Не мав там князь нікого відважнішого?

— Я, я не хотів у вас стріляти,— вимовив, затинаячись, Блоха. Переляк робив його смішним і жалюгідним.

— Не про це мова,— перебив його Довбуш.— Говори, яке дістав завдання? Що мав робити? Кажі правду! Збрешеш — голова злетить з пліч, і то зараз, не встигнеш і писнути.

— Я боюсь, — ще дужче затрусився лакей. Довбуш усміхнувся.

— Не боявся іти до опришків у самий їхній табір, а говорити боїшся?

— Мене послали,— промовив Блоха і заплакав.

— Перестань киснути! Знаю, що послали. Хто послав?

— Послав князь по пані.

— Що ж, ти хотів її викрасти, чи як?

— Всяке могло бути...

— Що-о-о? — насупився Довбуш.— Ти мені загадок не загадуй, бо я на загадки не вчений! Ти говори ясно, і говори все! — і він поклав руку на ручку ножа, що стримів за череса.

— Не карайте! — впав навколішки Блоха.

— Я ще не караю, маєш час, уставай! Блоха встав.

— Все скажу. Скажу чисту правду. Тільки даруйте життя.

І Блоха почав говорити. Розповів усе, що знав. Його прислав сюди князь, пообіцявши, коли план удасться, золоті гори.

— Він мені шляхетство обіцяв!

— Диви який! — засміявся Довбуш.

— Усе мені обіцяв за порятунок жінки.

— А не казав, щоб ти мене вбив?

— Ні, цього не казав.

— Не брешеш?

— Господом богом клянусь, що не казав.

— А коли б наказав, убив би?

— Що ви, я ж знаю, що вас куля не бере, — пробелькотів Блоха.

Довбушеві це визнання явно сподобалось, і він пом'якшав.

— Що ж далі? — спитав уже лагідніше.— Які ж то плани склав князь?

— Як тільки б ви рушили у похід на доли, я мав бігти до двора, сповістити про це,— оповідав Блоха,— і показати шлях військові сюди.

— Оце й усе? — здивувався Довбуш.

— Усе. Клянусь господом богом і дівою Марією. Блоха звів очі до неба і склав руки, як до молитви.

— Нехитрий план,— промовив отаман.— І ти хотів мене віддати в руки панові?

— Ні, я не хотів.

— Як же не хотів? Хотів, коли сюди прийшов. Тобі ближчий пан, який має тебе за ніщо, ніж опришок, що світ рівняє, що хоче, аби не було панів і лакеїв, а були всі люди рівні, щоб не панували одні над одними?

— Мені обіцяли волю.

— А я хіба не за волю б'юся? Я поставив князеві умову, що звільню княгиню, якщо подарує кріпакам волю. А що він зробив? Післав шпика до мене?

— Я не шпик.

— А хто ж ти?

— Лакей, промовив Блоха тихо.

Довбуш з огидою відвернувся. Йому було соромно за оцього, що стояв перед ним заляканий, покірний, готовий підслесливо усміхнутись, поцілувати руку, готовий на всяку підлість, яку б від нього зажадали.

Не дивлячись на нього, сказав:

— Вбити б тебе, але ти не шпигун, а... лакей. Не хочу об тебе руки поганити. Іди до свого пана і скажи, що я тебе помилював. І ще скажи, що коли хитрощами спробує дістати жінку — живої не дістане. А якщо мені набридне чекати — віддам її на коротку втіху всьому товариству. Скажи, най поміркує. Довбуш не любить з панством жартувати! Зрозумів, лакею?

— Зрозумів, пане.

— Усе чисто зрозумів?

— Усе, пане.

— Іди й не оглядайся. Рушницю залиш, князь їх має досить.

— А коли б вовки напали?

— Тебе й вовки не захочуть, такий ти файний. Іди!

Блоха бігом рушив з місця і зразу ж зник за деревами. Довбуш постояв хвилину, подивився йому вслід, плюнув з огидою і пішов своєю дорогою.

Довга відсутність Блохи серйозно занепокоїла княгиню Єву. Що б це мало значити? Зразу по відході Довбуша з Блохою з'явилася Анничка, і княгиня розповіла їй про подію. Але дівчина вислухала те байдуже, сказала, що вернеться Блоха, бо де ж мав подітись?

Однак минув вечір, настала ніч, а Блоха не вертався. Княгиня Єва почала пригадувати, як розгорталися події останніх днів. Блоха останнім часом багато оповідав їй про замок, про матір, про князя, обіцяв швидке визволення, а сьогодні цілував її руки, а вона гладила його по голові... Невже хтось це бачив? Може, Анничка має десь свій сховок і з нього стежить за нею? Що дівчина доносить отаманові про кожен її рух, знала добре.

Тої ночі княгиня майже не спала. А вранці Анничка їй сказала, що отаман послав Блоху до князя.

— По що? — допитувалась княгиня Єва. Але того дівчина не знала.

— А чи не можна отамана сюди покликати? — спитала княгиня Єва.

— Що ви! — замахала руками Анничка.— Я боюсь глянути на нього, а не те щоб кликати.

— Що ж робити? — забідкалася княгиня.— Чому ж Блоха не зайшов навіть перед відходом?

Анничка мовчала.

Замість Блохи біля колиби "білої панни" став на варту інший опришок. Довбуш не показувався. Цілий день раду радив. Сидів у гурті найближчих товаришів-побратимів, з якими разом уже четвертий рік воював проти панів. Це були три невідступні, що пішли за ним з перших днів: Палій, Мир і Крига, ті, які готові були за нього життя віддати, як, зрештою, і він за них. А крім цих трьох, були ще Іван з Рахова — його дорадник і улюбленець, відважний, вродливий легінь; Василь Баю-рак з Дори, котрому поміщик забрав жінку, а він з помсти вбив пана, спалив його палац, а сам утік в опришки; був тут Дмитро Серичак з Загірського Ясеня — неза-мінімий провідник під час походів у Закарпатті, Павло Орфенюк з Ямної, старий Данило Пугач з Кут — безжалісний месник і каратель панів, і наймолодший з присутніх — Михайло Козак, що втік від панської неволі з України. Серед опришків Михайло був людиною но-' вою, хоч брав уже участь у кількох походах і відзначився відвагою й хоробрістю. Важко зважав Михайло до життя в горах. Син степів, він тужив за рідними просторами, марнів і сох за ними.

З цими людьми Довбуш завжди радився перед кожним походом на доли, чи мав карати пана за збиткування над кріпаками, чи потрусити кишені орендаря-кро-вопивці або сільського дуки. Гуляв з ними від річки Сану до кордонів Буковини. Усім покривдженим допомагав по змозі, нікому не відмовляв, коли бачив, що скарга правдива. І до нього йшли, як до єдиного справедливого судді й заступника.

Зараз радилися про те, як покарати Дідушка.

— Я так міркую, пане вотамане, що йому треба голову стяти, коли він на вашу важить,— промовив Мир.

— Панькатися з ним нема чого! — додав Палій.

— Дати йому раз — і квит! — закінчив Крига. Думка всіх побратимів була одностайна — знищити

глитая. Посипались поради, як і коли це зробити, кому виконати присуд опришківської громади. Визначали навіть дні й години.

— Найліпше вночі в дощову погоду, — радив Пугач. Довбуш слухав мовчки. У нього з усіх тих порад визрівав власний план дій.

Ще не про все домовилися, коли Довбушеві сказали, що на Дідушковій полонині на нього чекає пан Сулятицький.

— Від Федора Штоли приїхав з цією звісткою Микола Юринга,— доповів вартувий.

Випадок був небувалий. Щоб такий пан, командир княжого війська, шляхтич, сам приїхав до опришків! Значить, з Довбушем почали не на жарт рахуватись!

Довбуш устав. Штола даремно не ганяв би старого нічника.

— Давай сюди Миколу,— сказав тепло.— Зараз почуємо, може, найцікавішу з його

історій.

Старі опришки добре знали Юрингу. Молоді тільки чули про нього, і їм не терпілося його швидше побачити.

Сам колишній опришок, Микола Юринга ходив колись під барткою славного ватажка Леська. Він зробив у своєму житті кілька походів, але найславнішим вважав похід на маєток шляхтича Пйотровського в Жидаче-ві біля Дністра. Тоді опришки схопили поміщика сплячим, повісили на гак від люстри, спалили двір дощенту і відійшли на Солотвину без втрат.

Довбуш любив Миколіні оповідання про походи Леська. Був той Лесько молодим, красним парубком. Як прийшла йому пора женитись, засватав дуже гарну, але бідну дівчину з сусіднього села, Ксеню. Засватав і оженився. І от, коли молоді вертали з церкви від шлюбу, у дорозі зустрів їх пан — власник села Пйотров-ський. Повертався він, на горе молодих, з прогулянки підпилий. Побачив красуню немолодий вже гульвіса і аж затрусився. Осліпила його краса Ксені. Вирішив за всяку ціну її дістати. За два дні по шлюбі відправляє пан Леська в гори на свій тартак, а його дружину наказує взяти до двору. Як не просилась, як не боролась молода жінка з гайдуками, затягли її до покоїв і віддали панові на потіху.

Повернувшись уранці додому, збезчещена жінка полізла в зашморг. Так і не побачив більше Лесько своєї любої дружини. Почувши про все це, уже не вернув із лісу. Там зібрав невеличку ватагу з робітників тартака, озброїв сокирами і почав опришкувати. До нього зразу потяглися легіні з сусідніх околиць. Пристав тоді до нього і Юринга, молодий ще в той час парубок.

Після розгрому двора Пйотровського і кривавої помсти за дружину та знедолених земляків Лесько ще два роки сіяв пострах серед панів і орендарів. Тепер уже не з сокирами і колами з плотів нападали опришки, а зі зброєю, яку захопили у багатого пана. Та недовго воював Лесько.

Зрадив його панський лакей, що втерся в довіру ватажка. Видав його смолякам *, і Лесько загинув на шибениці.

Ось чому, коли з'явився в таборі Блоха, Юринга відразу ж нагадав Довбушеві сумний кінець Леська.

Увійшовши в колибу, Юринга вклонився товариству й отаманові і повторив те, що вже сказав вартовий: прибув Сулятицький і хоче розмовляти з отаманом.

Опришки дали місце старому нічникові, він сів і закурив люльку.

— Сам прибув чи з поштою? — спитав Довбуш.

— Видає, що сам, тільки з ординарцем. Ваші хлопці побігли це перевірити, щоб часом не навів сюди вояків. Вони здалека будуть си дивити. Але є й ще одна новина, май, цікавіша, — сказав раптом старий.

— Що таке? — спитав Довбуш, а всі аж повитягали шиї з цікавості.

Юринга як добрий оповідач витримав паузу, підпхав чорним, наче шматок кореня, мізинцем тютюн у люльці,

Смоляки — жандарми.

посмоктав згризений за довгі роки цибух і тоді тільки почав знов говорити. Розповів про історію із Псовичем, якого зловили в хаті Дзвінки і прийняли за Довбуша, та про двох вояків, які насміялися з князя. Юринга умів так оповідати, що отаман і решта опришків реготали до сліз.

— А де ж вони? — почувлися голоси.— Таких молодців варто було б зараз же побачити.

Юринга похнюпився.

— Не дуже смійтеся,— сказав сумно.— Хлопців упіймали. Піймали і посадовили у в'язницю.

По опришках пішов шепіт.

— Як же так сталося, що їх вловили? — не розумів Довбуш.— Чому не втекли?

Йому важко було повірити, щоб у горах не зуміли сховатись.

Юринга пояснив, що перешкодив туман, хлопці заблудились, а гір не знають, бо чужі в цих краях.

— А звідки ж вони? — спитав Довбуш.

— Один з бойків,— відповів старий,— а другий з Польщі, з-під Татр, гуралями такі там називаються.

Довбуш встав.

— А чи не визволити б нам тих хлопців? Як, побратими?

Всі в один голос погодилися: треба б урятувати. Але поки що ніхто не уявляв, як це зробити. Тоді встав улюбленець Довбуша Іван Рахівський. Він вже давно угадав отаманові думки.

— А чи не можна б їх вимінити на княгиню, пане отамане? — промовив він.— Викупу за неї не дочекаємось, це по всьому видно, час вона нам забирає, бо сидимо без діла, та й молодих наводить на гріховні думки.

— А як вам, панове-товариство, ця думка? — звернувся Довбуш до всіх присутніх.

Опришки заговорили всі разом. Думка сподобалась.

— Ота панна в таборі всім набридла! — лунали вигуки.

— Занадто церемонимось з нею! — крикнув Пугач.

А Довбуш в цей час болісно думав, що не справдились його надії добитися через ту "панну" звільнення кріпаків. Здоровий глузд і йому підказував, що з цією історією треба якось кінчати. А як? Випадок з двома хлопцями давав для цього чудову нагоду.

— Добре, піду на розмову з паном,— рішуче сказав він.— Спробую домовитись.

Зайшов вартовий і сказав, що перевірено: Сулятицький таки сам, без війська.

Вони зустрілися перед стаєю Федора Штоли. Командир княжого війська сидів на пеньку перед коли-бою і нервово колупав тростиною пісок. За ним, у тіні дерев, стояли двоє засідланих коней. Слуга Сулятицького обганяв з них мух. Побачивши Довбуша, що наче з-під землі виріс перед ним, Сулятицький устав. Довбуш зупинився за три кроки від нього і привітав його звичайним гуцульським привітанням. Сулятицький вклонився.

— Я до вас, пане отамане, посланий від князя в справі його дружини,— ввічливо промовив він. Був без зброї і в цивільному одязі. Тримався невимушено, говорив з

Довбушем як рівний з рівним.

— Чи князь погодився на мої умови? — спитав Довбуш.

— Ні, ваші умови, на жаль, не можуть бути прийняті,— відповів Сулятицький і, боячись, щоб Довбуш не перебив його, без паузи почав пояснювати: — Справа в тому, що князь, навіть коли б і хотів, не зміг би задовольнити ваші вимоги. Адже скасувати податки не в його силі, а у владі короля — милостиво пануючого у нас Августа Третього.

— Я королів не знаю і в них милості не прошу,— перебив все ж таки його Довбуш.— Коли ваш Август королем панів, то я — королем бідних. Він дере з народу, а я народові даю, що можу. Я покинув хату і вийшов на гори, щоб зрівняти світ.

Сулятицький мимоволі гірко посміхнувся.

— Ви вірите, пане отамане, що одна людина хоч би така хоробра й сильна, як ви, може зрівняти світ? Адже світ — це не одне наше село, навіть не гори Карпати, а щось значно більше. Ви знаєте, що за горами є другі народи — угри, румуни, чехи, і всі ці народи мають королів? А де королі, там і піддані, а де піддані, там податки.

Але докази Сулятицького не діяли на Довбуша.

— Я покажу приклад уграм, румунам і чехам — і у них знайдуться свої ватажки і підуть на королів і панство війною. Я був у тих краях і знаю,— переконано сказав він.

— Ой довго доведеться чекати,— зауважив Сулятицький.

— Скільки б не було — чекатиму,— знову переконано відповів Довбуш,— і буду своє робити: буду нищити шляхту й багатіїв, а їх майно роздаватиму бідним. Мені самому не треба їхніх маєтків. Я пішов на таке діло не заради скарбів, про які уже зараз на долах казки оповідають. Мені їх ні їсти, ні на той світ з собою брати. А лишати комусь одному чи двом, щоб стали із бідаків такими багачами, як Дідушок, не мій інтерес. Багач як вовк. Той, коли забереться в отару,— йому одної вівці мало — він передавить десятки. От так і багач хотів би весь світ загарбати. Йому завжди мало.: Такий Дідушок, такі пани й підпанки.

Коли Довбуш згадав Дідушка, Сулятицького аж пересмикнуло.

Якось непомітно для нього самого Довбуш виріс у його очах. Це був мислитель. У його мові бриніли шляхетні ноти, в нього були високі ідеали, яких досі Сулятицький не підозрівав у простого, неписьменного селянина.

Попередивши Дзвінку про засідку на Довбуша, шляхтич потім картав себе за це. Почував так, наче вчинив зраду. Але тепер він знаходив виправдання своєму вчинкові, забувши на мить, що зробив його не з дуже благородних мотивів.

— Я колись вам у пригоді став,— почав він, як тільки Довбуш замовк.— Ви, певне, знаєте, що саме я маю на увазі? — Він допитливо глянув Довбушеві в очі.

Довбуш ствердно кивнув головою.

— Я від вас відвернув лихо,— вів далі Сулятицький, все ще не до кінця розуміючи, чи знає Довбуш, про що мова.

— Я тоді не вірив,— сказав Довбуш,— аж поки не побачив, як ви карали Псовича,— і він щиро й голосно зареготав.— Я сидів тоді на дереві у Дзвінчиному дворі і все те чув

і бачив. Одного досі не вгадаю,— посерйознішав раптом Довбуш,— чому ви це зробили?

Сулятицький всміхнувся..

— Колись дізнаєтесь,— сказав він.— А зараз я й так забарився. То чи згодні ви повернути княгиню?

— А чому ні? Згоден! — раптом просто й весело сказав Довбуш.— Не хочу бути перед вами в боргу. Хочу, щоб саме ви привели князеві жінку. Це буде моя вам дяка. Щоправда, тоді й без вас мені й волосина з голови не впала б. Але саме те, що ви, хоч і пан, і мій ворог,— бо я з панами воюю,— мене захотіли врятувати і задля цього попередили Дзвінку, я особливо ціную. Я поверну вам княгиню, але з одною умовою. Не така вже це важка умова для князя, як попередня. Віддасте мені за княгиню живими й здоровими, не покаліченими й не битими тих двох легінів, що втікали до мене, а ви їх імили в горах, у лісі.

Сулятицького вразила дивовижна обізнаність опришків у подіях. Перед ним був грізний противник, за яким стоять тисячі прихильників і однодумців, військо якого не можна й порівняти з найманим військом князя. Та й хто поручиться, що й більша частина палацової охорони не співчуває опришкам?

— Я віддам вам їх,— сказав Сулятицький,— хоч і важко буде їх вирвати. Вони ж познущалися над Псо-вичем, над князем і самою княгинею. Ви розумієте, що це значить?

— Розумію,— промовив, втішено посміхаючись, Довбуш,— але без них княгині не поверну. Коли б не ці два легіні, князеві свої пані й зараз би не бачити. Я вже раз поставив князеві свої умови. Він їх не виконав. Ви кажете, що він їх не міг би виконати, коли б навіть і хотів? Я в це не вірю. Кожен ґазда має право розпорядитись своїм обійстям, як хоче. Хто б мені заборонив віддати частку свого городу чи поля братові або товаришеві?

— Та хоч би й ваша сім'я. Бо ж на це поле є законні спадкоємці.

— Все можна зробити, була б охота,— заперечив Довбуш.— Та про це ми ще з панами поговоримо. А зараз за княгиню нехай віддає легінів.

— Постараюсь умовити,— знов сказав Сулятицький.

— Старайтесь,— байдужим тоном сказав Довбуш.— Тільки глядіть, щоб не було пізно. Завтра хочу їх бачити тут здорових, не побитих. Глядіть! Не буде їх тут до завтрашнього вечора або прийдуть покалічені — накажу княгиню повісити. І ще два слова: не здумайте з'явитись із своїми вояками! Приїжджайте самі з ординарцем і конем для княгині. Більш нікого щоб не було. Якщо б ви захотіли зрадити мене, пане капітане, і підвели, сюди своє військо, то аби знали, що ніхто з вас живим звідси не вийде.

— Про це не може бути й мови,— спокійно відповів Сулятицький.— На це вам слово офіцера. Де маю з вами зустрітись?

— Отут-таки, на Дідушковій полонині.

У той самий час, коли Сулятицький повертав зі своїм ординарцем до замку, Фока поспішав на Дідушкову полонину. Ніс нові відомості від Шульца та Дзвінки. Та й

задумав про Дзвінку серйозно поговорити, про її муки. Здалека забачив двох вершників. Коли вершники наблизились, пізнав Сулятицького і сховався в кущі. Навіщо попадатись панові на очі?

Отамана застав у Федоровій стаї. Зраділи обоє один одному. Довбуш вже скучив за хлопцем.

— Де пропадав так довго? — гукнув йому весело.

— Хіба не догадуєтесь? — промовив Фока, дивлячись на нього закоханими очима.

— Приніс щось нового?

— Приніс.

— Сідай, сідай. Ось Федір дасть пообідати, і розповіси, що маєш доброго.

Федір зразу ж поставив перед гостем миску кулеші з молоком. Але Фока не хотів їсти. Йому кортіло якнайшвидше почати розмову. Забачивши те, Федір вийшов із стаї. Тепер сміливо можна було говорити. Але Довбуш не втерпів, щоб не спитати вдоволено:

— Сулятицького не бачив на дорозі?

— Бачив,— кивнув, розуміючи його настрій, Фока.

— Отож-то! Тепер послухаємо, що ти мені скажеш доброго.

Фока почав оповідати з усіма подробицями історію з Псовичем і двома вартовими, які тепер сидять у в'язниці і чекають на смерть. Довбуш, звичайно, знав, про що піде розповідь, але не перебивав хлопця.

— Не вмруть ті легіні,— нарешті весело сказав він. Фока витріщив очі.

— Невже?

— Правда. Завтра будуть тут.

І, в свою чергу, розповів Фоці, що він вже знає про всі ті події та що вже домовився з Сулятицьким про обмін їх на княгиню.

— От добре! — аж скрикнув Фока.— Це ж саме Шульц казав мені вам порадити, і це ж саме....

— Радила Дзвінка? — закінчив за нього Довбуш.

— Так! Шульц ще просив передати вам, що коли ви довше триматимете княгиню, то може статися, що князь від неї відречеться, і тоді за неї вже нічого не можна буде дістати. Князь думає, що з неї тут знущаються. Найбільш про це говорить Псович, та й Дідушок, що буває щодня в палаці, доливає у вогонь олії.

— Недовго вже доливатиме,— сказав отаман,— Що ж далі?

— Шульц просив передати, що Дідушок замовив у нього новий замок до своїх дверей і самі двері хоче обкувати залізом.

— Добре. А що іще казала Дзвінка?

Фока глянув на отамана, здивований, що звістка про Дідушка наче не справила враження.

Почав говорити про Дзвінку. Розповів, як благала переконати отамана, щоб відпустив прокляту "білу панну" або щоб убив її, бо через неї згорає від ревнощів, мучиться, жити не може...

Але того не сказав, що Дзвінка нахвалялась прокрастися в табір і задушити

розлучницю. Не сказав, що Дзвінка розпитувала про Анничку. Тільки порадив отаманові, щоб і Анничку відпустив у село. Бо вже пішли розмови, що опришки завели жінок у таборі. А це ой як недобре.

Довбуш слухав його мовчки. Коли той закінчив, міцно потиснув йому руку.

— Не бійся нічого, Фоко-брате, — промовив заспокійливо. — Все буде добре. І княгиню виміняємо на двох добрих опришків, і Анничку відпустимо, і Дзвінку заспокоїмо, щоб спала ночами. Ну й з Дідушком побалакаємо. Не допоможуть ковані двері! Те, що він обіцяв крисаню телярів за мою голову, не мине йому марно. Віддячимо... Федоре! — гукнув він, підійшовши до дверей. — Та йди-бо до нас, погломонимо!

— Це мій друг і вірний оборонець, — сказав, коли старий ватаг увійшов. І розповів, як Фока охороняв його, коли він, не знаючи того, їхав до Дзвінки.

Фока червонів, ніяково всміхався. Був щасливий.

Надходив вечір. У стаю востаннє заглянуло сонце і спустилося кудись у провалля, щоб по короткім відпочинку знов з'явитися над горами. Зі стаї вийшов ватаг з трембітою, притулив її усник до рота, розставив широко ноги, відхилився назад усім тілом і заграв. Це він скликав пастухів на доїння і вечерю. Ось вже й зачувся собачий гавкіт, покрикування вівчарів і брязкіт дзвіночків на шиях овечок, а тоді показалися й самі дро-б'єта.

Обмін відбувся дуже просто. Княгині було передано амазонку і, вбрану до верхової їзди, в супроводі Аннич-ки і озброєного вартового доставлено до стаї Федора Штоли. Була важна, наче це й не вона ще недавно сиділа біля ватри й слухала розповіді Юринги або чепурилася перед дзеркальцем, здалеку забачивши Довбуша. Її провели повз стаю і наказали зупинитися на певній відстані од Сулятицького. Побачивши княгиню, Сулятицький зняв капелюха. Він був, як і вчора, у цивільному, теж вбраний до верхової їзди, в чоботях з острогами.

Сподівався побачити сумну, виснажену, може, навіть хвору жінку, а побачив усміхнену, засмаглу, квітучу молоду красуню. Полон пішов на користь її вроді. Міркував собі, чи по дорозі додому можна буде їй про це сказати.

Довбуш мовчки стояв осторонь, спершись, на топі-рець. За ним стояли його найближчі друзі. Всі були озброєні. Коли княгиня Єва підійшла, він зробив крок уперед.

— Чи дотримали ви слова, пане посол, — звернувся він до Сулятицького. — Чи здорових, некатованих приводите ви до нас ваших бранців?

Він уже бачив їх здалеку і по усміхнених, щасливих лицах міг здогадатися, що й вони не зазнали тортур. Але формальність мусила бути виконана.

— Спитайте їх самі, пане отамане.

— Як, хлопці? Не били вас, не мучили в тюрмі? — звернувся до бранців Довбуш.

Хлопці низько вклонилися отаманові і сказали, що їх не били й не мордували.

— Тоді і я відпускаю вам пані живу й здорову, — сказав Довбуш. — І незайману, — додав усміхаючись.

Опришки зареготали. Княгиня вдала, що не чує, і швидко пішла до Сулятицького, який теж рушив їй назустріч. Він ввічливо поцілував їй руку і повів до засідланого коня. За кілька хвилин група з трьох вершників вже зникла в густому лісі, що оточував полонину. А ще через дві години тим самим шляхом спустилися в долину десятеро озброєних опришків на чолі з Довбушем. Довбуш вирішив, що це і є найкращий час для того, щоб порухатися з Дідушком. З поверненням княгині у дворі всі будуть зайняті нею, увага до оборони послабиться.

Так воно й було. Вже добре смеркалось, коли опришки опинилися над самим селом. Дідушкова хата стояла окремо, як, зрештою, й багато гуцульських хат. Його оседок займав широке місце під горою і був обгороджений живими деревами і восочезним плотом. За хатою, на схилі гори, стояв чорною стіною старий смерековий ліс. Його Дідушок беріг, не рубав, бо ліс захищав оседок від зимових вітрів і сніговиць.

Коли опришки підійшли лісом вже майже під саму огорожу, на подвір'ї загавкали собаки: Дідушок тримав дві люті вівчарки і був певний, що ніхто до нього не зайде непоміченим, доки вони бігають у дворі. Він оце саме попускав їх з ланцюгів. Але Довбуш передбачив і це. Серед опришків був недавній батрак Дідушків, що кілька років працював на багатія і вирощував його собак ще з щенят. І пси його добре знали. Довбуш послав його вперед.

Опришок упорався з вівчарками якнайкраще. Тільки-но він наблизився до оседку, собаки вибігли йому назустріч і, пізнавши, почали до нього лащитись. Шкода було довірливих тварин, та довелося двома ударами бартки покінчити з ними. Повернувшись до своїх, сповістив, що дорога вільна.

В одну мить опришки оточили хату. У вікнах світилося. Дідушок сидів за столом. Видно, готувався вечеряти. Сидів важкий, червонолиций, як завжди, у жилетці.

Біля печі поралися його жінка й дочка. Поспішали подавати на стіл.

Першим побачив опришків Дідушків Іванко. Він вийшов чогось із сіней і на порозі зіткнувся з ними. Неважко було здогадатись, що це за гості. Побачивши їх, Іванко заверещав несамовито: "Опришки!", але тут же упав, звалений кулаком Криги. Відкинувши набік непритомного, опришки заскочили в кімнату.

Дідушок як сидів за столом, так і завмер. Кров зійшла з обличчя, і воно вкрилось смертельною блідістю. Перед ним стояв Довбуш.

— Як си маєш, Діду? — спитав спокійно. — Не сподівався сьогодні гостей?

Дідушок сидів, немов прикутий до місця, не можучи видобути з себе й слова.

— Ти обіцяв за мою голову крисаню грошей? Може, даси їх мені живому?

Дідушок лупав очима, але все ще не міг говорити,

— То як? Чекати чи самому пошукати?

— Дам, — видавив з себе нарешті Дідушок.

— Оце добра мова, — похвалив Довбуш. — Тільки давай швидше, чекати нам немає часу!

Дідушок устав, очі його помутніли, наче в божевільного. Ще хотів щось сказати, але язик не повертався в роті. Постояв так, тоді витріщив очі й крикнув:

— Не дам! Не дам!

Довбуш зробив знак, і Крига ударом бартки повалив його на землю. Після кулака Криги важко було підвестись, а вже після удару барткою ніхто ніколи не вставав.

Дідушок розкинув руки і сконав. В кутку біля печі тулилася його жінка, ні жива ні мертва.

— Де гроші? — крикнув до неї Крига.

— Там,— показала вона на підлогу під скринєю. Відсунувши скриню, зірвали мостину і під нею, у

високій бляшаній банці, знайшли повно срібних і золотих монет. Ледве підняли ту банку.

— Забирайте людську кривду,— сказав Довбуш.— Ці гроші віддамо бідним.

До кімнати ввели сина Дідушкового, Іванка, який ще не зовсім очунав після Крижиної науки.

— Ти продав мене, Іванку,— сказав Довбуш.— Тобі б такої кари, як твоєму деді. Але ти молодий, то, може, ще будеш мудрішим від нього. Я тобі дарую життя, але якби ти захотів воювати зі мною, як твій дедьо, то не сховаєшся від мене й під землею. Чуєш, Дідушку?

Іванко стояв блідий і мовчав.

— Якщо овець і корів на полонині, де Штола ватагує, не дорахуєшся, молодий газдо, то не гани Штолу. Вівці беремо ми. Чуєш, Іванку?

— Чую, отамане,— промовив нарешті молодий Дідушок, і його обличчя ожило: зрозумів, що житиме.

— Гляди не хитруй,— сказав Довбуш.— Про те, що я був у вас в гостях, скажеш панові Яблонівському аж

завтра. Не псуй йому сьогодні радості. Хай полюбується із своєю панею. Хотів я спалити ваш оседок, та шкода мені стало твоєї матері. У неї такі очі, як у моєї неньки, і такі ж спрацьовані руки... Вона, як наймичка, робила у твого батька, хоч була його шлюбною жінкою. Дай хоч ти спочити їй на старість. З цим залишайтеся у спокою.

Довбуш уклонився старій жінці, що все ще немов закам'яніла стояла зігнута під пічкою, і вийшов із хати. За ним рушили опришки.

За хвилину ватага вже зникла в лісі. Із-за кичери виглянув місяць й освітлював їм дорогу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Перед стаєю Федора Штоли сиділи біля ватри пастухи і слухали оповідань старого нічника Юринги. Крім пастухів, тут був ще й Фока. Розмова точилася довкола походу Довбуша до Дідушкового оседку. Виправа була небезпечна, в селі стояло багато княжого війська, можливо, й хату Дідушка охороняли жовніри.

Найбільш переживав Фока. Він так поривався йти з отаманом. Але Довбуш не схотів його взяти: був заслабкий. А похід мав бути блискавичний: туди й назад.

І от Фока сидів з усіма біля ватри і слухав оповідання старого Юринги про улюбленого отамана, свого вимріяного героя.

— Довбуш не дався б іміти, хоч би того війська було скільки хочеш, — повіствував старий.— В нього стріляй не стріляй — не допоможе. В нього груди зачаровані. Від них куля відскочить, як від скелі камінець. А в руці в єднім місці він має таку чарівну силу, що як тим місцем дотулиться до якого замка, то хоч який потужний, а зразу ж відімкнеться. Він якби хотів мати гроші, то мав би їх, май, возами. Але він не потребує для себе. Газдівства свого не має і про нього не думає. Гроші Довбушеві потрібні, щоб бідним людям роздавати, бо ж він світ рівняє, ає. Скільки вже наш отаман допоміг бідним, гай-гай! І не злічити! А пани як присмирніли! Бояться Довбуша, ає!

— Не присмирніли ще, діду,— заперечив Фока, що ловив кожне слово старого.— Ні, не присмирніли пани,— повторив він,— То доки княгиня сиділа у колибі в отамана, вони боялися зачіпати опришків. Але тепер, коли вона вже знов у палаці, вони будуть мститися. От спитайте хлопців, що їх виміняли за княгиню. Хай скаже Юра Бендейчук чи Андрись Валя. Вони знають, чули. Добре відають, чим князь дише.

Почувши свої імена, Юра й Андрись стрепенулися, їх усе тут цікавило, до всього придивлялися, прислухалися до розмов. Це ж бо починалося їх нове життя.

Тепер і вони заговорили. Розповіли про те, що собаки у замку далеко дорожче ціняться, ніж люди.

— Коли б не Довбуш і опришки, наші тіла, порз^ба-ні на шматки, клювали б сьогодні ворони, жерли б пси. Страшну кару готував нам князь. Але найбільше скаженіла стара княгиня за свого любаса Псовича. А що вже той для нас готував! Казав, що по краплі цідитиме нашу кров та паси дертиме з наших спин. І він це зробив би. Тепер ми їм будемо платити. Я до смерті мститимусь панам! — запально говорив Юра Бендейчук.

Валя був більш урівноважений і спокійний. Син польських Татр, він слабо володів мовою гуцулів, соромився цього і тому більше мовчав. Мріяв тепер повернутися в рідні гори, які не переставали ввижатися йому уві сні, в рідне село. Там, у долині, в княжім замку, мрія ця була вже майже згасла.

Коли Юра закінчив говорити, він сказав:

— У нас в Татрах був колись славний на всю Польщу розбійник Яносик Нендза. Його також боялись пани. Та не такий був, як Довбуш. Грабував для себе. І жив, мов який князь, і батьки його розкошували награбованим. Довбуш не такий, він не грабує. Довбуш дійсно світ рівняє. Але собі не бере. Я не раз хотів дізнатися, хто він, звідки взявся, хто дав йому таку велику си7у.у, хто дав такий розум? Тепер хочу піти в свою вітчизну, під Татри, і прославити там його ім'я.

— А його вже знають і там,— сказав Юринга.— Його знають словаки, чехи, знають польські гуралі, твої, сину, брати. Знають! Слава його, як пташка, на місці не сидить, а літає по світу. А хто він такий, коли хочеш знати, — я тобі розкажу.

Старий набив люльку, поклав зверху жаринку, посмоктав цибуха, аж щось у ньому зашкварчало, і, випустивши з рота синій димок, почав говорити.

— Наш ватажок жив за своїх дитячих літ у великій бідності. Батько його, Василь Довбуш, землі не мав,

а свою маржинку пас на багацьких полонинах за відробіток. Ростив двох синів — Івана й Олексу. Іван був старший, Олекса — молодший...

Старий замовк, задумався. Зринуло чомусь у пам'яті і власне дитинство, злидні вдома, поневіряння по наймах... І коли заговорив далі про Довбуша, раз у раз губив грань між своїм і його життям. І не всім словам його можна було вірити. Але він був переконаний, що говорить тільки про Олексу Довбуша і що говорить правду.

— Як тільки Олекса став підростати, дедьо віддав його в найми до багача Дідушка, що був батьком нинішнього війта, за підпаска,— продовжував Юринга.— Не солодко жилося дитині. За вівцями походити днину нелегко, а ще коли не дуже ситий і одежина на тобі утла. Звісно, батрацьке щастя... Олекса не скаржився на свою долю, проте не переставав думати, чому одна людина через край має, а друга за шматок ячмінного хліба всі сили віддає. Думав, думав, але що дитина надумає? Тут і старий ради не дасть, не те що дитина.

Минуло так кілька років, а думка про нерівність у світі не покидала його. "Коли б мені такої сили, щоб я міг зрівняти світ",— мріяв собі не раз. Нарешті з хлопчика виріс високий, сильний і файний легінь. Серед однолітків не було йому рівного в силі, спритності і відвазі, а найперше — в розумі. Голова в нього була, най ся піп сховає зі своїм розумом, дарма що вчений. І задумав Олекса піти в опришки. Зрозумів, що тільки силою можна вирвати в панів владу над хлопом, а сила в гурті, то кожен знає, ну, а гурт — це опришки. Іншого виходу нема.

Старий глянув на пастухів. Ті слухали, затамувавши подих, і кожен в душі порівнював себе з Довбушем.

— Стати опришком нелегко,— заговорив знову Юринга.— От ви, — він звернувся до гураля і його друга.— Ви, може, й не думали, що будете колись опришками, а так трапилось, що, не хотючи, стали ними. Бо виходу вам нема. Отож різні є дороги до опришків, а котрою йти до них — ніхто не знає. Не знав і Довбуш. Але одного разу йде Олекса густим лісом, аж назустріч йому старий, сивий дід. Ніколи його Довбуш до того не бачив. Може, інший і злякався б, а Довбуш — ні. Став перед дідом, скинув крисаню, вклонився, привітав го христенським словом та й питає: "Ци далеко бог провадить, ци не потребуєте якої помочі, то я би поміг". А дід йому на тее каже: "Від тебе ніякої допомоги не потребую, а тобі за добре слово дам те, чого другий не має. Віддам тобі всю силу своєї молодості. Вона тобі знадобиться в боротьбі за бідний народ". Сказав ті слова і зник, розтанув, мов сіль у воді.

— То хто ж то був? — завмираючи, спитав козак Юрчик, що дуже любив такі оповідання.— Може, та сам бог приходив?

Юринга відповів не зразу.

— То таке діло,— нарешті сказав він, — що твердо ніхто не може знати. Може, то був сам бог, а може, святий Миколай. Бо ж щороку якийсь святий богує, відколи пан біг уже старий і не може без відпочинку світом правити. А перекинутися на звичайного діда та кожен святий, навіть найменший, може.

— А чорт може? — знову спитав Юрчик. Довго не міг позбутися страху після

пригоди з Фокою. В душі він і досі не був певний, що то йому трапився дійсна Фока, а не чорт у його подобі.

— Нечистий, май, ліпше може, ніж святий, — відповів цілком переконано Юринга.

— То хіба він моцніший за святого? — усумнився Юрчик. Але Юринга одразу ж і розвіяв його сумніви:

— Нечистий має велику силу. Щоб ти знав, він тільки хреста боїться. А якби не хрест, то він увесь світ знівечив би. Але ти, Юрашку, не перебивай, а слухай, бо як мене зіб'єш, то забуду, що говорити маю. От уже й забув, на чім зупинився.

— Ви казали, що той дід розтанув у тумані, як сіль у воді, — нагадав Юрчик.

— А забув я ще повісти, що той дідок — святий то був чи сам господь бог — ще й таке йому сказав: "Крім моєї молодой сили, матимеш іще силу від Черемошу".

— Ото сила! — аж жахнувся хтось із слухачів.

А Юринга, задоволений враженням, яке справили його слова, продовжував:

— Одного разу йде Олекса понад Черемошем, аж дивиться — хвилі коло берега піднялись і викинули на прибережний пісок старовинний опришківський топі-рець. Підняв він топірець і пішов у ліс. Йде він, а назустріч йому знов той самий дід. Привіталися гарненько, як давні знайомі, дід і каже: "Скинь, Олексю, сорочку". Довбуш скинув киптар, черес, скинув і сорочку.

"Повернися". Повернувся Довбуш. Тоді йому розтяв дід на спині шкіру, увіпхав туди якесь пахуче зілля і зашив рану. Від того зілля почув Довбуш у собі силу несказанну. Подякував дідові красно, а дід каже: "Іди рівняй світ, бери в багатих, давай бідним, та не проливай марно людської крові. І женитись тобі не можна".

Так розповідав, посмоктуючи люльку, старий Юринга біля ватри перед стаєю Довбушевого побратима Федора Штоли. Його слухали і вірили кожному його слову вчорашні вояки панські Бендейчук і Валя, слухав і Фока. Але цей останній без особливого захоплення. Любив Довбуша і без таких казок.

Над горами стояла ніч, а на її чорному оксамиті тремтіли золотом вишиті зорі.

Повернувся Довбуш із опришками аж на другий день увечері. Ще й скарб приніс багатий.

Наділив побратимів за їх заслугами, решту роздав пастухам Штоли, бо це були найбільшні люди — не мали ні своєї землі, ні маржини. Дісталась пайка й нічників Юринзі. Тільки Фока відмовився від своєї, сказавши, що йому грошей не треба, бо нема куди їх дівати.

Вернулись опришки втомлені, але задоволені, веселі і, головне, всі цілі. Одначе всі розуміли, що смерть Дідушка не може минути для них без наслідків. Князь, княгиня і Псович цього не подарують так само, як і страшного глуму в Дзвінчиній хаті та у в'язниці. Довбуш сподівався, що вони вишлють за ним погоню. Уночі вона в горах далеко не зайде. В найкращому випадку може прийти на полонину тільки в полудне. А до того часу опришки вже будуть далеко звідси. Довбуш вирішив податися на час в Чорногору, на гору Стіг, і там відпочити кілька днів.

Гора Стіг, стрімка й неприступна, стояла серед високих скель, на кордоні трьох

держав: Угорщини, Молдавії та Польщі. Звідси, в разі чого, можна було легко перейти в Угорщину. А багаті й бідні є в усіх державах, то й прожити скрізь можна, і добро людям зробити. Так думав Довбуш. Проте зі своїми планами ні з ким поки що не ділився. Побратимам наказав укладатися спати, щоб завтра вранці були готові до походу. Ніхто з опришків не спитав, куди підуть. Знали, що отаман сам те скаже, але не раніше, ніж продумає усе від початку до кінця. Тоді поставить план на їх розсуд.

Розвідник, посланий у Жаб'є, Криворівню, Довгополе, чомусь не вертав. А мав би вже вернути.

Опришки полягали перед колибою на сіні, якого наносили для дорогих гостей пастухи. Хто зразу ж і за-інув, хто палив люльку, а хто слухав Юрингу.

Юрчик-козар грав на флюярі, і біля нього зібрався гурт любителів музики. Один Фока сидів осторонь, не Ъроставши ні до якого гуртка, сумний, понурий. Його смутило, що отаман, відколи вернувся, не кликав його до себе.

В стаї Штоли Довбуш маз окрему комірку, де любив побути сам зі своїми думками й планами. От і сидів там.

"Чи ж забув про мене? — думав хлопець. — А може, чого гнівається?" Не знав, що Довбуш з головою поринув у нові плани, що якраз зараз слухає звіт Івана Ра-хівського, який нарешті повернувся з розвідки.

— Побував я у всіх селах, що ви мені наказували. Всюди однакові гаразди. В якому селі нема пана, то є орендар, нема орендаря — є корчмар. І всім дай, і всі деруть з бідного хлопа. В усіх селах Яблоновського ключа стоять наймані жовніри і смоляки для охорони посесорів і орендарів. Вони не тільки шукають опришків, але й допомагають орендарям збирати податки і грабують селян серед білого дня. Зовсім обездолили бідний народ. На вас одна надія у бідноти. Чекають вас, як бога.

— І багато по селах тих вояків? — спитав Довбуш.

— Небагато. Де три, де чотири. А чув я, що шляхта коломийська запросила на допомогу проти нас регулярні війська коронного гетьмана Потоцького. Цей пан десь там, не знаю де, ніби присягнув, що знищить опришків, а самого Довбуша на аркані приведе до Станіслава.

Ця звістка, здавалось, не справила на Довбуша ніякого враження.

— Тебе ніхто не пізнав? — спитав спокійно.

— Та де мене пізнати?! Я перебрався на жебрака, перевісив через плече дві торби і так ішов від села до села. Заходив до побратимів, як прошак, звичайно. Від них і довідувався, що в селі діється. Це Петро Бойко розповів мені про Потоцького. Стояв я під церквами, був коло костюлу в Яворові і сам чув, як ксьондз з амвона проклинав вас і всіх опришків. Закликав селян доносити начальству, де тільки з'явиться в селі підозріла людина. А про нас говорив, що під нами пекло горить і ви, пане отамане, ніби з чортом у змові. Багато говорив, я всього не второпав, бо по-польському не дуже розумію.

— Диви, навіть проклинав нас слуга божий, — промовив, скрививши губи, Довбуш. — Панам служить, кабан, а не богу. Лакей панський! Я його не зачіпав, чого ж сам у

бійку лізе?

Він устав з лави, нахмурився, зціпив зуби. Долоня лягла на пістоль.

— Я йому цього не подарую! — промовив за мить рішуче.— Вранці ми переходимо па гору Стіг. По д<}-розі я з кількома хлопцями заскочу до ксьондза. Треба йому подякувати за те, що не забув згадати мене з амвона. Ти, Іванку, йди відпочивай. Відіспись, бо, мабуть, давно не спав як слід. А як побачиш Фоку, скажи, хай зайде до мене.

Через кілька хвилин горбань зі щасливою усмішкою на устах поспішав до отамана.

Уже кілька годин посувались опришки в напрямку гори Стіг. Ранок був тихий, ясний. Вдалині синіли верхи, зливаючись з бездонною синявою неба. Ранковий холодок додавав бадьорості людям, і вони йшли швидко в своєму легкому одязі і взутті, молоді, відпочилі, дужі. Ішли трьома групами, на досить великій відстані одні від одних.

Попереду йшов Довбуш із своїми вірними товаришами Палієм, Миром, Кригою, Іваном з Рахова і Пугачем. В обозі їхав Фока. Він не хотів їхати верхи, хотів іти, як усі, і бути біля Довбуша, але мусив підкоритися наказові. Йшли не часто ходженими місцями, бездоріжжям, продиралися крізь хащі предковічного лісу, переходили через потоки й мочарі і нарешті вийшли на полонину, порослу буйними травами. На ній ніхто ніколи не пас маржинн.

Було вже далеко після полудня, сонце давно перейшло середину неба, невидимі пастухи вигнали на незаймані полонини небес незліченні отари сніжно-білих овець.

Потомлені походом, опришки сіли під лісом спочити й перекусити. До костелика в Яворові було вже не дуже далеко. Наскок мав відбутись, як звичайно, вночі. Вояків тут не боялися, бо це були місця дикі, неприступні, в яких, можливо, ще й не ступала людська нога, відколи їх створила природа. Це були житла орлів і диких звірів, тут був хазяїном бурий ведмідь, тут на галуззі вікових кедрів ховалася зрадлива рись, а по безлюдних полонинах в пошуках поживи кочували вовки.

Попоївши, опришки полягали відпочити. Довбуш дозволив і поспати, кому хочеться, сказавши, що повартує сам. Справді, йому спати не хотілось. Голова аж гула від думок.

Звістку про те, що Потоцький стягає проти нього коронне військо, він прийняв зовсім не так безжурно, як хотів показати товаришам. Знав, що в горах йому ніхто нічого не зробить, тим більше, що в перший-ліп-ший момент він може перейти з хлопцями кордон, де військо Потоцького буде безсиле. Але в селах... Там тепер боротися з панством стане важче. Ось це його й турбувало, про це й думав, спершись на стовбур могутньої смереки. Довкола нього, на м'якій підстилці з багаторічної глици, в тіні могутнього гілля, молодим здоровим сном послули його побратими.

Думку про військо Потоцького змінила думка про капелана. Священики мають великий вплив на паству. І хоч селяни майже не відвідували панських каплиць, будованих спеціально для можновладців-католиків, а проте сама чутка про таке прокляття, виголошене в храмі, могла небажано вплинути на населення. А чутка про нього вже, мабуть, розійшлася по всій околиці.

Сидів і уявляв зустріч з капеланом. Водночас розглядався навколо. Недалеко, за глибоким проваллям, виднівся безлісий схил. Туди вийшов з хащів і зупинився самець козулі. Пильно роздивився навкруги, понюхав повітря і, не помітивши нічого небезпечного, зробив кілька кроків уперед. За ним, так само оглядаючись, вийшла козуля, за нею сміливіше — молодий цапок, кізочка і двойко маленьких козенят. Довбуш не зводив очей з прекрасних тварин. Милувався їх гожістю, грацією. З жалем думав, що нічого не мають вони, бідні, для своєї оборони, крім швидких ніг.

"Такі ж безборонні, як наші селяни,— подумав раптом,— кожен хижак може їх скривдити безкарно..."

Тим часом сім'я козуль вирішила погрітись на сонечку. Козуля-мати лягла, біля неї полягали її старші діти, самець щипав травичку, час від часу оглядаючись на всі боки, а двоє маленьких козенят у білих плямках по рудому кожушку бігали довкола матері, грались і пустували, як малі діти. Раптом над ними пронеслась, мов хмара, тінь великого, з розпростертими крилами птаха. Тварини втягли голови, тільки малята не звернули уваги на зловісну тінь. Довбуш глянув угору і побачив великого старого орла. Він стрілою пронісся над тваринами і зник за скелею.

"Невже не помітив козенят? — подумав Довбуш.— Не може бути, щоб не помітив".

Тільки він подумав це, як орел з'явився з другого боку. Козенята гралися собі, як і раніше. Орел описав у повітрі величезне коло, піднявся трохи вище, застиг на мить, розвернувся і з розгону, мов блискавка, вдарив на одно з козенят.

Не встигло спам'ятатися стадо, як козеня вже пливло в небі у залізних кігтях орла.

Тварини позивалися з місць. Самець став у грізну позу, готовий прийняти бій з ворогом. Але ворога вже не було. Летів у бік лісу, якраз туди, де спочивали опришки. Летів низько, бо козеня важило не менше, ніж він сам, і тягнуло додолу. Людей орел не бачив — вони були закриті від його очей галуззям смerek. Довбушева рушниця лежала поруч, як завжди, наготові. Коли птах був якраз над головою, він вистрілив, і орел із своєю здобиччю упав на землю. Постріл протверезив стадо. Почувши його, тварини поскакали в сторону лісу і зникли в хащах. Від пострілу всі, як один, схопилися й опришки.

— Молодці, хлопці, швидко піднялися,— сказав весело Довбуш.— А я тут одному хижакові не дав пообідати.

Опришки не розуміли.

— Он там, бачите? — показав Довбуш рукою.— Котрий молодший, хай принесе, подивимось на короля птахів.

Побіг Палій і скоро приніс орла з козенятком. Кігті хижака як уп'ялися в тіло безборонної тварини, так і заклакли в ньому. Обое — хижак і його жертва — були мертві. Палій поклав орла перед Довбушем і сказав:

— Хай так, як оцей орел, гинуть під вашими ногами вороги!

Довбуш переступив через орла і, не звертаючи більше на нього уваги, сказав усім збиратися в дорогу.

Будиночок капелана стояв в огорожі поруч з капличкою — власністю панів

Яблонівських. Такі каплички, на хвалу богів, що допомагав панам грабувати бідних людей, будувалися в кожному більшому селі. Тримали пани і своїх капеланів, щоб вчили селян покори і обіцяли за неї царство небесне на тому світі, аби пани могли користуватися царством земним. До таких належав і яворівський капелан. Це був випасений, як кабан, чоловік середнього зросту й віку, з великою лисиною через голову, з чималим м'ясистим носом і товстими хтивими губами.

Він уже спав, коли опришки опинилися в загорожі біля його будинку. Спав безтурботно, в одному ліжку зі своєю служницею, і опришки йому й не снилися. А вони блискавкою з'явилися в його опочивальні.

Крига одним сильним порухом ковальського ломика виважив вікно і вскочив у кімнату. Ксьондз не встиг ахнути, як і Довбуш уже був там. За ним влізло ще двоє: Іван Рахівський і Пугач. Палій і Мир лишилися зовні на варті.

Ксьондз і його наймичка дивилися на опришків, і їх спотворені страхом обличчя при світлі лампадки, що горіла перед іконою богоматері, здавалися усміхненими.

Довбуш наказав дівці вставати і йти геть. Засоромлена, вона вхопила спідницю і побігла до кухні одягатись. Пугач пішов за нею.

Опришки засвітили лампу, затулили вікна, і тоді Довбуш приступив до розправи над капеланом. Він сів у глибоке попівське крісло, в якому ксьондз звик дрімати після ситного обіду, сперся на топірець і вивчаючим поглядом втупився у ворога. Ксьондз корчився зі страху під цим поглядом, як вуж, притиснутий вилами до землі. Не був спроможний вимовити й слова.

— Що ж, можете вставати, преподобний отче,—* промовив нарешті Довбуш.

Ксьондз заворушився під ковдрою, але не вставав.

— Ну? — підвищив голос Довбуш.— Я не маю часу чекати!

Ксьондз не вставав. Був червоний, як варений рак, і мовчав.

— Одверніться,— нарешті попросив він.

— А то чого? — засміявся Довбуш.— Стидаєтесь? А дівки не стидались?

Піп дійсно соромився. Він був під ковдрою голий.

Пугач підійшов і зірвав з нього ковдру. Дрижачими руками під зневажливими поглядами опришків ксьондз похапцем натягнув на себе нічну сорочку.

— Більше можете не одягатись, ми скоро підемо, то будете ще досипляти,— сказав Довбуш. — Хочу лише спитати у вас, за що ви мене у неділю з амвона проклинали? Мене, правда, не болить і не свербить прокляття отакого святенника, як ви. Але все ж хочу знати — за що? Я вас не чіпав. Я навіть вам допомагаю, бо коли багатих роблю бідними, то ж їм легше буде дійти до царства небесного.

Опришки зареготали. Ксьондз зблід.

— Я вас не проклинав,— пробелькотів він.

— Іване! — покликав Довбуш.— Проклинав чи ні? Чи, може, це не він?

— Він,— сказав Іван Рахівський.— Я б його на дні пекла пізнав. Не тільки проклинав, а називав злодієм, розбійником, душогубцем і визначив нагороду тому, хто вас зловить.

— Ну, то ж треба заплатити за добре слово. Ану, хлопці, дайте йому, скільки донесе!

Важко описати те, що було після цього. Ксьондзова наймичка, яку закликали до кімнати, щоб дивилась на кару, до кінця днів своїх розказувала по секрету рідним та знайомим, як опришки сповідали ксьондза.

Але всі ці оповідання були блідими в порівнянні з тим, що було справді.

Коли після всього ксьондза поклали на ліжко для продовження сну, звичайно, спиною догори, Пугач попросив Довбуша:

— Ватажку, дозвольте вирізати йому язика. Довбуш усміхнувся, але заперечно похитав головою.

— Я б того язика не брав, тільки встромив би йому в інше місце, — просив Пугач. — Тоді він вже не міг би поскаржитись, що зобидили його.

— Він і так не буде скаржитись і не проклинатиме більше. Чи не так, панотче? — звернувся Довбуш до капелана. Але той не міг відповісти — лише тяжко стогнав.

На горі Стіг зійшлися майже рівночасно всі три групи опришків. Відтепер вона стала головним табором і штабом. Дика і неприступна гора була оточена трохи нижчими, вкритими непрохідним лісом. Це було надійне сховище. Тут опришки мали побудовані ще в минулі роки колиби для житла, комору для складу продуктів, загони для волів і овець, що йшли на харчування товариству. Поповнювали склади, як і маржину, тільки за рахунок багатих орендарів, глитаїв та панських полонин і маєтків. Так останнього разу, після "сповіді" польського капелана, хлопці очистили його льохи від старого угорського вина, якого єгомость був великим любителем, а також від багатих запасів борошна, крупи і всякого м'ясива, яким отець духовний вдовольняв свою грішну плоть.

Наступного ранку після збору на горі відбулась велика нарада. Обговорювали звістку про те, що шляхта звернулася по допомогу до коронного гетьмана Йоси-фа Потоцького і що граф надіслав уже на Покуття великі загони коронних військ.

— Поки Потоцький збереться з силами, нам, побратими мої, — сказав Довбуш, — треба показати, що ми панів не боїмося. Це з їхньої вини ми не ґаздуємо, але й вони через нас не муть панувати. До холодів уже недалеко. Скоро розійдемося на зимівлю. А до того ще мусимо так всипати панству, щоб чухало зади до самої весни. Чи правду я кажу?

Стояв грізний і, здавалося, вищий від усіх. Його довгим волоссям бавився вітер, відслонюючи високе чоло. В суворих очах була непохитність, лице було бліде.

— Правду! Правду кажете, отамане! — загули опришки. — Хай пам'ятають нас пани!

Коли заспокоїлись, Довбуш казав далі:

— Нас трохи замало, треба б ще добрати людей. Кожен з вас має знайомих, друзів, вірних побратимів. Якщо кожен залучить хоч би одного чоловіка, то нам вистачить. Тоді розділимося знову на три групи і битимем панів одночасно в трьох різних місцях, щоб не дати їм опам'ятатися. Будемо палити їх маєтки, забирати майно, а коли котрий чинитиме опір або коли дуже знущався з селян — вбиватимем безпощадно. Чи правду я

кажу? — знов запитав у товариства.

— Правду, правду! — залунало у відповідь.

Отаманова ідея про постійний поділ на три групи сподобалась. Довбуша хоч і любили, але боялись, а під командою іншого ватажка дехто сподівався дістати більшу свободу дій. До таких належали переважно молоді опришки, які і не знали Довбуша як слід.

— Отож розберіться самі, братики, на три загони, як хочете,— продовжував Довбуш.— Ну там односельчани чи хто з ким здружився. А ввечері мені скажете, як поділились і кого б ви хотіли мати за ватажків. А я ватагуватиму над усіма гуртами. Де треба, будемо виступати разом, а де ні — то кожен загін окремо. Добро панське мемо ділити поміж бідних. Вистачить і вам. Ви теж бідні. Ще одно: серед нас є нові люди, які ще не бували в походах. Ось хоч би й два виміняні на княгиню вояки. їм, як і всім нам, мої побратими, треба знати, що в опришків послух ватажкові має бути повний. В поході я не помилую й рідного брата, якщо б він відмовився виконати мій наказ. Це стосується і тих ватажків, яких я призначу. Їх решта загону мусить слухатися доконче. Серед вас є люди військові, то вони знають, що у війську за непослух — смерть!

У Довбушевому загоні й до цього панувала сувора дисципліна. Недарма шляхта порівнювала його з Хмельницьким, хоч сам Довбуш, напевно, й не чув про славного гетьмана. Героїзм, лицарство Довбуша, його особиста безкорисливість, високі ідеали, за які боровся,— усе це звеличувало Довбуша в очах сучасників. Про нього ще за його життя ходили легенди. Його лицарство викликало захоплення навіть у його запеклих ворогів.

Розповідали, наприклад, що до одного разу Довбуш напав зі своїми опришками на маєток шляхтича Кар-пінського в селі Голоскові на Покутті. Шляхтич був жорстокий, зненависний селянам. Нестерпно знущався з кріпаків, і ті поскаржилися Довбушеві. Бо ж не мали гуцули інших оборонців.

Якраз того дня, коли Довбуш з дванадцятьма опришками напав на панський двір, у жінки пана народилася дитина. Може, всього за годину перед нападом. В цілому домі Довбуш застав породіллю, що тільки-но нагодувала дитину, і бабку-повитуху. Більш не було нікого. Пан, прочувши якомсь про скаргу своїх кріпаків, утік ще напередодні в ліс.

Опришки були ні в сих ні в тих. Убивати матір з немовлям ні в кого з них і в думці не було. Чекали, що скаже Довбуш. А ватажок і сам розгубився. Несподівано нарінули спомини. Згадав своє безрадівне дитинство, свою хвору матір, і серце защеміло від болю і ще якогось незнайомого почуття, яке він глушив у собі. Може, то було почуття ніжності до жінки-матері й маленької дитини. І коли бабка-повитуха з немовлям на руках підійшла до нього, просячи, щоб пощадив матір і дитину, він замахав руками, наче обороняючись від тих прохань.

— Чи ми не люди? — сказав.— Хто ж би зважився заподіяти шкоду хворій жінці і немовляті, яке допіру тільки побачило світ. Може, з нього виросте людина, яка спокутує гріхи свого батька. Оце хай і скаже пані своєму мужеві. Дитина його врятувала, хай пам'ятає.

Чутка про цей випадок блискавкою облетіла усе Покуття, мало не всю Галичину. Переказували в народі й іще чимало оповідань про лицарство Довбуша. Але при всьому тому дисципліни вимагав від своїх хлопців залізної і за непідкорення карав нещадно.

Перед самим походом новачки присягнули. Перед цим Довбуш розмовляв з ними, розпитував про батьків, про сім'ї, ще і ще пояснював, хто такі опришки, чого хочуть.

— Гра наша небезпечна, подумайте, щоб потім не каялись,— під кінець сказав він.

Хлопці слухали мовчки.

— То як, друзі, не передумали? Хочете бути опришками?

— Хочемо! — промовили в один голос.

— Я, отамане, хочу помститися моїм панам, що мене гнобили стільки літ, а тоді відпрошуся у вас в рідну сторону, під Татри,— сказав Андрись Валя.— Там зберу товариство і нищитиму наших панів, як Яносик Нендза, що то колись орлом літав по наших горах і сів страх серед багачів. Але спершу у вас повчуся.

Довбуш схвально всміхнувся.

— Ти, бачу, розумний хлопець. Добре. Але поки що в нас присягни, що будеш вірний товариству і справі, за яку воюємо, що не зрадиш.

— А я присягну.

Довбуш загнав свій великий топірець в пеня, поклав поруч рушницю, підвів до пня спершу Юру Бендейчу-ка, велів йому взятись за топориче і повторювати за ним слова присяги.

— Я, Бендейчук Юра,— почав повторювати за Довбушем той, — присягаю на цей топір вам, пане отамане, і вам, легіні-братики, що ніколи нікого з вас не викажу, хоч би мене мучили, четвертували і палили в панській катівні. А коли б не дотримав присяги, хай не мине цей топір і ця опришківська зброя мене на землі й під землею.

Потім підійшов Андрись Валя, так само повторив за Довбушем слова присяги. Після цього Довбуш поклав руку по черзі на плече одному й другому, і з цієї хвилини вони стали рівноправними опришками.

Другого дня вранці три групи були готові до походу. Ватажком одної, що складалася з десяти чоловік, Довбуш призначив Івана Рахівського. Старшим другої групи, такої ж за чисельністю,— досвідченого опришка Павла Орфенюка з Ямної, а сам взяв команду над третьою, що складалася з двадцятьох опришків.

Після наради командирів рушили опришки трьома шляхами на доли.

Не минуло й трьох днів від початку походу, як залунали постріли в різних кінцях округи, зачервоніло небо від заграва. Опришки давали про себе знати. Загін Івана Рахівського дістав дуже важливе завдання. Мав знищити в селі Борщеві панського управителя, який люто знущався з селян. Ще коли Іван, перебраний старцем, ходив у розвідку по селах, селяни скаржились на того Злотницького. Прийшов цей підпанок до села голий-босий, з самою паличкою в руці. Став на службу у пана, втерся до нього в довіру, а через деякий час зробився страшнішим від самого дідича. Недарма ж кажуть: "Не так пани, як підпанки". Селяни мусили скидати перед ним крисані й цілувати руку. А хто не хотів, того брав на ніч до в'язниці, а на день гнав на свої роботи.

Довбуш давно збирався скарати підпанка, та все було ніколи, заважали інші справи. І аж тепер прийшов на те час.

Злотницький боявся Довбуша, як і кожний пан і підпанок, і тому зробив панський дім, у якому мешкав, неприступною фортецею. Обвів його таким високим, стрімким муром, що за ним і дерев, які росли біля дому, не видно було. Посередині муру, при в'їзді, височіла могутня, кована залізом суцільна брама, що відкривалась тільки для виходу на пасовище і повернення з пасовища худоби. Стерегли її озброєні панські слуги. Зайти у двір непоміченим було просто неможливо, а тим більше зразу кільком людям. Сам Злотницький поза браму тої фортеці майже не виходив з того часу, як власні піддані вже двічі важили на його життя.

"Як же здобути цей двір? — думав Іван. — Взяти штурмом?" При всіх подібних операціях опришки вдень ховалися в лісах, що підходили впритул до сіл, або ж у вірних людей, у хатах та стодолах, і нападали ночами.

Але тут Іван побачив, що і вночі не дасть ради. На допомогу прийшов щасливий випадок. Вранці, в своєму жебрацькому одязі, він підійшов під браму, щоб ознайомитись із обстановкою і обдумати план нападу. Коли він був уже кроків за сто від брами, вона раптом відчинилася, і з неї, тиснучись і штовхаючись, ринуло велике стадо: корови, потім вівці. Як та ріка, що з ревінням пробивається крізь тіснину в скелях і, минувши її, розливається мирно на просторі, так зайняла собою увесь майдан перед брамою панська худоба. За нею вийшли з двора гайдеї, вівчарі, підпасичі, за ними — собаки, і брама зачинилась. Іван став осторонь біля дерева, пропускаючи повз себе худобу. Ось тут йому і спав на думку один план, яким він поспішив поділитись з товаришами, що чекали його в лісі.

До вечора опришки відпочивали в укритті, а як тільки стемніло і людська маржина потяглася з гір до села, почали чекати панської худоби. Ось вона, здіймаючи хмари куряви, показала на дорозі і пішла в бік двору. За умовою з Іваном Рахівським, пастухи, наблизившись до укриття опришків, голосно загейкали на худобу. Опришки вискочили і змішалися з стадом, здіймаючи своїми ногами ще більшу куряву. І так, закриті завісою пилюки, ховаючись за корів, непомітно увійшли в двір.

Миттю роззброїли вартових біля брами, яка так і лишилась відкритою. Іван з двома товаришами кинулись до покоїв. Пан Злотницький, почувши незвичайний рух у домі, хотів дізнатися, в чому справа, вийшов з кімнати в передпокій і там зіткнувся з опришками. В першу хвилину розгубився так, що втратив мову. Рвонувся назад і хотів замкнути за собою двері. Але Іван своєчасно всунув бартку між одвірком і стулкою дверей. Пан кинувся утікати. Почалася гонитва по кімнатах. Як мисливець за цедобитим звіром, біг Іван Рахівський за паном. Ніяк не міг наблизитись так, щоб вистрілити, бо пан, знаючи розташування кімнат у домі, петляв по них, як хотів.

Нарешті він вискочив чорним ходом у двір і вже б і сховався, але там стояв на варті опришок Баюрак. Він почаствував утікача барткою по голові — і Злотницький розтягнувся на всю свою довжину на землі.

— Я йому відрубав голову, ватажку, — сказав Баюрак Іванові Рахівському.

— Твоє діло, рубай,— не перечив той, а сам вернувся у покої.

Тут уже господарювала решта опришків.

— Все цінне, що донесете, забирайте! — скомандував Іван.

І в цю хвилину гримнув постріл.

Жінка Злотницького, яку опришки в спальні загнали в прохід між двома ліжками і на яку більше не звертали уваги, зайняті своїм ділом, дістала з-під подушки чоловікового зарядженого пістоля і пальнула, цілячись в Івана. Та він одхилився, і куля потрапила в його товариша Андрія Лаврова. Андрій упав. Іван кинувся до пані. Уже немолода, огрядна, стояла бліда, розпатлана, грізна, як левиця, готова кинутись на ворога. В руках її ще димився пістоль.

— Чого стріляла?! — крикнув люто. — Ми ж тебе не рушили!

— Ви вбили мужа!

— Він давно на те заслужив, суко!

— Тому стріляла, що вас ненавиджу,—додала гордо.

— Повісьте її, на неї шкода пороку й кулі,— наказав Іван.

Пані й не здригнулась.

— Думаєте, проситиму пощади? Не дочекаєтесь. Шкодую, що не маю ще одної кулі, щоб всадити її в твій хамський лоб, щоб...

Говорила до Івана Рахівського, а думала, що розмовляє з Довбушем. Та їй не дали закінчити. Два опришки зірвали мотузку зі штори на вікні, зробили зашморг і задушили її на її ж ліжку.

Розгромивши дім, опришки взяли на топірці пораненого товариша і відійшли в ліс. За спиною в них величезним факелом палав двір.

Погоня з дванадцяти смоляків, що прибули із сусіднього села, не знайшла вже й сліду опришків. Та смоляки, зрештою, і не дуже горювали. Зустрітись з опришками в горах, де перевага була б завжди на боці опришків, їм не хотілося. Смоляки пограбували те, що залишилося ще в маєтку пана Злотницького, і подалися додому.

А опришки несли на топірцях пораненого товариша, доки стемніло. В дорозі щораз мінялися, та найдовше ніс товариша Іван Рахівський. Казав, що та куля була призначена для нього. Сама пані призналася.

Увійшли у старий смерековий ліс, і навкруги зробилось темно, як у домовині. Праліс чарівний не тільки вдень, але й уночі. Дереву здаються поспулими. Стоять тихі, величні. Але біля їх підніжжя вирує життя. Мільйони живих істот пробуджуються вночі. З-під покрову чатини вилазять комахи, різноманітні кузьки, жуки, гусениці, черв'яки, виходять на промисел миші, землерийки, їжаки, виходять на пошуки корму і дикі коти, рисі, мишкують лиси, бродять вовки, на деревах позасідали і чатують на здобич сови. І все це живе своїм життям, все це створює своєрідний, неповторний гомін нічного лісу. В такий час незвичній людині у лісі робиться страшно. Але опришки зжилися з лісом і не боялися. Ліс став для них хатою, притулком, сховищем, він став їх храмом і твердинею, а кожне дерево — фортецею.

— Зупинимось, братики,— сказав Іван.— Далі йти ніяк. Заночуємо тут. Місяць тепер

сходить аж удосвіта, все одно доведеться чекати ранку. Ватру не розкладатимем. Від села ми недалеко, смоляки можуть побачити.

Було малоймовірно, щоб смоляки погналися за ними, але хоч би й погнались, то тут, у горах, вони не були їм страшні. Аби тільки не заскочили їх зненацька, сплячих. Але такого не могло трапитись, бо сторожу опришки виставляли, навіть коли були певні, що їм не загрожує небезпека.

Пораненого товариша поклали на високе ложе із смерекових м'яких галузок, яких побратими настинали цілу купу. Він тихо стогнав. Був безнадійний. Це розуміли й товариші, і він сам. Куля вразила його зблизька, пройшла попри серце, розірвала легені і застряла в м'язах лівого передпліччя. Хворий терпів страшні муки. Його кидало то в жар, то в холод. Йшло поступове, страшне зараження крові, з яким організм уже не міг справитись. Іван всю ніч просидів біля пораненого, час від часу вливав йому в рот ковток випа.

Нарешті надворі засіріло. Треба було йти, і йти швидко. Для пораненого зробили ноші, але він тільки сумно похитав головою.

— Я вже не житець на цьому світі,— сказав ледве чутно.— Прийшов мій час. Не горюю, рано чи пізно усім нам такий кінець. Навіщо вам даремно мучитись, ще нести мене? Через мене ще й усі загинете... От тільки не хотів би я, щоб вороги знущалися з мене по смерті. Коли б ви були такі добрі, друзі мої, та пристрілили мене, та закопали, щоб не знайшли мене смо-ляки. Застрельте, братики!

Опришки, похнюпившись, мовчали.

— Ватажку, — звернувся тоді поранений до Івана,— вкороти мені муки.

Іван Рахівський нахилився до нього.

— Прости мені, братику,— сказав, скидаючи з голови крисаню.— Не дав мені такого права Довбуш, а сам я сили не маю підняти руку на брата. Може, ти ще одужаєш... Все у божій волі. За день-два, може, й сили вернуться...

— А смоляки? Смоляки мене знайдуть та ще й потішатися стануть.

— Смоляки не знайдуть,— сказав Іван.— Заховаємо тебе в такому місці, ро смоляки зроду туди не дійдуть.

Він велів покласти Дворого на ноші, і валка рушила далі, в гори. По добрій годині ходу зупинились серед дрімучого лісу.

— Отут ми тебе, Андрію, залишимо,— хрипко промовив Іван.

Той не відповів. Уже був на божій дорозі. Хлопці знов нарубали смерекових галузок, зробили м'яке ложе і поклали на нього вмираючого.

— Прощай, бріате,— сказав Іван, стаючи на одне коліно. Нахилився і поцілував його в чоло, як мерця.— Така наша, брате, опришківська доля,— додав сумно.— Може, завтра мене спрстигне така ж смерть або когось із них, — кивнув він на товаришів.— Та зате не дарма проживемо життя. Пани нас бояться, а люди нас не забудуть,— він підвівся.— Прощайте, друзі, з товаришем.

Опришки підходили й віддавали конаючому останню шану.

Через кілька хвилин їхні кроки завмерли вдалині. Андрій залишився сам серед

дрімучого пралісу.

Запанувала могильна тиша. То був ще дуже ранній час, коли нічні мешканці лісу перед світанком залягають на спочинок, хто в нори, хто в глиб сухої частини, що грубим шаром вкриває землю, хто в дупла дерев, а хто в гущу галуз, а денне лісове населення ще не прокинулось. Звичайно першими будять ліс пташки. Зі сходом сонця ліси аж стрясають хори пташині. Але старих, дрімучих пралісів пташки не люблять. Вони найохочіше селяться на узліссях, в чагарниках, де багато світла й сонця. А до того ж це був осінній час, коли багато пташок покинуло вже рідний край і полинуло зимувати на чужину.

Вмираючий лежав із заплющеними очима. Уже дві ночі не спав. Останню ніч провів у страшних муках. Біль гнав сон з утомлених повік. Повільно розімкнув повіки і глянув угору. На сусідньому дереві сиділа білочка і поглядала на нього. Вона нагадала дитинство. Колись він, малим ще хлопцем, пасучи чужу худобу, спіймав отаку ж білочку в лісі. Поки ловив її в дуплі, вона добре його покусала. Але таки зловив і приніс до хати. У хаті нікого не було, тільки кіт сидів на лаві. Побачивши звірка, він кинувся на нього, а той давай гасати по стінах, по образах, по печі, по столі, по миснику. Поперевертав посуд, розбив якийсь глечик. На той час у хату увійшла мати. Що тоді було! І білку мати вигнала надвір, і йому дала доброго прочухана... Коли б вернувся той час...

Хотів змінити позу, бо вже затерпла спина, але не зміг. Плече спухло, як гора, в грудях клекотало... Пригадав ще, як одного разу стрелив ведмедя і той з кулею в грудях утікав, а він гнався за ним, і коли добіг, то ведмідь уже конав. В грудях його так само тоді клекотала, застигаючи, кров...

Зробилося раптом страшно. Чом би це? Досі не боявся смерті. А це тому, що не може уявити, що не Побачить більше жінки, сина, не побачить більше свого рідного села і, головне, не побачить лісу й гір, які він обійшов уздовж і впоперек і пастухом-підпасичем, і вівтарем, і опришком, не почує навесні співу пташиного, гіє побачить синього неба над горами, не побачить сонця...

Він намагається тримати повіки розплющеними. Але очі заливає піт.

"Ех, ватажку,— ворухить він німими устами, звертаючись думкою до Довбуша.— Коли б ви були з нами, я ішов би оце з усіма здоровий. Чому то я не пішов з вами!.. Побоявся, що не дозволите погуляти так, як хочеться... Тому пішов з Іваном... І от кара..." Раптом біль неначе утих, тільки тіло горіло, вогнем палало. Відкілясь згори чути шелест, тріск ламаного галуззя і якесь незрозуміле бурмотання. Розплющує очі ширше. Ні, нікого нема. Але бурмотання не припиняється. Що б це могло бути? Дивиться вгору і знову бачить білочку. Певне, гніздо її тут. Тільки якась вона наче більша. Андрій знає, що в нього гарячка. Може, через це в очах виростає все до неймовірних розмірів? Так і з цією білочкою. То була маленька, а зараз виросла вдесятеро. Вуха з китицями, але розставлені далеко, наче то й не білка. А очі, страшні очі, скляні, блискучі, великі, і зуби... це не білячі зуби...

— Рись! — кричить він несамовито, чи, може, йому так здається, що кричить, бо на

рись крик не дуже впливає, вона сидить нерухомо на великій гілляці бука, не спускаючи хижих очей з людини.

"Може, привиділося",— потішає себе Андрій.

Заплющує очі і знов відкриває, але видіння не зникло, навпаки, як тільки заплющив очі, рись зіскочила з дерева на землю і, помахуючи коротким хвостом, почала поволі наближатися.

Андрій пошукав здоровою рукою біля себе. Перекинувши пляшку з вином, дотягнувся до бартки. Та де взяти сили, щоб підняти її?

Невже така смерть! Невже така страшна смерть?! "Не хочу! Не хочу!" — закричав беззвучно. Йому відняло мову і спаралізувало бік. Смерть наближалась, підкрадалась у вигляді гидкого, хижого звіра...

Довбуш повів своїх легінів грунями, верхами, стежками, тільки йому одному, мабуть, відомими, і вийшов на Грегит. З Греготу спустився узбіччям попід Білу Кобилу у потік Бережницю, дійшов понад річкою до Кри-ворівні, обійшов її, бо зміркував, що там, мабуть, стоїть хоч і невеличка, а все ж озброєна залога, і подався до Ясенова.

Ясенів — велике, красиве село над Черемошем. Розкинулось воно широко на пологих горбах уздовж битого шляху. Воно межує з Криворівнею, а межею є потік Варятин. У Ясенові при дорозі корчма. Велика, з заїжджим двором, з підсінням, у яке входить кілька селянських возів, з кімнатами для приїжджих панів, із залом для танців.

Отаманові давно жалілись ясенчани,— а то була переважно біднота,— що їх обдирає корчмар, орендар княгині Каліновської, кровопивця Гедалі. Розказували, що нема на нього ніякої управи, робить, що хоче, нікого не боїться, тримає охорону з кількох вояків, яких оплачує з селянських податків. Довбуш давно обіцяв людям звільнити їх від цієї п'явки. Тепер вирішив це зробити.

Природа нагадувала, що йде осінь, а за нею зима. Кілька разів удень пускався і вщухав дрібний, колючий дощ. Небо стало сірим від брудних, каламутних хмар. З гір тягло холодом. На душі в Довбуша було важко, непривітно, і його настроїв передавався товаришам.

Поруч із ним ішов Фока. Не хотів його брати отаман, але впросився.

Ішов поруч, маленький, горбатий.

— Втомився? — час від часу питав Олекса.

— Ні, не втомився,— запевняв хлопець.

Та Довбуш бачив, що йому важко йти. В грудях хлопця свистіло, чоло вкрилося потом. Тільки очі, великі, глибокі, як озера, дивились віддано, світилися любов'ю.

— Казав я коня взяти — не хотів, а тепер, от бачиш, іти не можеш.

— Можу, отамане, можу.

Сіли перепочити. Відпочивали, як хто хотів. Були такі, що полягали, і дехто одразу ж заснув, хоч у лісі було вогко. Хто курих люльку, хто закушував.

Довбуш сів, сперся спиною на стовбур старезного бука, що шумів вже добре пожовклим листям, поклав перед собою бартку і, тримаючи обома руками кінець Топорища, задумався. У такі хвилини ніхто з опришків ^о нього не озивався, щоб не

заважати. Уночі мало бути виконане нелегке завдання. Але воно не видавалося йому небезпечним, інакше не взяв би з собою Фоку.

Сидів, думав про свою майбутню жертву. Хто такий

Гедалі? Лихвар, вискочень. Доробився багатства спекуляцією та здирством. Замолоду торгував клоччям, яке скуповував по селах, а згодом орендував корчму, потім поле, і нарешті став таким багатим, що позичав гроші за проценти панам і підпанкам довколишніх сіл та містечок, таких, як Косів, Кути, Пістинь, Яблунів. Мешкав у Ясенові, у великім новім домі. У тому Ясенові, де доробився багатства. Вірив, що саме Ясенів — його щасливе місце.

До панів не пхався, бо гоноровита шляхта його зневажала, хоч і позичала в нього гроші. Тримався такого правила: плюнуть тобі в лице — можна витертись, головне ж, щоб з цього мати гроші. Нічим не нехтував, тільки б гроші! Тільки б гроші!

Перед тим, як увійти в село чи будь-який населений пункт, Довбуш завжди висилав розвідку. Ішов у розвідку досвідчений опришок, звичайно перебраний старцем, іноді купцем, а то й жінкою.

Сьогодні пішов у село Палій. Повернутись мав, як смеркне. Його чекали. Трохи розпогодилося. Дощ ущух, і надвечір показалось навіть сонце. Зараз воно вже зайшло, і стояли сутінки.

Довбуш покликав до себе Фоку.

— Не боїшся, легіню хороший, того, що має бути за годину, за дві?

— Ні, не боюся,— твердо відповів хлопець.

— А ти в людину вистрілив би? — спитав, усміхаючись, отаман.

Фока не збентежився.

— Коли б вас хотів хто стрілити, я вбив би, а так...

— Що так?

— А так, без причини,— ні.

— Чому ж?

— Бо жити кожному хочеться,— сказав щиро хлопець.

— Правда, сину...

Довбуш рідко називав його так. А сьогодні назвав. Думки горбаня збігалися з його думками. Він дуже любив життя і не дозволяв опришкам вкорочувати його людям без найгострішої потреби.

— А звіра стрілив би? — спитав знов Фоку.

— Хіба що лютого, — відповів Фока,— а нехижо-го — також ні.

Вірно,— промовив по довгій паузі Довбуш.— Усе

хоче жити, найменша мушка, комашка. А знаєш, який найлютіший звір? Фока не знав.

— Найлютіший звір — багач. Оті пани, що ми з ними воюємо, найлютіші звірі. І то ми не всіх вбиваємо. Я лиш забираю у них те майно, що вони награвували у селян, учу їх, щоб покаялись. А вже коли не хочуть каятись — тоді стріляю. Так буде і з князем Яблонов-ським. Не кається, збирає проти нас військо, хоче метатися. Нехай спробує! —

сказав гордо.—Але про це ми ще матимем час поговорити. Давай краще про щось веселіше. Що там наша Дзвінка робить? Га? Ти, хлопче, любиш її?

— Люблю,— сказав, червоніючи, Фока.

— Я знаю, і вона тебе любить. Десь усі очі за тобою прогляділа.

— За вами,— поправив Фока.

— І за мною, певно,— погодився Довбуш.— І я теж скучив. Як справимось добре з орендарем, підемо удвох до Дзвінки. Згода?

— Згода. Пантруватиму там в оборозі, доки ви будете в хаті.

Уже добре смерклося, коли вернувся Палій. Про його прихід дав знати криком сови вартовий. Палій прийшов веселий, бо приніс цікаву й несподівану звістку.

— У Гедалі весілля.

Це була справді несподіванка.

— Кого женить чи віддає за кого? — посипались питання.

Були ж бо це все учорашні сільські хлопці.

— Вояки є? — спитав Довбуш.

— Є.

Довбуш замислився. На виправу він ішов звичайно з певністю на виграш. А тут такої певності не було. Не сподівався весілля, а тим більше війська.

— І багато тих вояків?

— Двадцять чоловік з палацового війська якогось пана прибуло сьогодні на конях.

Це було краще, ніж коли б були смоляки. Вояків, та ще кавалеристів, людей, необізнаних з горами, Довбуш не так боявся.

— Не страшно,— сказав він.— Чого прибули?

— Охороняти весілля.

"Скільки ж то він має грошей, коли може оплатити двадцять солдатів і офіцера тільки за охорону весілля!" — подумав отаман.

— Кажуть, що він півроку готувався,— наче у відповідь на його думки, промовив Палій.— А гостей з'їха-лося не тільки з усієї Галичини, але й з Польщі і, відай, з України.

— Де ж усі помістяться? — цікавились опришки.

— Побудовано нашвидкуруч бараки для приїжджих,

— Чи самі євреї на тому весіллі, чи, може, й пани? — спитав Довбуш.

— Є пани з Косова, з Кут, є і ще звідкись. Багато наїхало шляхтичів.

Довбуш усе зважував, обмірковував.

— А де розмістив вояків? — спитав по хвилині.

— Стоять по хатах, на квартирах. У панському будинку тільки їхній командир і два вояки на сторожі.

Тепер Довбуш шкодував, що розділив свій загін на три групи. Як би зараз придалися вони тут усі! Яке багатство можна було винести звідси! Цими грішми можна б обділити три села! Почав собі дорікати. Стільки часу даремно морочився з отією княгинею, а не бачив, що робиться в найближчих селах.

— Чули, хлопці, що наш побратим Палій розповів? — звернувся він до товаришів, що тісним кільцем обступили розвідника.— То як ви скажете? Чи підемо на Ясенів, чи повернемо на гору Стіг?

— Підемо на Ясенів! — гукнули опришки. І заговорили, перебиваючи один одного:

— Підемо, куди поведеш нас!

— Підемо хоч на Ясенів, хоч на саму Коломию, хоч на край світу!

— Дякую вам файно, братики,— промовив Довбуш.— Думаю, що ми з тими вояками справимось. Не таких бачили. Вони нас не сподіваються, і це головне. Налетимо орлами. Треба щоб господар і гості не спам'яталися, ек заскочимо в хату: заберемо всі гроші — і в гори. Як не буде з їхнього боку спротиву — не убивати нікого. Особливо молодих. З них ще можуть бути люди. Але коли б хто з господарів або гостей зчинив опір або, боронь боже, убив кого з нас — дозволяю спалити все дотла, а з гістьми, з офіцером і Гедалієм дозволяю робити, що схочете. Вам, Даниле,— звернувся до Пугача,—дам повну волю. Тепер порадимось, що хто з вас має робити.

За якісь півгодини опришки рушили в село.

Здалека почули музику, що линула з відкритих вікон великого будинку під горою.

Будинок Гедалі був побудований на зразок панських палаців, розкиданих по великих селах Покуття, Будував його відомий в той час архітектор у стилі або, точніше, з натяком на стиль ренесанс. Мав колони з капітелями, пов'язаними в дуги.

Але всередині все було по-маломістечковому, без найменшого смаку.

Перед будинком було велике подвір'я, вимощене камінними плитами. Тут зараз танцювала єврейська молодь і гуртувались бідніші гості, що не мали доступу в покої. Подвір'я освітлювалося смолоскипами, а кімнати — багатими люстрами з безліччю свічок. Але завдяки снопам світла з вікон у дворі теж було дуже видно. Увесь він, із тимчасовими бараками, лежав перед опришками, мов на долоні. Бачили, що там повно людей. Врізавшись у цей натовп, можна було погубити багато не винних. А то ж була переважно біднота, яку не допустили до покоїв.

— Іти нам туди зараз ніяк не виходить,— сказав, зваживши усе це, Довбуш. — Треба чекати ранку.

— А вранці що? — спитав нетерпеливо Пугач.

— А вранці побачимо.— Довбушеві не хотілося говорити. В голові визрівав план дій. Подумавши хвилину, сказав: — Зараз пошлемо двох хлопців у розвідку. Піде Палій, який уже бував там, і Іван Бойчук. Завдання вам таке,— звернувся він до них,— Вистежити точно, що зараз роблять вояки і скільки їх. Коли погасять смолоскипи і втихне музика, слідкувати за ними, куди підуть відпочивати, скільки їх стане на варту біля дому, хто з гостей на ніч залишиться в домі.

Розвідники пішли. Почалося важке, напружене чекання. Недарма існує в народі приказка, що нема гірше, як чекати і наздоганяти. Довбуш залишався спокійним. Вірив в успіх. Обличчя його в темряві не було видно, але його спокій відчули усі, як відчувається невидимий спокій ночі. Він передався поступово і решті опришків. У ногах отамана примостився Фока. Він дрижав, як дрижать від холоду маленькі діти.

— Вже скоро, Фоко,— сказав Довбуш ласкаво, як батько.

— Пустили б мене в розвідку... Я пройшов би там, де не пройде інший. Мене ніхто не знає,— раптом сказав хлопець.

Довбуш аж стрепенувся. Як же це він не здогадався раніше? Та кращого ж розвідника і придумати важко!

— Ще не пізно,— сказав радо.— Зараз і підеш.

— Я їх дожену,— вигукнув Фока, зриваючись на ноги,— а не дожену, то там з ними зв'яжуся. А вже я все висліджу, все, що ви їм сказали! Мене назад не ждять. Як тільки наші повернуться і скажуть, що можна йти,— рушайте. Я там на вас чекатиму.

Опришки повеселішали. Щось наче підказувало їм, що ось тепер, напевно, вже все вдасться. Фоку поважали. До його порад прислухалися навіть такі, як Пугач.

У напруженому чеканні минуло ще години зо дві. В домі Гедалі почали один по одному гаснути вогні, втихла музика. Подвір'я спустіло.

Нарешті повернулись розвідники. Розповіли, що бачили.

— Військо стоїть на квартирах у селі. А при домі постійно лише двоє вояків. Офіцер ночуватиме в головному будинку. Там він і мешкає. На весілля приїхало багато довколишньої шляхти і панства — переважно господареві боржники. Зараз вони всі ще за столом. Вечерю закінчено, але не все ще випито. Напоїв всіляких — ріка. Як тільки вояки розійдуться по квартирах, Фока відчинить ворота. Взагалі, коли б не він, було б важко про все це дізнатися. Він, непомітний, як дитина, пролазив у всі діри. Був у кухні, був у бараку для гостей, випрошував у них гроші, вдавав дурника. Його обдаровували, ніхто нічого не підозрівав. А тим часом він вивідував усе, що треба. Двоє вояків стоять на варті у різних місцях. Їх легко буде зняти поодинці. За це берусь я і Бойчук,— доповідав Палій.

— Коли можна буде обійтися...— почав Довбуш.

— Без убивства...— Палій вже знав, що казатиме Довбуш.— Постараємось. Хоч вони, пане отамане, нас не пожаліли б.

— Вони на службі,— сказав Бойчук.

— Але могли б теж не вбивати,— промовив

Довбуш.— Вони всього-на-всього на службі в короля і панів, а ми на службі в народу. Пам'ятаєте, як про це Фока говорив? Наша служба старша... Ну, то як, готові, хлопці? — закінчив він.

— Готові, отамане!

Загін почав спускатись узбіччям. Ішли один за одним, тихо, як тіні. В жодного не брязнула зброя, не стукнув об дерево топорець.

Недалеко від воріт завмерли. Бойчук притулив руку до рога і закричав совою. Раз, другий, третій... Дослухалися якусь хвилину і раптом почули, як зарипіли залізні ворота. На воротах стояв Фока з Гедалієвим воротарем, що вже давно збирався в опришки, чекав тільки весни, а поки що мусив капарити в наймах.

Пройшовши у ворота, опришки наче поприлипали до огорожі. Тоді тихо, але швидко подалися до будинку. Попереду ішли Палій і Бойчук. Мали усунути вартових.

Наскочили на них так раптово, що ті й крикнути не встигли. Впали приголомшені обухами барток. Пов'язавши їх та позатикавши роти заздалегідь приготовленими ганчірками, опришки, залишивши коло них одного з своїх, увійшли на чолі з Довбушем у дім.

У великому залі ще світилося. Довбуш ускочив у зал, як блискавка, за ним ще десятеро опришків. Найперше зайняли всі виходи.

Застали таку картину: за столом на чільному місці, тверезий, сидів господар — старий уже чоловік, з довгою бородою і пейсами, в ярмулці й довгому чорному шовковому халаті. Тут-таки напівлежав п'яний офіцер — командир ескадрону, присланого для охорони хазяїв під час весілля. Біля хазяїна сидів такого ж віку і в такому ж одязі, як він, його сват — батько молодого, багатий торговець з України. Вздовж довгого столу, тут і там, сиділи ті з гостей, котрі або ще не хотіли спати, або не могли зрушити з місця, перебравши хмільного. Це були шляхтичі, у яких орендував Гедалі поля і корчми, власники більших чи менших маєтків, які зібралися тут наче навмисне для того, щоб опришки могли з ними розправитись за одним разом.

Довбуш з усієї сили вдарив барткою по столу і гукнув:

— Я — Довбуш!

Справжня блискавка і гromовиця не справили б такого враження, як ці слова. Усі голови враз протвере-

г зили, а обличчя вкрила крейдяна блідість. Над столом завис жах. Ніхто й не писнув.

— От що, панове! — промовив Довбуш. — Гроші — на стіл! Швидко! Золото, срібло, дорогоцінне каміння. — Він ще раз стукнув топірцем по столу.

Хазяїн і гості і далі сиділи мов закам'янілі. Ніхто не поворухнувся.

— Ви чули, що отаман сказав?! — крикнув Крига. — Чули чи ні? — Він вхопив стілець і ударом об стіл розстрошив його на друзки.

Лише тепер люди за столом посхоплювалися з місць.

— Я зараз, пане, — промовив Гедалі, — Я зараз. Гроші там, — показав він пальцем у другу кімнату.

— Іди з ним, Пугачу! — розпорядився Довбуш. — А ви, панове, витрушуйте кишені, і то швидко! З місць не вставати!

Перелякані пани почали виймати гроші, які в кого були, Фока не спускав очей з офіцера. Побачив, як його рука потягнулась до пістоля. Помітив також, що офіцер тільки вдає з себе п'яного, а насправді тверезий. Миттю вхопивши пляшку з вином, хлопець підкотився до нього, якраз коли той націлювався в Довбуша. Страшний удар повною пляшкою по голові примусив офіцера обм'якнути й повалитися на підлогу. Червоне вино змішалося з його кров'ю. Фока підняв його пістоль і підійшов до Довбуша.

— Він хотів вас убити, а я убив його, — коротко сказа він.

— Добре зробив. Але мене він все одно не вбив би. Мене куля не бере, — відповів Довбуш. Сказав це голосно, задирливо, щоб усі чули.

Молодий опришок, котрий недавно вступив у ватагу, раптом вигукнув:

— Отамане, та тут ось і мій пан, що забрав мені жінку! Гей, яка зустріч! Дозвольте привітати його?

— Вітай, тільки швидко, бо часу маємо обмаль.

Пихатий пан, грубий, брезкий, з блискучим від поту лицем, заплилими жиром очима, впав на коліна перед опришком. А той ударом у вухо повалив ненависного ворога на підлогу. Решта гостей з жахом чекали своєї долі.

З бічної кімнати вийшов Пугач, привів Гедалі з грішми. За ними вбігла господарева дочка, весілля якої

417

оце сьогодні справляли. Побачивши двох мертвих, вона кинулась до ватажка. Просила, ридаючи, пощадити її рідних.

— Усі гроші, золото і коштовні речі давайте сюди,— сказав їй Довбуш.— Ви грабували довго бідний нарід. Прийшла пора відібрати все це у вас. Швидше!

Він глянув на стрілки великого годинника, що цокав у дорогій шафі.

— Зараз усе буде, що маємо, тільки даруйте життя! — просила молода.

Довбуш посадовив старого Гедалі за стіл, а дочку з опришком послав, по гроші, які вона за кілька хвилин і принесла.

"Та невже ж оці нелюди, оця пихата твар цим і відбудеться?" — думали опришки.

Велетенському Кризі вже гнівом палали очі. Оглядівся навколо. Під стіною стояла довга дерев'яна лава з дорогими мосяжними прикрасами. Він ухопив її за один кінець і пішов нею молотити. Був такий страшний у своєму кривавому запалі, що й опришки ховались. Сам Довбуш заскочив у ту кімнату, звідки дочка Гедалі приносила гроші. Зупинити Кригу було вже неможливо. За кілька хвилин він потрошив доценту всі меблі, стіл із багатими закусками, кришталем і винами і перебив усіх гостей... Тільки молода врятувалась у другій кімнаті, куди її пхнув сам Довбуш.

Перебивши все і всіх, Крига ударив лавою по люстрі, і вона з грюкотом упала додолу. Все огорнула темрява. Крига опам'ятався.

— Отамане! — гукнув перелякано.— Де ви? — Йому здалося, що він перебив і всіх своїх товаришів.

— Швидше надвір! — почув він голос Довбуша і, зрадівши, почав навпомацки по трупах пробиратись до виходу.

В цей час у бараках для приїжджих опришки забирали гроші й коштовні речі.

Не минуло й півгодини, як на свист Довбуша з торбами трофеїв вони вже покидали маєток Гедалі, непомічені військом, що відпочивало собі на квартирах в сусідніх оседках.

Радісні й веселі вертали опришки з цієї виправи. Але найщасливіший був Фока. Він власноручно здобув пістоль. Тепер він вважав себе справжнім опришком.

Відійшовши на чималу відстань од Ясенова, почали перемовлятися. Досі йшли тихо, мовчки. Так велів Довбуш. Усі знали, що, доки не дозволить,— говорити не можна.

Всі були вдячні отаманові за цей похід. Таких багатих трофеїв вони ще не брали

ніколи. Та й панів перебили за одним наскоком немало. А головне, уколошка-но офіцера, з цього були найбільше задоволені. Хвалили Фоку.

— Не знаю, чи я того Гедалі почаствував лавкою, чи ні? — говорив, наче сам до себе, Крига.

— Почаствував, ек си належит, — сказав сумовито Довбуш.

— А його дочку ви пожаліли, — сказав Фока.

— Таки пожалів. Вона, зрештою, ще небагато винна, а день цей запам'ятає до смерті. Може, він її дечого навчить, хто знає... Інша справа — її батько. Це кровопивець, а кровопивців я не милую. І коли Крига трошив їхні голови, у мене не було й крихти жалю.

Про те, що домовлялися якнайменше вбивати, не згадували. Так розмовляючи, піднімалися усе вище. Ішли навпомацки в густій темряві, осінньої ночі. Довбуш знав дорогу.

Інша доля спіткала третю групу опришків під командою Павла Орфенюка — старого, досвідченого Довбушевого помічника.

Ішов він із своїм загonom на Микуличин, де мав поквитатися з шляхтичем, якого Довбуш давно збирався покарати, та тільки чекав слушного моменту. Він послав туди саме Орфенюка тому, що той був родом із Ямної і хотів заскочити по дорозі додому.

Йшли цілий день, а надвечір стали на спочинок на горі Рокитній, недалеко від перевалу, через який був шлях в Угорщину. І раптом побачили торговий караван. Видно, прямував за кордон. Купців і провідників було багато, удвічі більше, ніж опришків.

— Був би з нами Довбуш, — можна б і напасти, — сказав опришок Рахників з Будищ. — Ото б поживилися. Певно, й золото везуть, — додав мрійно.

— Ти думаєш, Довбуш дозволив би купців грабувати? — спитав Іван з Валені.

— А чому б ні? — промовив Анатолій з Сарби. — Гроші однакові.

— Не за цим ми йшли в опришки, — сказав Василь Мельник. — Маємо панів карати, а не грабувати проїжджих.

— Але і світ рівняти, — втрутився командир загону Павло Орфенюк. — Коли б нас було більше, можна б і вдарити на них. Купець також чесно маєтку не наживає.

Його слово було вирішальним. Мельник більше не перечив.

— То чого ж стоїмо? — спитав хтось з побратимів. — Боїтесь, що нас мало? Але ми ж таки опришки, а там люди, що, може, й пістоля зроду не бачили.

Слова ці зразу повернули діло на лад. Повз них пропливали, мабуть, неабиякі цінності. Бо ж заради дрібниць таку численну охорону не набиралось би. Опришки вмить усе оцінили і зважили. Тих було чи не вдвічі більше. Навіть коли б із сокирами стало тих двоє проти одного опришка, було б тому важко, а що, коли у них рушниці? Опришки знов завагались.

— То як, друзі? Рискнемо чи ні? — спитав Орфенюк, дивлячись на караван, що поволі, обережно піднімався угору.

— Довбуш не сваритиме? — нерішуче спитав Іван з Валені.

— Перед ватажком я відповідаю,— суворо сказав Орфенюк. — Ти за себе кажи, хочеш чи не хочеш, щоб почали діло?

— Я — як усі.

— То йдемо? — ще раз спитав ватажок. Вирішили напасти. Жадоба золота полонила їм розум.

— Тоді швидко вперед! — дав команду Орфенюк.— Підемо лісом навперейми, до ущелини, і там засядемо. Там і порадимось, як діяти далі.

Опришкам вдалося випередити караван на добрих півгодини ходу і засісти наверху узбіччя, порослого густим терном. Кожен наніс, скільки міг, за короткий час до свого місця каміння, і всі завмерли в нетерпеливому чеканні.

План Орфенюка був простий: як тільки голова каравану досягне кінця ущелини, опришки почнуть скидати каміння на людей і коней. Зчиниться замішання, переполох. Частина людей почне втікати вперед, а ті, що ближче до входу в ущелину,— назад. Тоді опришки, стріляючи, з криком кинуться на купців. Хто з них підведе руки вгору — того не чіпатимуть. Заженуть усіх в одне місце й накажуть, щоб склали всі гроші й золото на купу. Забравши гроші і все, що можна буде взяти, відпустять купців.

Однак не знав Павло, що всі купці й провідники добре озброєні і що ці провідники — насправді перебрані смоляки.

І ось караван наблизився. Підійшли передні коні з важкими в'юками. Опришкам із їхньої засідки навіть чути було, як сопуть втомлені тварини, як покрикують на них провідники незнайомою мовою. Ось уже перший кінь дійшов до виходу з ущелини, ось і останній кінь увійшов в неї. Люди, що йдуть поруч з кінями, не сподіваються нападу, ідуть спокійно. І раптом пронизливий свист Орфенюка — і град величезного каміння летить униз, на голови коней і людей. Коні падають, поцілені в голови, падають мертвими й люди. Решта змішалась, почувись безладні постріли, крик. Мов духи гір, налетіли чорні хлопці на подорожніх. Ті кричали, просили пощади, але розпалені опришки не знали вже (стриму. В своєму запалі вони не помітили, що добра половина купців і охорони зникла з поля бою, що одна частина їх втекла ущелиною вперед, а друга відступила назад. Пізно схаменувся Орфенюк. Легкість перемоги і йому запаморочила голову. Побачивши, що вже нема з ким воювати, бо одні лежать мертві, а другі стоять з піднятими вгору руками, наказав зігнати живих в одне місце і зажадати викупу.

Та не так сталось, як гадалось.

Саме в цю мить смоляки й купці, яким вдалося втекти, повторили маневр опришків. Вони видряпалися на узбіччя і згори почали поливати опришків, та не камінням, а оловом з рушниць і пістолів. Упав поранений Мельник, упав мертвим опришок Рахників з Будищ, дістав рану Орфенюк, загинув Іван з Валені, потрапив у полон на очах товаришів Андрій Пилип'як. Орфенюк кричав, щоб кожен брав обеззброєного купця і, ховаючись за ним, як за щитом, відступав.

Дійшовши до рятівного лісу, опришки відпустили купців.

Звістка про напади опришків у трьох місцях одночасно викликала переполох у всій

окрузі. В ставку коронного гетьмана Йосифа Потоцького полетіли прошення. Окремі шляхтичі і цілі групи благали захистити їх від Довбуша.

Йосиф Потоцький очолював тоді всі основні військові сили Речі Посполитої. Він не міг залишити скарги і прохання шляхти без уваги.

Першим відгуком на ці скарги був його універсал, виданий у Тернополі. В універсалі було таке: "Я, Йосиф з Потока на Станіславі, Бродах, Збараському княжестві і Немирові Потоцький, воєвода і генерал Київських земель, великий коронний гетьман Лежайський, Снятинський і т. д., доводжу до відома тих, кому треба про це знати, особливо ясновельможних панів дідичів, посесорів, орендаторів, які посідають свої маєтки на Покутті і Підгір'ї, також комісарів, економів, губернаторів, адміністраторів і підстарост, а найбільше всіх громадян і поспільству до відома подаю. Відома є у всьому Покутському і Підгірському краї злість і зухвалість хлопа Довбуша, який уже кілька літ з купою зібраних опришків нападає на містечка й села, вбиває і нищить. Я, для загального добра Галицької землі, постійно своїми пішими і кінними військами намагаюсь зберегти й утримати безпеку в Покутському краї. Однак вищезгаданий Довбуш із своїми опришками має по різних селах схрони й притулки. Тому наказую всім моїм і чужим громадам, щоб усією міццю й силою намагались згаданого Довбуша і всіх з ним опришків ловити, забирати і до Станіслава на жорстоку кару відсилати. Бо якщо б яка-небудь громада охороняла Довбуша й інших опришків, або харчами постачала, чи до схоронення спостерігала, така-то без жодної апеляції впень буде витята. Щоб більш послідовно і справедливо утримати цілість і безпеку в країні, каральні загони вишлю і сам особисто вирушаю в Покутський край до Станіслава. А цей мій гетьманський універсал, при звичайній печатці, рукою моєю підписаний, має бути по всіх покутських і підгірських містах оголошений".

На універсалі був підпис Потоцького і дата.

На чолі каральних загонів коронного війська Потоцький поставив шляхтича, полковника Пшелуського, а згодом і сам прибув у місто Станіслав, щоб керувати кампанією проти опришків.

Каральні загони налічували до двох тисяч солдатів. Ця страшна хмара нависла над селами і скоро впала, як той град на селянські голови.

Полковник Пшелуський, аби вислужитись, прочісував села і містечка, вишукував прихильників Довбуше-вих, збирав смоляків і палацових вояків. До рук цього ката і потрапили полонені опришки із групи Орфеню-ка — Мельник і Пилип'як.

Вернувшись на гору Стіг, Довбуш дізнався про розгром загону Орфенюка та про універсал і військо Потоцького. На горі його вже чекали посланці з усіх закутків Галицької землі: одні зі скаргами на панів, другі з попередженням про рух коронного війська, треті з проханням прийняти їх у загін. Цим останнім Довбуш змушений був відмовляти. Надходила зима.

— Навіщо бз^ду вас набирати, коли й тих, що маю, доведеться на зиму розпустити. І куди підуть, коли в кожному селі королівські вояки? Мусять іти у чужі села, в найми...— казав вій.

Наставав для опришків найважчий час — зима. Були роки, коли зимували в горах і більші групи, ніж теперішня. Заздалегідь будували колиби, зносили туди харч. Але цього року, в зв'язку з останніми подіями, зимувати в горах було небезпечно. І Довбуш вирішив таки розпустити більшу частину своїх хлопців.

За останні походи побратими добре заробили. Ділячи здобич порівну, Довбуш не забув і вбитих та поранених, їх частки,— причому найбільші частки, бо велів отаман кожному опришкові виділити із своєї здобичі для них додатково, хто скільки міг,— передавались через найближчих побратимів родичам полеглих.

— Якби хто з вас присвоїв сирітську пайку,— суворо попередив Довбуш,— якби хто не віддав, а взяв собі,— глядіть! Клянуся, розсічу власною рукою! І ніхто, і ніщо не допоможе!

Але ніхто навіть у думці не мав скривдити вдову чи дітей загиблого побратима.

Якось до отамана підійшов Андрись Валя.

— Не маю тут, куди йти,— сказав він.— Упіймають смоляки — уб'ють. Піду в Татри.

— А дійдеш?

— Спробую. Тепер, коли я походив трохи по ваших горах, я вже не так легко заблудив би, як тоді, коли ото потрапив у руки Сулятицького.

В останньому поході Андрись, як і Юра Бендейчук, виявив відвагу і кмітливість. Довбушеві було шкода розставатися з ним. Але що поробиш?..

— Я тебе не тримаю,— сказав сумно.— Все одно нам треба на зиму розходитись. А тобі тут нема куди, це вірно. Але чи дійдеш у свої місця, доки гори снігом вкриються? Що в дорозі їстимеш? Ти про це подумав?

— Я не боюся труднощів,— сказав Валя.

— То добре, опришок не повинен нічого боятись. Але ж ти ще й дороги не знаєш. А на путі ліси непрохідні, й до Татр далеко, миль, мабуть, із п'ятдесят буде.

— Дійду, отамане. Буду йти на захід сонця і дійду.

— Що ж робитимеш у своїх Татрах?

— Панів битиму.

Відповідав швидко й упевнено. Видно, давно все обдумав.

Довбуш знову похвалив:

— То добре, задля цього варто йти. Шкода, що не довго побув у нас.

— Нічого, я багато бачив і багато чого навчився. Я там, коли пощастить добратись, розповім людям про славні діла опришків. Про вас заговорю на всю Польщу.

Довбуш усміхнувся.

— Що ж, коли на те заслужив, розкажуй...

— І ніколи вас не забуду, бо коли б не ви — не жив би зараз на світі.

— Я радий, що вдалося тебе врятувати,— сказав Довбуш.— Опришок має помагати добрим людям у біді. Як будеш сам ватагувати, пам'ятай про це.

— Ви мудрі, отамане.

— Життя мені розуму вклало.

— Дай вам, боже, щастя! — сказав від усього серця юнак.

— Будь і ти щасливий. Коли ж хочеш іти? — спитав по хвилині Довбуш.

— Хоч зараз.

— Правда, зволікати не варто. Зима не за горами. Зважився, то йди! Щасливої дороги. Бери з собою рушницю, порох, кулі, бартку, пістоль. У дорозі може й звір напасти. А в торбу харчів набери, скільки донесеш.

Довбуш потиснув руку молодому опришкові і благословив його в путь.

Ксеня Дзвінка з завмиранням серця стежила за походами Довбуша. Його слава гриміла по всьому Покутті. Про його подвиги ходили легенди. Розказували і про обмін княгині на двох засуджених до страти княжих вояків. Дивувалися, хвалили Довбуша. Частіше стало повторюватись поруч з ім'ям отамана ім'я Фоки. Подейкували, що то добрий дух навмисно втілюється в карлика.

Дзвінка тужила за обома. Давно їх не бачила, а мала стільки їм сказати. Перш за все про те, що княжий двір наче перестав цікавитися нею. Ні Сулятицький, ані Псович не навідуються більше. Це наводить на тривожні думки. І ще одне турбувало: з деякого часу знову почав учаштати до неї Степан Дзвінчук — брат її покійного чоловіка Йвана, з яким вона прожила всього кілька місяців, бо загинув у лісі, прибитий падаючим деревом. Злі язика довго шептали, що це влаштував Степан, бо не міг дарувати братові, що той одружився з Ксе-нею, за якою гинув сам. Після братової смерті Степан почав знов подумувати про Дзвінку. Але й на цей раз даремними були його сподівання. Вона полюбила Олексу. Після кволого, недолугого чоловіка скуштувала обіймів дужого, молодого, обвіяного славою легіня. Він перший вдоволів пристрасний крик її розгаряченого тіла. Він умів цілувати, як ні один легінь, умів ніжно милувати й пестити, умів говорити слова, яких вона ніколи раніше не чула. Таким був її писаний красень Довбуш. І вона була горда, що саме її він вибрав, що не знайшов у широкому світі, по якому ходив, кращої за неї. Ревнувала його багато разів, але по-справжньому тільки один раз — до княгині. Але, слава богу, він повернув княгиню князеві. Значить, непотрібна була йому, значить, таки кохає тільки її — Дзвінку. Це він їй і ім'я таке дав. Не каже "Ксеню", а "Дзвінко". Може, це через її ніжний голос, може, через сміх, що дзвенить кришталевими дзвіночками. Ксеня знає собі ціну. У неї очі, як дві зірки на небі, принадні. Від них важко одірвати погляд. У неї брови тонкі, рівненькі, чорні, як ластівчині крильця. Її зуби білі, блискучі, мов перли, що їх має від нього цілі намиста. А рум'янці! А груди, маленькі й тугі! А виточені руки й ноги! Ні одна дівчина на Гуцульщині, ні одна панна не має таких ніг, як Ксеня. Так говорив Довбуш, і Ксеня вірила і була щаслива. Коли б то була неправда, не увивалось би навколо неї півсела легінів, не ходив би, як заворожений, пан Псович (правда, після останньої події, коли ото його зловили у неї, Псович більше не заходив).

Недарма закоханий в неї і Фока. Недарма не дає їй спокою Степан Дзвінчук. Вона його терпіти не може, і говорить йому про це, і просить, щоб не бив ніг своїх даремно. А він все ходить, та просить, та погоджується на все, навіть бути... другим, тільки б вийшла за нього.

Але не проміняє вона ясного сокола на понуру сову — Степана. Той Степан і

старший за неї мало, не вдвічі. Запевняє, бач, що Довбуш з нею жити не буде. Але вона не вірить. А ще він каже, що не годиться такій жінці, як вона, красуні, газдині багатій, бути лю-баскою. Хай собі говорить,, що хоче! Його, Степановою, любаскою таки соромно бути, а Довбушевою — честь. Та вона ж і не любаска, а справжня жінка. Бо вони лише одне одного знають і люблять. Тільки що не вінчані попами...

Одного разу Дзвінка сиділа біля вікна і мріяла. Уявляла себе у веселій, світлій хатині, побудованій в недоступних скелях на Чорногорі. Вона прикрасить світлиці килимами, що він, її милий, приносить з Угорщини, Молдови, Польщі, килимами, які красувалися до того в княжих палатах. Вистелить підлогу ведмежими шкурами, а ліжко, на якому спатимуть,— дорогими ліжниками та пуховими подушками... Він ходитиме у походи на панів, а вона чекатиме й зустрічатиме його, свого дорогого мужа...

Під вагою чудових мрій її гарна голівка почала клонитися долу у напівсні... Раптом вона здригнулася й опам'яталась.

А що ж тоді станеться з її груником, з її хатиною, з її газдівством? Що станеться з її короною, овечками? Таж тільки вона вийде з дому, як усе розкрадуть, а хату спалять. Адже ворогів вона має" немало, люди заздрісні на її статки, на її незалежне становище. Ні-ні, не треба палаців у горах, ні світлиці, килимами обвішаної, ні підлоги, шкурами встеленої. Оця хата наймиліша їй у світі, бо тут вона зросла у батька, тут, у цій хаті, зазнала перших розкошів кохання. Треба щоб Довбуш спустився' до неї зі своїх гір, а не їй туди йти. Треба доконче, інакше... Вона хоче пригрозити хоч у думці, що розлюбить його, коли не покине свого небезпечного ремесла,, але боїться навіть подумати про таке. Як би вона жила без Олекси? Він, він її захист і оборона, вона здалека чує його сильну руку, якої так бояться вороги. Ні, нізачо вона від нього не відмовиться, нгза?що!.. Треба зробити, щоб Олекса вернув до мирного життя. Доконче треба. Але як його умовити? Вона знов поринула у думи. Міркувала і так і сяк, і нічого придумати не могла. Була чарівна в своїй задумі, і коли лице її лолум'яніло, а очі загорались, і коли блідла й очі гасли, як сонце, що на нього набігла випадкова хмарка.

Мало було імовірного в тому, що Довбуш погодиться осісти на її газдівстві. А міг би. Бо ж невразливий для ворожої кулі. Це було його найбільшою принадою в її очах. Пишалася тим, що він інакший, ніж усі смертні, що на ньому печать бога чи чорта. Степан переконував її, що це неправда. Ходив до попа питати, чи є така сила, яка зробила б людину невразливою до куль. І піп сказав, що нема такої сили на світі, що всі люди, в тому числі і Довбуш, смертні і перед кулею його не зробить невразливим ні замовлення, ні чарівне зілля. Але Дзвінка не вірила. Не вірила ні Степанові, ні попові. Адже вони обидва ненавиділи Довбуша.

Вирішила при першій же зустрічі спитати Олексу. Але коли це —буде? І чи є щось на світі важче від чекання! Уже кілька ночей вона довго заснути не може. І удень отак, як зараз, думки не дають спокою. Вони породжують сумніви, а ті доводять мало не до божевілля. Чому не йде? Чи забув про неї, із чорними хлопцями по горах гуляючи? Раніше часто приходив. А що взимку буде? І де він цю зиму зимуватиме? І коли ж його

потому чекати? З ким коротати довгі ночі? Ні, ні, все це вона мусить вияснити! Тільки б швидше прийшов!

Раз у раз згадувала Фоку. Куди ж і цей знов заподівся? Завжди був її розрадою. Невже з Довбушем опришкує? А може, вмер? Може, вбили? Він же такий кволий, слабенький. "А як він любив мене,— тепло усміхається вона в темряві.— Готовий був життя віддати. Так, як він, беззавітно, ніхто не любитиме..."

Може, за те любив, що вона ніколи не насміхалася з нього, приймала як рідного, як дорогого гостя, радилася як з найкращим другом, рахувалась з його порадами, залюбки слухала його гру на флюярі, особливо коли вигравав тужні мелодії, що їх сам і складав. Може, за це він любив її, а може, за те, що її просто було важко не полюбити. Мабуть, не було кращої на всю Гу-цульщину,

Хіба не часто так буває в житті, що подумаєш про людину, а вона вже й на порозі? Недарма й прислів'я народ створив: "Про вовка помовка, а вовк суне".

У двері хтось тихо постукав. Сонце давно повернуло на вечір, і в хаті було майже поночі, але Дзвінка ще не світила світла — не хотілось уставати. Так гарно мріялось... І враз — стук у двері, тихий, несміливий. Підійшла до дверей, спитала тихо:

— Хто?

— Я, Ксеню.

Пізнала голос Фоки, зраділа страшенно.

— Голубчику мій! Я ж тільки-но про тебе думала! Відчинила двері, дрижачими руками обняла хлопця,

поцілувала, а він, як та дитина, притулився головою до її грудей і заплакав з радощів — так стужився за нею.

— Ти сам? Розповідай же, де Олекса, що з ним, чого не приходить? Чого вас так довго не було?

— А у вас тут безпечно? — раптом спитав він.

— Не знаю. Досі мене не чіпали, наче забули, а яка в них думка зараз — хто може знати. Та кажи ж, де Олекса, що з ним?! Я ж так скучила...

— Він сам те скаже,— почувся голос у сінях, і в світлицю увійшов Довбуш. Як недавно Фока припав до грудей Дзвінчиних, так тепер вона впала з риданням на груди Довбушеві.

Довго не могли розплести обіймів.

— Посидиш хоч трохи? — було її першим питанням.

— Ая, сідай і ти, поговоримо,— промовив Довбуш і оглянувся: — А де ж Фока?

Дзвінка повела очима по хаті.

— Справді, де ж він?

Фоки вже не було. Як тільки Довбуш зайшов до хати, він вислизнув у двері, стояв біля хати, оберігаючи спокій отамана.

— Друг мій вірний,— сказав сердечно Довбуш.— Пішов вартувати, щоб чого злого не сталось. Пам'ятаєш, того разу, це ж він передбачив небезпеку. Мудрий! Має розум пророка...

— Чи надовго ж прийшов, Лесику? — перебила Дзвінка.— Ми ж так давно не бачились, я так уже скучила, і так багато треба тобі сказати.

Довбуш погладив її по голові, заглянув у її ясні очі.

— Ти думаєш, я не скучив? Ти думаєш, легко мені бути вічно в шкурі цькованого звіра. Ось прийшов до тебе, бо більше нема сили без тебе жити, бо люблю тебе, як волю, як ці гори, як кріс, що хоронить мене від ворога, як небо синє, як сонце. А не можу прийти відкрито, у ясний день, як будь-який легінь у селі, а мушу скрадатись, наче злодій, наче хижий звір, що тільки під покровом ночі виходить з барлога.

— То навіщо ж ти вибрав собі таку долю?

— Хіба я вибирав? Примусили вибрати...

— Хто? — здивовано глянула вона на нього.

— Чи тобі казати? Хіба сама не знаєш? Пани примусили, знуцання їхні. Комуś треба ж захищати бідних. От я і пішов. Проміняв теплу хату, любу жінку на вічні блукання.

— А ти покинь,— тихо промовила Дзвінка.

— Що покинути? — не зрозумів Довбуш.

— Опришківство.

Довго не відповідав, неначе вдумувався в значення її слів. Тоді гірко всміхнувся.

— Покинути опришківство? І що ж далі?

— Будемо жити, як усі люди.

Боячись, щоб не заперечив, заговорила швидко-швидко:

— Я тобі діток народжу. Синочка хочеш? І назвемо його Олексою, а дівчинку Марічкою.

Говорила, і голубила його, і пестила м'якими теплими руками, і тулилася лицем. Але він спохмурнів, перестав її пестити і, коли змовкла, заговорив. Сказав тільки те, що могла б зрозуміти:

— А ти забула, що я давно на смерть вирокований, що коли б упіймали зараз, то вже завтра, може, повис би на гілляці, а потім порубали б моє тіло на шматки і порозкидали по горах? Ти забула, що я осоромив перед світом самого князя, що тримав у неволі його жінку, що вбив Дідушка і знищив десятки шляхтичів, що попалив он скільки дворів і маєтків, що розгромив Гедалія, найбільшого лихваря на Покутті, що мої хлопці пограбували купців, відшмагали ксьондза? Та всього й не перерахувати. Ти думаєш, все це мені простили б? Чи стара княгиня наругу б над Псовичем мені простила? Чи сам Псович простив би? А Потоцький даремно, думаєш, спровадив сюди ціле військо? Дві тисячі вояків ловлять мене по горах, а я ось сиджу в тебе. Ти думаєш, що, коли б про це дізналися, мені б минути лиха?

Дзвінка слухала ці страшні слова мовчки.

— Отже, нема ніякої надії, що ти хоч колись прийдеш назавжди? — спитала із сльозами на очах.

— А ти хіба сподівалася? — відповів на питання питанням.— Хіба ж ти не знала?

Жах і безнадія огорнули жінку. Досі ні на хвилинку не переставала надіятись, що

найславніший на всі гори легінь — Довбуш — буде її шлюбним мужем. Нічого не мала проти того, що опришкує. Адже не одна жінка на Гуцульщині мріяла про славу дружини опришка. Таж-бо, крім слави, опришки приносили гроші.

— Боже ж мій! — сплеснула руками.— Невже ж я довіку буду вдовою? Коли не хочеш ґаздувати, то візьми мене з собою в гори!

Сказала, аби щось сказати. Знала вже, що нікуди він її не візьме.

— Опришок не може мати в горах жінки,— відповів Довбуш.

— Ти не простий опришок, а отаман,— пробувала ще ніби умовляти.

— Коли отаманові можна, то й інші захочуть, а тоді що буде? Опришки — це військо. Тільки не королівське, а народне. Як у кожному війську, так і в народному мусить бути порядок. А за порядок дбає і відповідає отаман.

— А княгиню тримав. То нічого? — вихопилося раптом у неї.

— Що ж ти рівняєш? Вона ж мені не була ні лю-баскою, ні жінкою, а полонянкою.

— Хто там вас знає, — буркнула Дзвінка.

В душі її все бунтувало. Не могла повірити, що треба прощатися із солодкими мріями. Довбуш відразу перестав бути вимріяним героєм. Сама здивувалась, як це швидко сталося.

Для Довбуша ж хвилина зустрічі була вже отруєна. Ксеня відійшла, сіла на ослоні. Він став набивати люльку.

— Як ішов до тебе, сподівався іншої гостини,— в його голосі бринів такий біль, що й камінне серце зворушив би.

Ксені стало його шкода. Підбігла, вийняла йому з рота люльку і поклала на стіл, сіла йому на коліна і почала цілувати.

— Не гнівайся, милий,— казала між поцілунками,— не гнівайся, соколе мій золотий, найдорожчий, Змучив лася, на тебе щодня чекаючи, тому й наговорила бозна-чого. Вірю тобі більше, ніж богам. Вірю, що мене одну любиш. А сказала таке, чого й не думала... бо ж мені серце болить...

Тепло і близькість коханої сп'янили втомленого отамана. І він же не одну ніч думав про неї. Глибоко зітхнув і задув світильник...

Коли засвітили його знов, Дзвінка забігала біля печі. Треба було дати чогось повечеряти гостеві. Але він почав відмовлятися — не мав більше часу.

— Нещастя, Ксеню, не спить. Фока всього не допантрує. Він дивиться в один бік, а з другого підійдуть та через вікно вистрілять. Нащо тобі труп у хаті?

— А хіба тебе куля бере? — спитала Дзвінка.

— А чого б не брала? Хіба я не з такого ж тіста, як інші?

— Значить, Степан правду казав,— сказала тихо про себе.

— Степан? — перепитав Довбуш.

— Та Дзвінчук. Він за мною волочиться. Хоче старостів слати.

— Що ж він тобі говорив?

— Казав те саме: що тебе куля бере. Він аж до попа ходив питати. І піп сказав, що ти смертний, як і всі інші люди... Я не вірила, але коли ти сам кажеш, то треба вірити.

Останні слова вимовила крізь сльози. Сиділа бліда, і в очах була безнадія.

— Тебе дурити не буду,— сказав Довбуш. — Ти все повинна про мене знати. Коли б я кулі чи іншої смерті не боявся, я б і до тебе частіше приходив. А так, сама бачиш...

— Як же ж мені тепер бути? — спитала майже злісно.

— Про що ти?

— Тебе раз на рік чекати, чи?..

— Чи заміж іти? — докінчив Довбуш.— Так? Дзвінка мовчала.

— Чого ж мовчиш? Я давно знаю про Степана. Ти його любити не будеш. Мене ж не забудеш ніколи, до смерті. Коли можеш так жити — виходь за нього. Але пам'ятай: з нелюбом ой як важко. Та, видно, тобі таки потрібен спокій. Я тебе не забуду і не залишу без своєї допомоги до смерті. Матимеш усе, що й досі мала. Коли сам не зможу віддати, через когось пришлю. Жінки чи нової любаски шукати не буду. Бо тебе люблю одну на всьому світі. І за другого віддаю тебе... з великої любові. Не знаю, чи повіриш ти моєму слову...

Дзвінка, похилившись головою на стіл, заплакала.

— Не плач. Така доля опришка,— сказав Довбуш.— Мусить дбати не за власне щастя, а за щастя людей. Не плач,— повторив він,— ось я тобі приніс подарунок.

Ксеня підвела голову. Довбуш вийняв з-за череса разок дорогого намиста із перлів і другий з великих золотих дукатів. Поклав на стіл.

— Тепер давай руку.

Вона простягла руку, і він надів їй на один палець золоту обручку, а на другий — перстень.

— Це тобі як шлюбна зі мною обручка,— сказав, надіваючи обручку,— а перстень і намисто — подарунок на весілля зі Степаном. Хай вони тобі приносять щастя.

Звичайно, Дзвінка не могла знати, яке казкове дістала в подарунок багатство...

У двері тихо постукав і за мить увійшов Фока. Несміливо розглянувся по хаті.

— Може б, нам уже і йти, ватажку,— сказав тихо. Довбуш одразу ж і встав з лави.

— Вірно, брате, перед нами ще далека дорога.

— Як же я вас випущу голодних? — забідкалася Дзвінка.

— Голодних — не страшно, аби тільки живих,— невесело пожартував Фока.

— Ти, Фоко, щось не такий вже зі мною, як колись... Чи забув мене? Розлюбив? — тихо сказала Дзвінка.

Фока опустил очі, але одразу ж і підняв їх на Дзвінку, пильно глянувши на неї.

— А вам треба, щоб я любив вас? — спитав визивно. Дзвінка не сподівалася такого питання, та й Довбуш змішався.

— Я завжди дорожила твоєю... дружбою,— промовила Дзвінка. Хотіла сказати "любов'ю", але затнулася на цьому слові і сказала "дружбою".

— А їх любов'ю дорожите? — спитав хлопець, кивнувши у бік Довбуша.

— Дорожу, Фоко, дорожу, голубе.

— А заміж віддаєтесь за Степана?

По цій мові він одвернувся і пішов до дверей.

— Фоко! — крикнула Дзвінка, але хлопець уже був за дверима.

За хвилину, попрощавшись із Дзвінкою, вийшов і Довбуш.

Осінь надходила швидкими кроками. Трава на полонині пожовкла. З усієї маржини тільки кози ще добували собі поживу на своїх згарах. Але ж то така худоба, що їсть усяке, чого інша і в рот не візьме. Коза обгризатиме кору й на сухій деревині, не погребує сухою галузкою, а пройде байдуже мимо зеленої травички.

Юрчик добре вивчив козячі звичаї, навіть пісню про своїх кіз склав:

Ой ви кози, мої кози, Де мені вас пасти? Усі ріки поздувало, Треба мости класти.

І справді, після останніх дощів потоки перетворилися на бурхливі ріки. Минули погідні літні ранки, коли на тлі чистого синього неба так чітко вимальовуються гострі скелі й лагідні схили зелених верхів. Тепер усе частіше вкривала полонини біла негура, крізь яку й на десять кроків перед собою нічого не видно.

Одного дня вранці прийшли у Федорову стаю мішанники. Прийшли на "розлучіне", по свою маржину. Воли й корови мішанник має право забрати, коли сам захоче, а по вівці приходить, коли ватаг покличе. Причому завжди у святковий день. Такий день якраз і настав. Ватаг запросив усіх гостей перед стаю і почав "читати" зі свого "реваша" К

— Котрий має в мене двадцять овець? •—Я,— почувся голос з гурту.

— А які твої знаменета? 2

— Різані вуха.

— Розлучай!

Мішанник іде в кошару і відбирає свої вівці. Тоді другий, третій.

Коли вже всі по черзі відібрали свої вівці, почалось прощання з ватагом і пастухами.

— Декуємо вам, пане ватаг, та й вам, гречні вівчарики та гайдеї, що-сте так файно маржинку пасли та скорому нам надбали.

1 Р е в а ш — палиця з пам'ятними позначками.

2 Знаменета — мітки.

Скидали свої заяложені крисані і кланялись у пояс не лише ватагові й вівчарям, а й тій полонині, яка вигодувала їх худобу. Віддавали чолом тим чудовим горам, вкритим лісами, що від дитинства милували їхні очі, що рослили їх і годували,— горам, без яких гуцул не мислить собі життя.

Попрощавшись та наговоривши ватагові й пастухам багато хороших слів і побажань, задоволені селяни погнали свою худобу на доли. Ватаг і пастухи zostалися з маржиною депутата. Такий був звичай. Для цієї худоби ватаг полишив ще на закуску невеличкі, не дуже збиті худобою ділянки паші. На цих ділянках можна було ще деякий час пасти. Крім того, хотів згодувати частину заготовленого на весну сіна, бо мав його цього року багато. Сіно для майбутньої весни заготовлялося на полонинах обов'язково. Бо хто знає, яка вона буде? Буває, що навесні сніг укріє полонину овечкам по коліна, і

на той важкий час сіно доконче треба мати.

І ще була одна причина того, що Штола вирішив затриматись на полонині. Чекав опришків. Було домовлено з Довбушем, що той забере частину Дідушкової худоби собі на зимівлю. Після розправи зі старим Дідушком Довбуш попередив про це його сина. Іван Дідушок від природи не був таким жадібним, як його батько, то й не дуже це переживав.

Одначе справи обернулися так, що молодий Дідушок не зазнав взагалі ніяких втрат. Довбуш не прийшов по товар.

Не знаючи, що у нього трапилось, Штола довго чекав його на полонині. Нарешті почалися нічні приморозки.

Одного разу Штола вночі заглянув до Юринги перевірити, чи не спить старий.

— Я не те що спати, всидіти від холоду не можу,— сказав нічник. — Пора нам додому, пора. Так ми всю худобу поморозимо.

— Не поморозимо,— заспокоював ватаг.

— Не кажіть,— не погоджувався старий.— Якби не ватра, я й сам замерз би, правду кажу. А коліна мені від холоду так ниють, що й ради не можу дати.

Старий говорив правду. Ночі ставали щораз холодніші. Але не в цьому була головна причина того, що він рвався додому. Скучав за молодою дружиною. Скучав і ревнував. Після того як "заприсягнув" їй, заспокоївся на деякий час. Але преміювання вівчарів не давали забути того, що сталося. За цілу ніч чого вже, бувало, не передумає...

— Ось що, бадю Миколо,— почав Штола.— Ви ходили з опришками, знаєте їхні порядки, і я їх знаю. Довбуш хоче взяти з Дідушкового ботею¹ овець на зиму. Може, й пару корів. Обіцяв, що прийде або пришле своїх хлопців. Як же я можу його обманути?

— То правда,— сказав Юринга.— На зиму м'ясо опришкам доконче треба. Але вони вже не прийдуть,— помовчавши, знову заговорив він.— Раз не прийшли до приморозків, значить, вже не прийдуть. Довбуш має розум! Він знає, що у нас йому небезпечно, то і боїться, мабуть, пастки.

По двох днях після цієї розмови Штола велів збиратися. В стоїщі зранку почався рух. Пастухи носили вівцям і коровам сіно, помагали ватагові в стаї: мили молочний посуд, казани, відра, коновки, миски, цебри, бербениці. Ватаг складав скором, за який мав відзвітуватися перед молодим господарем.

З усіх пастухів тільки один козар Юрчик, за згодою ватага, і цього дня погнав свої кози в згари. Сидів на улюбленому своєму місці — на грубезній гілляці старого бука,— звідки йому видно було все стадо, і вигравав на свирілі. Перегравши кілька пісень, звичайно співав, причому якомога голосніше. Це було не лише приємно, а й потрібно. Так він відстрашував непроханих гостей, таких, як вовк, рись чи ведмідь. Придумував нові пісеньки і тут-таки співав їх:

Співаночки мої милі, Де я вас подію? Хіба я вас, співаночки, По горах посію.

Боляче й сумно було хлопцеві розставатися з горами, з широкою волею, з чудовими скелями, що стриміли вгору, мов дивовижні замки, із темними борами, повними таємниць і краси, зі згарами, до яких він так звик.

На долах чекала його чужа курна хата, сон на долівці разом з телям чи ягням, бо у бідняків новонароджених телят і ягнят тримали у хаті.

Б о т е й — стадо овець.

От я собі нагадаю Давнюю давнину, Покотяться мої сльози Личком у долину.

Отак виспівував Юрчик, доки не почув трембіти, що кликала до стоїща. Поки пригнав стадо, надворі посутеніло. Ватаг перевірів, чи всі кози цілі, велів загнати їх у кошару і покликав усіх до вечері.

Прощальна вечеря була багата на скором. Тут були бринза, бануш *, гусленка² і молоко, хто яке хотів.

По вечері пастухи посідали довкола ватри слухати старого Юрингу. Повчав, як у світі жити.

— До півночі буду палити, а попівночі перестану,— говорив охочим слухачам.— Бо то коли вже покидати стоїще, то у ватрі не має права залишатись ані одна іскра. Аби мара вогню не ухопила та не спалила стаї... І гасити силою ватри не можна: ані затоптати, ані залити водою. Має сама погаснути. А хто б її погасив, міг би смерті дожити.

По спинах молодиків пробігали мурашки. Як легко можна було розпрощатись із життям, не знавши такої простої справи.

— Як тільки вийде з полонини остання маржина, зараз приходить у стаю мара,— продовжував Юринга.

— А яка вона? — не витримав козар Юрчик. Юринга хвилину подумав.

— Це забитий чоловік, у ньому половина людини, а половина юди³. А чому так? Тому, що чоловікові не було ще призначено вмирати, а юда ухопив його без закону: без подзвінного, без похоронів! Розумієш?

Юрчик не зрозумів, але кивнув головою ствердно.

— А що вона робить, така мара? — спитав хтось із молодих вівчарів.

— Насамперед перешукує в усіх кутках. Першої ночі не дасть нікому нічого взяти зі стаї. Але за моїх часів були такі легіні, які закладались, що заберуть із стаї берфелу⁴.

— Брали?

— Брали. Але не кожен знає, як то робиться.

— А як? — не вгавав цікавий.

1 Бануш — кулеша, варена на сметані.

2 Гусленка — квашене молоко.

3 Ю д а — різновидність чорта.

4 Берфела— пристрій, на якому висить казан над вогнищем.

— Он як,— почав пояснювати Юринга.— Такий легінь, що хоче позмагатися з марою, іде на границю полонини і мусить вивернути на собі все лудине, навіть постолі. Тоді може вертати до стаї. Там лівою рукою здимає берфелу, і нічого йому тоді не станеться. Тільки коли вже йде з берфелою, то йому вчуваються всякі голоси: ніби вівці бекають, корови ревуть, хтось кличе, хтось фівкає, хтось стріляє, десь гримить. Але він на все те не повинен звертати уваги.

Довго розповідав Юринга, аж поки натовлені хлопці не поснули довкола ватри. Сьогодні і він міг лягати. Це ж бо настав єдиний день, коли нічник не повинен був підтримувати вічний вогонь у ватрі, а, навпаки, мав дбати, щоб вона погасла і щоб по відході пастухів і худоби ні одної іскри в її попелі не лишилось.

Полонених Мельника і Пилип'яка, зв'язаних, доставлено було під конвоем Снятинською дорогою до Станіслава. Пораненого Мельника везли на возі, а Пилип'яка, прив'язаний до полудрабка за шию, зі скрученими за спиною руками, йшов за возом. Усю дорогу його штурхали, били, знущалися з нього, як хотіли. Терпів усе те мовчки. Мельник стогнав на возі. Рана була дуже болюча. Куля вирвала шматок тіла під лівою пахвою, зачепивши і зламавши ребро. Ніхто не зробив йому перев'язки. Брудна ганчірка, якою сам затулив рану ще там, в ущелині, присохла до неї. В такому стані й везли його на лютий суд Потоцького.

Притягли його в судовий зал, прикутого до дошки. Був напівмертвий. За великим столом, покритим зеленим сукном, сиділи якісь пани, поруч із столом стояв кат Михайло Козоловський з помічниками. Був відомий на всю округу жорстокістю в розправах над опришками.

Помічники підвели Мельника з підлоги і тримали у вертикальному положенні, бо сам не мав сили стояти. Біль у рані, гарячка, страшні тортури, які він виніс уночі, відібрали рештки сил.

— Хто ти? — спитав один із панів, що сиділи за столом, мабуть, головний суддя.

Мельник мовчав.

— Говори! — крикнув суддя. Знов мовчанка.

. — Бери його! — кинув суддя до ката.

Козоловський підійшов до жертви. Екзекутори, що підтримували Мельника, стягнули з нього вже подерту в катівні сорочку, оголили скривавлене тіло.

— Припекти! — крикнув суддя.

Ті запалили від свічок, що горіли біля залізного розп'яття на столі, два смолоскипи і притулили з двох боків до грудей катованого. Він, не зойкнувши, повалився на підлогу. Один з екзекуторів бризнув йому на лице води, але це вже було зайве. Мельник був мертвий.

— Четвертувати! — почувся байдужий голос з кутка. Там у розкішному фотелі сидів сам Йосиф Потоцький, коронний гетьман. Узявся сам керувати слідством і судом, визначати кари.

Мертвого потягли у двір, щоб виконати там вирок. Потім частини його тіла мали порозвішувати на палях по роздоріжжях на острах опришкам.

До залу ввели Андрія Пилип'яка.

— Ім'я? — крикнув один з суддів.

— Андрій.

— Порекло? Опришок не одізвався.

— Прізвище, свине!

— Я не свиня.

— Прізвище! — кричав розлючений шляхтич.

— Пилип'як.

— Звідки родом?

— З Пасічної.

— Коли вступив до банди?

— Ніколи.

— Говори!

— Більше не скажу.

— Роздягнути! — крикнув суддя катові. Пилип'яка роздягли.

— Приску йому в штани!

Один з езекуторів метнувся в сусідню кімнату і за хвилину виніс звідти на залізній лопаті купку червоних жарин. Над ними ще гойдався синій вогник.

— Будеш говорити?

— Буду! — раптом озвався Пилип'як.— Слухайте! Плював я на вас і не боюся вас! За мене помстяться мої друзі. Я стинав таким, як ви, голови і жалію, що мало!

— Мовчати! — заверещав суддя,— Сипте йому приску!

Езекутор розтягнув очкур і всипав жарини між ноги жертві. Кімнату наповнив сморід тліючої одежі, горілого людського тіла.

Суддя наказав відчинити вікна.

Пилип'як зблід, стиснув губи. З-за сціплених зубів вирвався йому страшний стогін.

— Відповідай на питання,— знов почав суддя,— де Довбуш?

Пилип'як мовчав,

— Де Довбуш? — повторив суддя голосніше.

— Не можу говорити, болить,— простогнав опришок.

— Облийте його водою,— наказав суддя. Підручний ката линув за очкур катованому води.

Пилип'як глибоко зітхнув, глянув через відкрите вікно на гори, попрощався в думці з ними, бо знав, що вже їх не побачить. Тоді обернувся до суддів.

— Що вам треба? — спитав.

— Де Довбуш?

— У горах.

— Де саме?

— Орел не сидить на місці, а літає, так і Довбуш.

— Які його плани?

— Знищити всю шляхту, зрівняти світ, відрубати погану голову Потоцького.

— Мовчати! — почувся рев з кутка.— Він сміється з суду! Четвертувати —живого! Живого четвертувати! Зараз ведіть, зараз! Ведіть його! — репетував Потоцький. Утратив владу над собою. Аж запінився зі злості.

Пилип'яка виштовхали у двір. По дорозі він лаяв панів, суддів і самого Потоцького, але його вже не слухали. Судді і коронний гетьман теж посунули у двір подивитись, як четвертуватимуть живу людину.

Посередині двору в'язниці височіла постійна шибениця, а під нею великий обрубок старого дерева — плаха. Збоку — невисокий поміст, куди сходили судді й інші офіційні особи. Туди й зійшли гетьман коронний Йосиф Потоцький і суддя. Пилип'яка підвели до плахи. Руки йому були зв'язані за спиною. Помічники ката поставили його на коліна. З групи судових виконавців виступив один і прочитав вирок. "Винного в злочинах проти держави і людства опришка, Пилип'яка Андрія, судити смертю. На придушення інших опришків і стримування їх від подібних актів і розбоїв, Андрій Пилип'як повинен бути живцем четвертований катом Михайлом Козоловським на місці. Частини розтятого тіла мають бути розвішані на палях по горах".

Після зачитання вироку до засудженого підійшов піп з хрестом і спитав, чи хоче він покаятись. Але Пилип'як одвернувся. Кати зняли з викуваного сорочку, і не встиг він зітхнути, як почув сильний удар в потилицю. Це було останнє відчуття в його житті. Голова його покотилась, кривавлячи поміст. Кат підняв її за довге волосся і, поклонившись у пояс Потоцькому, повісив за волосся на цвях, вбитий у шибеницю. Заходився четвертувати оголене тіло.

Вийшовши з Дзвінчиної хати, Довбуш легенько свиснув. На свист вийшов із-за обороту Фока, і вони вдвох серед повної темряви рушили в гори. Довбуш ішов попереду, ззаду, тримаючись за його топірець, плентався Фока. Обидва йшли навпомацки, але Довбуш добре знав дорогу. Скільки ж то раз було нею ходжено на знайомий ґрунт, до коханої...

— Тепер уже можна не поспішати,— нарешті сказав він. Досі з обережності не розмовляли.

Чим вище піднімалися вгору, тим ставало світліше. Раптом і зовсім посвітліло — вийшли на полонину. Тут стояли невеличкі стіжки сіна, готові для вивозу. Сюди й простував Довбуш.

— Стомився? — спитав Фоку.

— Ні, не дуже.

— Зараз спочинемо, ба, виспимось до ранку. Ніхто нас тут шукати не буде,— сказав весело.— Зараз ми собі виберемо найкращу спальню.

Він відійшов трохи в бік від стежки і зупинився біля величезного стіжка.

— Треба зробити в ньому таку нору, щоб обом можна було в ній сховатись. Давай, я звідси, а ти з того боку смикай сіно.

Стіжок був недавно складений, отже, не дуже зле-жаний, сіно легко піддавалось, і через кілька хвилин нора була вже готова. Друзі залізли в неї і затулили обидва отвори сіном. За кілька хвилин уже міцно спали.

Удосвіта, тільки засіріло, пішли далі. До гори Стіг треба було ще йти мало не цілий день. Снідали на ходу. Дзвінка дала на дорогу сиру, яєць, у пілочку масла і добрий окрасць хліба.

— Ти чогось розгнівався на Дзвінку, Фока? — спитав, жуячи, Довбуш.

Фока глянув на отамана.

— Вона ж вас міняє на Степана Дзвінчука.

У його голосі чулася досада. Довбуш же всесильний! Він може Степана на порох стерти. Навіщо ж дозволяє таке?

— А може, ви її розлюбили? — спитав по хвилині.— Коли б я був, як усі люди, то тільки вам одному, мабуть, зійшов би з дороги, а більш нікому,— сказав раптом твердо.— Я вбив би всякого, хто б зазіхнув на неї.

— А за що ж би мені уступати?

— За те...— хлопець замислився,— за те, що багатів нищите, що бідних не цураєтесь.

— Те ж саме роблять й інші опришки, і до мене робили.

— Не так, отамане. Ви інакший.

— Де там інакший,— заперечив Довбуш.

— Ой, інакший. От хоч і зі мною. Багато людей мене бачило, а тільки ви мене помітили, і Дзвінка також,— вас двоє. Але й вона побачила через вас.

— Розумом ти багатий, Фоко. Фока махнув безнадійно рукою.

— Що мені з того? Не людина я, а тільки півлю-дини, та й навіть менше. І скажіть мені, отамане, за що я мушу увесь свій вік мучитись? Що я кому завинив? Чи я просився на світ? Вродили калікою і пустили на посміховисько людям.

Він зітхнув.

— Наді мною з дитинства всі знущались. Діти не хотіли бавитися з калікою, бо я ні бігати, як вони, не умів, ні стрибати, ні плавати. Підріс — парубки мене стали цуратись. Який з мене легінь! Про дівчину я і думати не смів і не смію, отак і вмру, не зазнавши ні любові, ні щастя. Та я недовго заважатиму людям на землі. Мені тут не місце. Тісно мені тут. Таких, як я, треба маленькими вбивати, щоб не проклинали все життя своїх батьків.

— Вони ж не винні,— промовив Довбуш.— Яка мати чи батько хотіли б лиха своїй дитині?

— Треба було задушити маленьким.

Розмова обірвалась. Довбуш не знаходив слів, щоб потішити друга. Що вище піднімались, то ставало холодніше. Листяні дерева й кущі давно поскидали літнє вбрання, і тільки смереки та кедри зеленіли, як і навесні, не лякались зимової стужі, завжди чепурні, однаково прекрасні. Небо було сіре, вкрите важкими олов'яними хмарами. Треба було сподіватись негури. Із грубих небесних перин летіли додолу поодинокі пір'їнки.

Довбуш раптом зупинився, і Фока став як укопаний.

— Тихо! — прошепотів отаман. Вловив своїм гострим слухом якийсь йому одному зрозумілий шум.

Фока нічого не чув. Стояла така тиша, що чути було шепіт сніжинок з пожовклим листям.

— Тихо! — ще раз застеріг отаман.

Фока як занімів. І раптом тишу прошив, мов блискавка хмару, рев оленя.

Через мить побачили його. Ішов важно, величаво, ніс свої великі, крилаті роги. Під

його стрункими ногами потріскували сухі галузки. Він зупинився, нервово мотнув головою і почав нюхати повітря. Люди стояли з підвітряного боку. Не почувши нічого підозрілого, олень підніс угору голову і знову заревів. Почав з низьких нот, тоді переходив на усе вищі. А закінчив найнижчою. За кожним віддихом з рота йому бухала пара.

Довбуш і Фока довго милувались красенем. Нарешті отаман не витримав і вийшов із-за дерева. Людина і звір глянули одне одному в очі.

— Злякався? — спитав Довбуш.

Від несподіванки звір стояв якесь мить нерухомо.

— Не бійся, шукай собі своєї пари,— промовив Довбуш.

Олень враз крутнувся на місці і величезними стрибками подався в глиб лісу.

— Ви б його не стрілили? — спитав Фока.

— Ні.

— Чому?

— Тому, що нешкідливий і дуже гарний.

Пішли далі. Скоро забули про оленя. Кожен думав свою думу. Мовчали. Навкруги стояла тиша.

— Зима підкрадається,— порушив її раптом Довбуш.— Де ти думаєш зимувати, Фоко?

— З вами,—просто сказав хлопець.—Я більше не маю місця на землі. До Дзвінки не піду.

— Такий ти твердий?

— Не вірю їй більше.

— А може, перепросишся?

— Ні, отамане.

— Гаразд. Перезимуємо якось,— сказав Довбуш. Розумів, яких мук мусила коштувати смертельно закоханому другові відмова від можливості хоч бачити кохану.

Після коротких перепочинків, необхідних Фоці, йшли та йшли їм одним відомим бездоріжжям, спускалися в долини і знов виходили на верхи. Отак нарешті добралися до Чорногори. На гору Стіг, де був табір, прийшли аж пізно ввечері. Підходили до табору обережно. Усяке могло бути. Може, вже десь чатує засідка, або замість опришків там уже сидять вояки Потоцького. Одначе звуки флюари, що далеко полинули в безконечні гірські простори, обіцяли безпеку.

В таборі всі були в зборі. Сиділи групами коло кількох невеличких ватр перед колибами, готували, хто як умів, вечерю. Одні смажили на патиках овече м'ясо, інші варили в казанках кулешу, розмовляли про недавні походи, ділились новинами, оловідали цікаві пригоди, свої і товаришів, згадували убитих і скараних друзів, радились, де зиму зимувати. Іншим часом молодь танцювала б під звуки флюар і дрммб, співала б опришків-ських пісень. Але зараз ні в кого не було охоти веселитись. Наближався час розставання. А це завжди був найпечальніший час. Особливо цього року. Вертати до рідних осель було небезпечно. Мусили шукати притулку там, де їх

ніхто б не знав.

Підійшовши до гурту, Довбуш привітався. Радість усіх важко передати словами. Найближчі його порадики Палій, Мир, Крига, Іван Рахівський і Орфенюк одразу ж пішли за ним в його колибу на раду. За якийсь час усім було оголошено, що цього року більше спільних походів не буде. Завтра ж треба розходитись.

— Як визимуємось, то знов зідемося тут, мої дорогі побратими,— сказав Довбуш.— Файні ви хлопці, відважні, з вами я хотів би й на той рік гуляти. Як ліс зазеленіє, як на полонинах задзвонять овечі дзвіночки — зідемося отут. Нам навесні багато треба зробити, багато дворів треба з землею зрівняти, багатьом панам голови постинати. А найперше мені треба з панами

Яблоновськими поквитатись. Вони мені й вам, побратими, дещо винні, та й тобі, Юрашку Бендейчуку. Правду я кажу?

— Правду, правду! — загукали опришки.

— А де ж ти, Бендейчуку, думаєш зимувати? — спитав потому Довбуш.

— Подамся на угорський бік. Там маю сестру віддану, то наймусь на роботу, може, навіть у її чолрвіка.

— А де то зараз твій побратим Андрись Валя? — згадав Довбуш.

— Хто його знає. Може, вже в Польщі.

— А може, вовки з'їли,— сказав Палій.

Довбуш порадив побратимам зброю взяти з собою, заховати до зими в надійні місця. За зиму припасати, де хто може, порох і кулі, щоб, як тільки зійдуться навесні, зразу ж і могли діяти.

Ніч минала спокійно, остання ніч перед розставанням. Як усі ночі до того, табір охоронявся вартовими, що змінювались через нерівні, кожного разу спеціально домовлювані проміжки часу. Були точні, хоч годинники їм і не снилися.

Десь опівночі вийшов на небо місяць, і, наче під його поглядом, розступилися хмари, і тихе холодне світло полилося на верхи. Стало ясно як удень. Це була перша морозна ніч. У горах такі ночі бувають ясні й тихі.

На останній варті стояли два досвідчені опришки — Іван Лоюк і Павло Бойчук. Стояли вони один від одного на досить великій відстані. І раптом одному з них, Павлові Бойчуку, вчувся якийсь рух у долині. Він швидко підбіг до Лоюка. Спитав, чи той не чує. Але Лоюк не чув. Обое почали прислухатися. І тепер ясно почули невластивий природі шум. Це не був ні шум вітру в галуззі смerek, ні хода ведмеда через згарище. В ньому час від часу прочувався брязкіт зброї і тупіт людських ніг.

Бойчук побіг будити опришків. В одну мить усі були на ногах, готові до бою. Довбуш пішов з Бойчуком на місце, звідки чути було той шум. Вже можна було розрізнити й голоси. Сумніву не було. Це наступало військо.

Довбуш мав тридцять вісім хлопців, готових до бою. У всіх була зброя. У більшості рушниці, у кожного достатня кількість пороху й куль. Можна було без великого ризику зустріти й сотню королівського війська, зважаючи на те, що вояки не знають місцевості і, наступаючи на табір, мусять ще перейти чимале відкрите місце, що його з наказу

Довбуша давно вже було очищено від кущів жерепу. Завбачливо подбав отаман про те, щоб ворог не міг підійти до табору непоміченим. Навколо табору було також покопано шанці на одного-двох чоловік кожний. Копали кожен для себе, доботно, по-газдівськи; з цих шанців можна було безкарно поливати ворога свинцем. Там зараз і засіли опришки. Кожен з них приніс у свій шанець, крім рушниці чи пістоля і бартки, ще й каміння. А Крига захопив довбню. Він довіряв їй навіть більше, ніж рушниці.

Вояків вів полковник Пшелуський. Мав загін з п'ятдесяти чоловік добірного коронного війська. Дізнавшись про розгром, вчинений Довбушем у Гедалі, напад на купців і на управителя Злотницького, коронний гетьман Потоцький лютував так, що з ним мало не трапився серцевий припадок. Викликав полковника Пшелу-ського і наказав йому винищити опришків. Іти по гарячих слідах, дістатися їхнього гнізда і там винищити. Самого ватажка привести живого. Без нього не вертати.

З таким важким завданням Пшелуський підступив до табору Довбуша. Вже сама дорога туди виявилась неможливо важкою. Коли б не зрадник, Пшелуському вік не дійти б туди зі своїми вояками. Це все були уродженці Поділля, гір зроду не бачили і, звичайно, умов гірського бою не знали. Тому й зачули їх опришки, хоч як старалися підійти непоміченими. Показували дорогу колишній опришок Ілько Єндик, якого Довбуш прогнав із загону за те, що опришкувата хотів заради простого грабіжництва та за непослух, і Степан Дзвінчук.

Довбуш наказав своїм хлопцям підпустити вояків ближче.

Вояки мали завдання, вийшовши з лісу і косодере-вини, що росла по узбіччю, пробігти відкриту ділянку якомога швидше і напасти на табір зненацька. Надіялися на легковажність та впевненість опришків у своїй безпеці в цьому дикому закутку.

Ось уже й показався із заростів перший ряд королівських вояків. Ішли пригнувшись, з рушницями наготові. За першим на деякій відстані ішов другий ряд. Так само, як і перший, пригнувшись, почав підніматися вгору. В таборі було тихо. У полковника Пше-луського створилося навіть враження, що опришків уже там немає. Могли ж змінити місце для табору або й взагалі розійтися по домівках. Готовий був уже напасти на провідників з лайкою, аж раптом розлігся пронизливий свист, а за ним залп із тридцяти восьми рушниць. Перший ряд королівського війська як ішов розсипаним строєм, так і впав. Усі до одного. Але поки опришки набивали рушниці, другий ряд підбіг впритул до шанців.

— Бий їх! — почулася команда, і хлопці з сокирами кинулися на нападників. Ті з опришків, що мали пістолі, зблизька випустили в них свої набої.

Такої битви ще не бачили віковічні гори. Брязкіт зброї, крик переможців, зойки поранених розтинали тишу предковічного лісу. Перевага була на боці опришків. У рукопашному бою успіх битви визначали сокири. А Крига, схопивши довбню за один кінець, пішов трощити ворожі голови, як у Гедалі на весіллі лавкою. Ревів при цьому, наче дикий звір. Рештки королівського війська почали в паніці утікати. Раптом пролунав постріл — і Крига з піднятою вгору довбнею впав смертельно поранений на землю. Довбуш бився у той час з молодшим офіцером на шаблях. За двобоєм

напружено слідкував полковник Пшелуський. Він уже зовсім втратив надію на перемогу, але тримав Довбуша на мушці. Ніяк не міг стрілити, щоб не поцілити офіцера.

Це він пострілом поранив Кригу. А в цей час Довбуш нарешті вибив шаблю з рук офіцера, легко, як галузку, стяг йому голову і оглядівся.

Побачивши Кригу на землі і димлячий пістоль у руках полковника, кинувся на того, не давши йому опам'ятатись, і прошив шаблею наскрізь. Тоді знов оглядівся. Кілька королівських вояків стояло з піднятими вгору руками — здалися на ласку переможців. Перед ними стояли опришки з одібраними в них рушницями. По всьому узбіччю валялися трупи вояків, а серед них і кількох опришків. Скинувши крисаню, Довбуш постояв хвилину над тілом Криги. Про що він думав? Може, про своє життя, на яке важать тисячі отаких, що отут лежать і стоять з піднятими вгору руками. Думав недовго. Надів крисаню й наказав опришкам зібрати трофейну зброю, скласти в одне місце. Потім звернувся до полонених.

— Ось ви в наших руках,— сказав він їм.— Самі прийшли. А по що? По наше життя? Вам не вдалось його у всіх нас забрати. Убили ви трьох наших побратимів, а вас лягло три десятки, а поранили ще, май, більше. Офіцери ваші побиті. Чого ви йшли до нас? Що ми вам злого зробили? Ми не палили ваших осель, не безчестили ваших жінок. Ми нищили тих, що і вам були ворогами. Ми забирали в багатих, шляхтичів, дуків, лихварів, а давали бідним, допомагали знедоленим, йшли на захист тих, хто прибігав до нас просити допомоги. А ви пішли на нас зі зброєю! Ви тепер безборонні, і ваше життя в наших руках. Ми можемо вирізати вас до ноги. Але ми не душогубці. Ми хочемо, щоб ви розповіли вашим камратам, що чорні хлопці не розбійники, не вбивці. Нас покликав бідний народ собі на оборону, бо не може він більше терпіти панської сваволі.

Замовк на мить, задумався. Може, про те, що робити з полоненими, а може, про своє життя. Для полонених це були важкі хвилини. Мовчки вгадували, як то Довбуш вирішить їх долю. А він раптом стрепенувся й сказав:

— Ми вас відпускаємо. Ідьте і розповідайте своїм про нас. Передайте Потоцькому, щоб прийшов поховати трупи своїх офіцерів і вояків: скажіть, Довбуш шкодує, що граф сам не потрудився завітати до нього в гості. Вже ми б його почастували! Вбили ви мені приятеля вірного, він був майстер вгощати! Ідьте, не затримуйтеся! Нас ви вже більше тут не застанете. А ще передайте тим, хто вас сюди привів, що ми їм віддячимо.

По відході вояків Довбуш наказав викопати братську могилу і поховати в ній трьох убитих побратимів: Кригу, Василя Баюрака з Дори і Квітчука з Порогів. Могилу придавили зверху камінням і замаскували, щоб не знайшли її вороги та не познувалися над останками побратимів. В окрему яму, вистелену камінням, склали здобуту зброю, змазавши її перед тим овечим лосом і обмотавши сіном. Замаскувавши й цю яму, розійшлися.

Довбуш подався з Фокою, Миром, Палієм, Пугачем та молодшими опришками Дмитром Серичаком й Іваном Рахівським на Закарпаття, де угорські пани ще не виявляли такої наполегливості в боротьбі з опришками, як польські.

Місцем зимівлі вибрав гори біля села Ясині на угорському боці. Там він знав у дрімучому лісі хату-пустку. В ній і вирішив оселитися з побратимами.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Розпрощавшись із Довбушем і іншими опришками, поцілувавшись із найближчим другом Юрою Бендейчу-ком, Андрись Валя збіг по знайомій стежці в долину і зник у лісі, що вкривав південний схил гори. Ліс був знайомий, він пройшов його швидко, вийшов на сусідній верх і вже верхами рушив на захід сонця.

Дорога по верхах нелегка. І хоч Андрись був природний гураль, уродженець високих Татр, проте і йому було важко долати перешкоди, що їх нагромадила природа йому на дорозі. Ішов-бо непротореними стежками з верха на верх і з бору в бір. За день поминув у долині Микуличин, Зелену, Пасічну і на ніч зупинився на незнайомій полонині. Зайшов до стаї, сказав ватагові, звідки йде й куди. Ватаг нагодував, дав місце поспати.

До пізньої ночі розповідав пастухам про Довбуша. Молоді пастухи слухали його з завмираючими серцями і в мріях були там, з опришками і їх легендарним ватажком, в їхніх геройських походах.

Уранці Андрись рушив далі на захід.

Чимало минуло вже голодних днів і тривожних ночей серед диких скель і пралісів, а до мети було ще дуже далеко. Одного ранку Андрись прокинувся від пронизливого холоду. Розплющив очі і здригнувся: навколо було нестерпно біло. Вночі випав сніг.

Почало розвиднятись. Гори наче застигли від дотику несподіваного холодного покриву, завмерли ліси в німому очікуванні чогось неминучого, як смерть.

Тихо. Мертво. Пригадалось, як застерігали опришки і сам Довбуш, що в дорозі буде важко, що зима може наздогнати. Ось і наздогнала. Може, тому, що надто поволі посувався вперед, що блудив. Ще коли світило сонце, ішов швидше, бо по сонцю орієнтувався. А без сонця було дуже важко.

Сьогодні небо було блідо-синє, заповідався ясний день. На сході зарожевів край неба. Андрись визначив собі напрямок і, проковтнувши маленький шматочок хліба, пішов. Збіг у долинку, натрапив на висохле рус-

1 ло якогось струмка і тим руслом подався вгору. Та скоро заступив йому дорогу суцільною стіною старий, предковичний смерековий ліс. Грізно насупив побілені снігом брови, розпустив в усі боки могутні зелені руки, немов попереджаючи дрібну істоту — людину, що в його царстві вона може пропасти. Андрись хотів обійти страшний масив, але скоро побачив, що він простягався так широко, що про це й мови не могло бути. А скільки його в довжину, які він таїть у собі несподіванки — хто те міг знати...

Хлопець увійшов під його склепіння. Тут було тихо, як у порожній церкві. Крізь гушавину віття, вкритого грубим шаром снігу, ледве пробивались розсіяні промені сонця. Зате на землі снігу майже не було.

Пішов шпарко, хотілось якомога швидше вийти з цього царства мороку. Раз у раз шлях перетинав непрохідний бурелом, якому було вже, може, десятки літ. Ішов так, може, з півдня і встиг страшенно зголодніти. Вже добре втомився, а лісові не видно

було ні кінця ні краю. Заночувати тут він боявся. Надіявся добратися до якоїсь ходженої дороги — може б, вивела його в село. Так хотілося почути людський голос, потягло до теплої хати, до житла. І він ще прискорив ходу. Попереду раптом посвітлішало. Андрись зрадів. Ось і кінець лісу. Але радість була передчасною. Перед ним розкрило пащу глибоке провалля. Голі, безлісі, слизькі узбіччя були засипані снігом, на дні стирчало хаотично навалене велике каміння. Тут, певне, навесні шуміли води. Вони й нанесли цих велетнів. А може, й тільки повимивали із землі. Зараз між ними сльозив невеличкий потічок.

Не гаючись, Андрись почав спускатися вниз. Місцями доводилось з'їжджати сидячки — так було слизько. Але нарешті зійшов, напився пригорщами води з потічка і поліз на протилежний схил. За цей перехід утомився більше ніж за цілий день. Але таки видобувся на той бік.

Подув легенький вітерець і приніс із собою якісь звуки. Андрись зупинився. Причулися людські голоси.

"Чи може бути, щоб тут були люди?"

Серце забилося жвавіше. Значить, і людські житла недалеко, значить, кінець цьому страшному лісові? Але знов тиша. Що ж це? Почулось? Пішов далі. Раптом вітер приніс нові звуки. Наче собаче виття. "Що б це могло бути? — думав хлопець. — Полювання?" Пригадав панські полювання в лісах своєї вітчизни, коли ото з'їжджались пани-нероби з усієї околиці, а голодні, обшарпані діти кріпаків наганяли на них звіра. І він, Андрись, сам двічі за свого дитинства був серед загонщиків...

Довго згадувати не довелося. Події розвивалися з блискавичною швидкістю. Андрись вже розумів, що до нього наближається біда. Серед звуків, цілком уже близьких, можна вже було розрізнити рев ведмедя, виття вовків, тріск сухого галуззя, скавучання, стогін. Все це, змішане в один грізний звірячий зойк, несло на нього з неймовірною швидкістю. Отут, мабуть, йому й кінець — ще блиснула думка. Швидше інстинкт, ніж розум, примусив його блискавично здертися на смереку. Сніг на ній за день станув, і на хвої висіли міріади крапель. Вони дощем впали на нього, облили з голови до п'ят. Але він навіть не помітив цього. Ліз усе вище. А під деревом вже метався величезний бурий ведмідь, якого оточила зграя голодних вовків. У запалі боротьби звірі навіть не почули людини.

Ведмідь теж хотів врятуватися на дереві. Але тільки він учепився однією лапою за стовбур, як голодна зграя вп'ялася зубами в його зад. Мусив оборонятися. Одного, найлютішого, вовка, що вкусив його за бік, ведмідь підчепив своїми крицевими кігтями і розпоров йому живіт. Зграя одразу ж кинулась на пораненого товариша і роздерла його на шматки. Ведмідь за той час устиг трохи відбігти. Але вовки не дали йому далеко відійти. Виючи, кинулись знову за ним. Андрисеві жаль стало гірського вїта. Видно, був той ведмідь уже старий. Втомлений, геть покусаний, він вже, мабуть, недовго оборонятиметься. З пащі його текла слина, змішана з кров'ю.

Андрись прицілився й вистрілив услід зграї. Горами пішла луна, і все стихло.

Хлопець швидко зііз з дерева і майже бігом подався своєю дорогою, вперед. Пізно

ввечері несподівано вийшов на якусь полонину і, невимовно щасливий, постукав у двері незнайомої стаї.

Розгром королівських вояків справив страшне враження на шляхту. Потоцький скаженів. Смерть врятувала Пшелуського від страшної кари, яку готував йому коронний гетьман, почувши про розгром свого війська.

— Нездари! — кричав він.— Дали себе так безславно розгромити! Це жах! Це скандал на цілу Польщу!

Перед ним стояли Дзвінчук і Єндик.

— Це ваша вина, паршиві свині! Ви завели військо в пашу опришків, ви були в змові з ними!

Обидва впали на коліна, клялись і хрестились, що не винні. Замість сподіваної нагороди ледве живі вийшли з цієї халепи.

Другого дня після бою на горі Стіг зігнали кріпаків, щоб поховати трупи забитих. Тіла полковника і молодшого офіцера доставили на доли і там поховали з почестями.

Гурт селян з лопатами вели ті ж самі два запроданці. Позаду ішов невеличкий загін війська й смоляків.

Важко було копати в кам'янистому ґрунті, і братська могила була готова аж надвечір. В неї покладено тридцять трупів. Над мертвими відправив реквієм¹ ксьондз, що їхав верхи позаду війська і весь час, поки копали могилу, дуже нетерпеливився. Але все скінчилося добре, опришки не напали, реквієм було відправлено. Загін дав залп із рушниць в пам'ять загиблих, кріпаки засипали могилу, а в головах закопали великий дерев'яний хрест, якого тут-таки витесали прибулі з долу теслярі. Перед тим як відійти, смоляки спалили опришківські курені й колиби і весь табір зрівняли з землею.

А в цей час Довбуш з товаришами підходив до хати в околицях Ясині, на угорському боці. Попереду йшов Іван Рахівський, який знав угорську мову і місцевість, бо народився і жив усе своє життя на Закарпатті. За ним, на відстані півдня дороги, посувалася решта зимівників з Довбушем на чолі. Несли на спинах необхідні харчі. Не сподівались, що на порозі зими доведеться покидати теплі колиби і йти в чужий край, у невідомість. Що їх там чекало? На горі Стіг мали їжі вдосталь на цілу зиму для всього товариства. Продукти ж заготовляли усе літо. Мали б і маржину на м'ясо. Як тепер бути без усього цього?

Реквієм — тут — панахида.

Іван Рахівський дійшов до хати надвечір. Стояла серед лісу пустою, холодна, необжита. Про цю хату ходили різні перекази. Розповідали, нібито мешкав у ній до глибокої старості пустельник, замолював свої гріхи. А був він колись, за молодих літ, розбійником і душогубцем. Ходила ще чутка, що жили в хатині монахи. А інші казали, що водяться в ній злі духи. Ця остання версія була найбільш поширена, і ніхто з простого народу не наважувався підходити до хати.

Іван узявся відразу й порядкувати. Зробив мітлу, повимітав пилюку, яку більше року ніхто не тривожив, приніс води, запалив у печі, прочистивши перед тим димар, тому що там якийсь птах, сова чи галка, звив собі гніздо. Налив води у вмурований у

топку казан і заходився варити кулешу з кукурудзяної муки — свою улн> блену страву. За якийсь час підійшла і решта майбутніх мешканців. Їх вже чекала вечерея, яку й спожили з великим апетитом. По вечері сіли відпочити. Згадували свої походи, оповідали про походи товаришів, а найбільше було розмов про останню битву, про велетня Кригу, що загинув, перебивши ломакою з десятків озброєних рушницями вояків.

— Не треба було йому вилазити з шанця,— сказав Палій.— Ми б їх все одно побили. А так запалився, виліз, і ми втратили такого чоловіка! — Він глибоко зітхнув.— Був десятків вартий,— додав помовчавши.

— На голову він не був дуже міцний, але в руках мав силу нелюдську. Одного разу на полонині бугаєві в'язи скрутив,— сказав Мир.— Було це, коли ми з ним ще пасли багацьку маржину. Я був вівчарем, а він — гайдеєм. Пас корови, а серед них і волів, і бугая, та такого вам лютого, що приступу до нього не було. Одного разу прийшли до ватага з села жінка з дитиною — дівчинкою літ, може, десяти. Дівчинка, як звичайно, знайшла собі забаву неподалеку від стаї і бавиться. Аж тут надійшла маржина, і бик попереду. А збоку підганяв худобу Крига. І бачить він, що бик іде просто на дитину. Уже голову понурив, знаєте, як то бугай? Уже сопє. Ще мить — і дитині смерть...

Крига стрілою кинувся бикові навперейми. Встиг-таки наспіти. Бик заревів — і до нього. Крига мав у руках палицю і вдарив нею бика по морді. Але де там? Це бика тільки більше розлютило, і він кинувся на

Кригу. Другий би вже й попрощався з життям. Та ж не такий був Крига. Кинув палицю, який зламався об бичу морду, і, коли той мав уже увіпхати йому в живіт свої роги, вхопив їх обома руками, крутнув і повалив бика на землю. Поки бик уставав, Крига вхопив дитину і відніс у безпечне місце. Після того бик уже не поривався до бою.

— Соромно стало, — засміялися навколо.

— А що ви думаєте? Тварина також має свій сором,— сказав Мир.

— Правда, — підтримав його Серичак.— Кіт як кинеться на мишу і не впіймає, то аж плаче зі встиду.

Довбуш слухав те все мовчки, усміхаючись собі під вусом. Може, не все й чув, що говорили, може, своїм думкам усміхався. Він взагалі був небалакучий. Може, тому кожне його слово надовго запам'ятовувалось.

— Як був я малим хлопцем,— заговорив він раптом,— і пас вівці, як от Мир, на полонині, у одного старого ватага, то там я наслухався всіляких казок про розбійників, що жили серед пралісу в хатині на курячій ніжці. І от мені чомусь зараз пригадалась одна з них. Може, тому, що ми тепер, як ті казкові розбійники, тільки борід у нас нема. А в кожній казці про розбійників вони з довгими бородами й вусами. Це щоб бути страшнішими... Отож згадав я ту казку, порівняв тих розбійників з нами та й задумався собі: а хто ж то ми? Живемо в хатці, правда, не на курячій ніжці, але в горах, серед дикого лісу, боїмось жандармів, на руках наших кров'ю десятків людей, ні бога, ні церкви не знаємо. То хто ж ми такі є? Розбійники? Як ви скажете?

Опришки мовчали.

— Фоко, як ти скажеш? Розбійники ми чи ні? Фока, що сидів на печі, щоб краще згори бачити

товаришів і особливо отамана, був щасливий, що той до нього звернувся. Тож замість прямої відповіді спитав:

— А те військо, що недавно напало на нас, розбійники?

— Вони слуги, наймити своїх панів,— сказав Довбуш.

— А ми? — знову спитав Фока.— А ми хіба не слуги нашого бідного народу? Вояки служать королеві і

17 В4 Гжнцькнй

513

панству, а опришки — бідакам. Опришки світ рівняють. Вони добровільно відмовились від теплих хат, від родин, а погодилися на вічне блукання з місця на місце, на страх і гоніння, на риск життям... От позавчора полягли троє наших товаришів,— продовжував він, передихнувши.— За що вони загинули? За правду! Ми не розбійники, пане отамане! Про нас і про вас, наш батьку, люди пісень складають, казок оповідають. І піде наша слава на весь світ!

Хлопець замовк, а в очах його заблищали сльози. Довбуш глянув на нього з любов'ю і ласкою.

— Добре ти сказав, сину,—промовив зворушено.— Дав тобі бог великий розум. Як, побратими? — звернувся знов до опришків.— Правду сказав наш Фока?

— Правду, ватажку, святу правду! Мудро> сказав! Допізна точилися розмови у лісовій хатині на чужій

землі. Перед самим сном, коли всі вже обляглися, Довбуш промовив, наче сам до себе:

— Не знаю, чи довго б ми витримали отак без роботи в оцій хаті серед лісу?

— Ой, правду-сьте сказали, отамане,— відіззався* із свого місця Палій. А за ним загомоніли й усі:

— То тільки пани можуть без роботи жити...

— Як такому панові нічого робити, їде до сусіда чи до попа в карти грати...

— Без роботи чоловік не годен жити, а тим більше такий, що від дитинства звик до неї...

— На цьому угорському боці зима недовга,— сказав хтось для потіхи. Але всі погодилися на тому, що діло якесь собі треба знайти. Почали думати яке.

Іванові Рахівському і Серичакові Довбуш порадив найнятися на роботу десь у поміщика або багатого селянина, а то й у місті. Тоді там же нажити роботу для решти побратимів. Для отамана й Фоки бажано б знайти роботу в одному місці. Усім треба постригтися так, як ходять на Закарпатті, поголитись, убрання гуцульське змінити на міщанське. Вбрання для всіх куплять Серичак і Рахівський у Мукачеві або в Ужгороді і принесуть сюди.

План Довбуша усім сподобався. Другого дня вранці Серичак і Рахівський, пострижені й поголені, в чоботях, що їх постягали з побитих вояків під Стогом, і в

чистих сорочках, які були у них в заплічних мішках, рушили на доли. Довбуш з Фокою і рештою опришків залишились. Чекання скорочували собі полюванням на готурів. Щодня мали з цього свіже м'ясо й розвагу.

Батаг Данило Веха саме вечеряв разом із своїми пастухами, коли хтось постукав у двері.

— Хто ж би то так пізно? — міркував уголос Данило, кладучи ложку на стіл.

У двері знов постукали.

— Заходь, хто стукає,— запросив батаг.

Двері відчинились, і через поріг не те що переступив, а насилу перевалився незнайомий. Коли б це в іншому місці, не на полонині, подумали б, що п'яний. У стаї було темно, світ подавала тільки ватра, тож роздивитися гостя було важко. А він заточився і сперся на стіну.

"Хворий,— подумали пастухи,— або дуже втомлений".

Молодий вівчар Петрик устав із свого ослона і підсунув його гостеві.

— Сідайте спочиньте,— запросив ввічливо. Чоловік, заточуючись, мовчки сів і опустив голову.

Його не чіпали й не допитувались, хто він і чого хоче. Сам заговорить. Бачили, що молодий, що дуже знесилений, наче довго голодував або хворів. По тривалій мовчанці він справді підвів голову, кинув поглядом на присутніх і зупинився на батагові, якого пізнав по тому, що сидів на чільному місці, і віком був старший, і одягнутий багатше за всіх. Уклонився і привітав його по-гуцульському: "Слава Йсу".

Батаг відповів йому ґречно, як належить, і тоді вже спитав, хто він і куди йде.

Поки той сидів мовчки, встиг його розгледіти. Догадався, що перед ним опришок або кріпак-утікач.

— Ви нас не бійтесь,— промовив заспокійливо.— Ми люди мирні, зла нікому не робимо. Будьте, як у себе вдома.

— Звуть мене Андриць Валя,— сказав прибулий і знов замовк. Вагався, чи говорити правду цим людям. Побачивши доброзичливі обличчя та пам'ятаючи, як взагалі пастухи ставляться до опришків, вирішив усе сказати. Помаленьку розповів, звідки родом, як його продали космацькому поміщикові, як він потрапив до

Довбуша, як ходив з ним у походи і як опинився на цій полонині.

Розповідь про Довбуша всіх дуже зацікавила. Хлопець одразу виріс в очах присутніх. Хто з молодих пастухів не мріяв стати опришком? Хто з них не думав про героїчні походи чорних хлопців? А тут перед ними живий опришок, учасник славних виправ Довбуша. Звичайно, вони чули про них. Бо ж слава Довбушева доходила до найдальших закутків Карпат. Але почути про його подвиги від його опришка було невимовно цікаво.

Андриць умів захопити розповіддю.

— Там я сам був з отаманом,— говорив він, описуючи напад на дім Гедалі.— Там я бачив на власні очі, як опришок Крига трощив ослоном шляхетські голови, як старий єврей Гедалі і його дочка винесли скриньку золотих і поклали перед батажком, а він до

них і не доторкнувся, сказав узяти опришкам, а потім розподілив поміж них і ще наказав роздати бідним, коли повернуть додому.

Згадка про купи золота пройняла дрожем молодих пастухів. Ніколи в житті не бачили вони золотої монети і тільки чули про її чародійну силу. Зараз у кожного запрацювала уява. Кожен думав, що б він купив, маючи купу золотих. Та ніхто ні до чого певного не додумався.

Ватаг кілька разів переривав оповідача, просячи зупинитись докладніше на тім чи іншому епізоді. Цікавили й гроші. І які вони були, якими монетами, і скільки їх? Цікавило, по скільки золотих дісталось кожному, скільки припало зокрема йому.

Здивувалися, коли Андрись сказав, що він, як і сам Довбуш, грошей не взяв, а казав віддати його частку бідним, бо вважав, що не має на них права.

— Хочу бути таким, як Довбуш. Повернувшись додому, зберу своїх опришків і піду бити панів, а в першу чергу свого пана, що програв мене в карти, як собаку, і віддав на другий кінець світу. Коли б не Довбуш, я б ніколи більше сонця не побачив.

Не всі вірили його словам, бо не кожний міг зрозуміти, як то людина може відмовитись від грошей, та ще •ігаких великих.

"Певне, боїться, щоб у нього грошей не відібрали, тому так каже!.." — думали нишком. Що Довбуш не рав грошей — вірили. Він же і без того має досить зо-

лота. У Чорногорі цілі комори. Всі знають про гору Кедровату і про легендарну печеру, відому на всі Карпати. Недарма навіть пісню про його скарби складено:

Якби на Кедроватій отворив,
То би на весь світ засвітив!

— То чому ж все-таки ти відмовився від грошей? — не втерпів один пастух.

— Опришкував я мало, — сказав Андрись. — В розгромі лихваревого весілля нічим не відзначився. От і не хотів незаслуженої нагороди.

Але це знову нікого не переконало. Посміхалися собі нишком.

Уважно слухали оповідання про бій ведмеда з вовками. Це була справа всім знайома. Ведмеді рідко робили шкоду пастухам, і всі жаліли ведмеда.

— Не вдалося мені побачити, хто кого переміг, — оповідав Андрись. — Бачив тільки, як одному вовкові розпоров живіт... Але там ще було їх багато.

— Ведмедеві від них не врятуватись, — сказав ватаг. — Вовк — звір зловбий і дошкульний. А ще коли їх багато та коли голодні — то й поготів. Вони його ганятимуть, поки не впаде, і таки розірвуть.

Від пастухів Андрись довідався, що знаходиться недалеко від міста Турки і що звідси до його села не менше тридцяти миль. Ця звістка засмутила хлопця. Був уже добре втомлений, а ще йти та йти.

— Тобі б річку Сан перейти, а там пішов би вже по своїй польській землі, — говорив ватаг.

— Усюди пани, усюди кріпаки, — безнадійно сказав Андрись. — Зловлять — не помилують.

— Тоді давай з нами на доли, — запропонував ватаг. — Завтра ми вирушаємо туди з маржиною.

— А як упіймають смоляки?

— У нас їх поки що нема. Відпочинеш у моїй хаті та й підеш далі селами. Бо ж горами тепер уже не дійдеш. Завіє хуртовина — в снігах пропадеш. Або вовки розірвуть, як того ведмедя. Рушниця не допоможе.

— Я вам її дарую,— сказав Андрись, передаючи йому рушницю.— З нею все одно селами не підеш.

У старого ватага радісно заблищали очі. Давно мріяв про рушницю, але купити не міг — дорога то штука.

Другого дня вранці прийшли мішанники, забрали свою маржину, молочні продукти, що їм за літо прибирав ватаг, і всі рушили на доли. Пішов з ними і Андрись.

Довго у ватаговій хаті не затримувався, щоб не накликати на нього нещастя та й собі не вскочити в біду. Перебраний старцем, вийшов з гостинного дому і подався селами в свої любі Татри.

Оповідали потім люди, що вдалося йому дійти щасливо. А якось навесні об'явився в Татрах молодий отаман, на прізвище Валя. Розгромив зі своїми опришками поміщицький двір у колишньому своєму селі і повісив пана.

Був пізній осінній вечір. У таку пору не хочеться виходить з дому, у таку пору добре сидіти біля печі, коли в ній горить вогонь, а від нього по хаті розходить тепло; у такий вечір приємно слухати казки старої бабусі, коли її некваплива мова дзюрчить і дзюрчить, наче то шумить веретено. У такий пізній осінній час страшно самотнім і бездомним.

У Дзвінчиній хаті, на її самотній кичері, було тихо і сумно. Сиділа сама, думала нескінченні думи про Дов-буша-сокола, що літав десь у чужому краю, далеко від неї, думала про те, що не скоро побачиться з ним, щб так і мине її молодість у вічному чеканні, без надії тіа щось краще.

Не маючи роботи, щоб скоротати час, виймала зі скрині намиста — подарунки Довбушеві — і приміряла їх перед дзеркалом. Тішилася. Намиста були такі дорогі, що їм вона й ціни не вміла скласти, і дуже пасували їй до лиця. Виглядала в них, як королева. А от нікому було нею милуватись. Довбуш не приходив, а легші села хоч і зітхали за нею, та боялись показуватись на її груник. То ж не жарт — перейти дорогу грізному отаманові. Один тільки не побоявся, і то не легінь, а підстаркуватий удівець, Степан Дзвінчук. Наполегливо домагався її. На Довбуша не зважав.

Якраз коли вона приміряла намисто із червоних коралів, на подвір'ї загавкав пес,— після того пам'ятного дня, коли Іван Дідушків отруїв її улюбленого собаку, вона придбала собі нового. Затривожилась. Хто б це міг бути? Невже Олекса?

У двері постукали. Побігла відчиняти розпромінена, щаслива. Але даремно раділа. Це був Степан.

— Чого так пізно, Степане? — спитала, не відчиняючи дверей.

— Є новина,— одізвався він за дверима.

— Ти сам чи ще хтось із тобою?

— Сам.

— Не пушу я тебе, Степане, що будуть люди говорити?

— Пусти, розповім таке, що спасибі скажеш. Про Довбуша знаю.

Цікавість узяла гору над страхом перед поголосом, і Дзвінка таки відсунула засув. Вона ж бо весь час думала, мріяла про свого сокола. І ось принесли якусь вісточку про нього. Як було не пустити вістуна?

Степан Дзвінчук увійшов до хати. Це був високий, незграбний, але ще дужий чоловік з довгим чорним волоссям, що спадало на комір сорочки. Завжди намащував його. Від того комір сорочки ззаду вічно був заяложений. Носив великі, опущені вниз вуса, щоки були густо зарослі. Очі мав чорні, злі, колючі. Коли говорив з людиною, дивився вбік або опускав очі.

Дзвінка з подивом відзначила, що прийшов чомусь у червоних гачах, які носять гуцули у свято, але в яких увесь час залюбки ходять опришки, у довгій домотканій сорочці, пущеній по штанях, вишиваній спереду,— це ще вишивала його покійна дружина. За широким че-ресом, оздобленим дорогими бляшками і прикрашеним дармовисами, стирчала різьблена мідна люлька, плечі закривав сердак, мережаний спереду і по краях різнокольоровими нитками, в руках мав топірець з різьбленим топорищем. Був виряджений, як на Великдень. Так пишно він почав одягатись, відколи запродався панам. До двора треба було ходити чистим. А до Дзвінки й поготів.

Не один молодий легінь мріяв про неї. Але мати суперником отамана опришків було не весело. Це раз, а по-друге, після Довбуша мало хто міг надіятись на успіх у красуні. Не міг її здивувати і Степан ні багатством, тому що свого мала досить, ні красою, ні молодістю, ні розумом — нічим. Він це знав і не рипався б. Але служба вимагає послуху. А його шлюб із Ксенею був тепер в інтересах двора. Те, про що він не смів мріяти, тепер, коли за плечима в нього стояв князь, стало ймовірним. І він почав надіятись. Особливо після того, як переказав їй слова попа про те, що Довбуш смертний, що його бере куля, що за його голову призначено ціну, а отже, він ніколи не зможе з нею одружитися.

Увійшовши до кімнати, Степан скинув з голови кри-саню, оздоблену дармовисами і пір'ям з хвоста тетерюка, як у молодого легіня, і привітався статечно, згадавши ім'я Христове.

— Слава навіки,— відповіла господиня і запросила до столу. Не терпілося скоріше почути, які то вісті приніс Дзвінчук. Був він їй фізично противний. Не уявляла навіть, як можна поцілувати оті губи під стріхою кошлатих вусів, не могла без огиди дивитись на його чорні від тютюну зуби.

— Що ж ти мені скажеш, Степане? — почала вона, коли гість, скинувши киптар, розсівся на лаві біля столу. Але він тепер міг і не поспішати з відповіддю. Йому треба було увійти до хати, і цього він домігся. Дзвінка стояла біля печі і поглядала на нього, порівнювала з Довбушем.

Пригадала чомусь візит Псовича, коли він сховався від Сулятицького під ліжку, а потім так дорого за це поплатився. Усміхнулась.

Дзвінчук помітив.

— Чого смієшся? — спитав з досадою. Дзвінка розсміялась ще дужче.

— Згадала одного такого, що сидів, як оце й ти, на цій лаві, а потім через Довбуша під ліжко ховався,— проказала крізь сміх.

Дзвінчук захвилювався.

— Ти що, може, його чекаєш? — спитав з робленим спокоєм.

— Не чекаю, але він приходить і тоді, коли його не чекають.

— Зараз не прийде.

— Звідки знати?

— Я знаю.

— Не вірю.

— Так слухай. Довбуша твого розбили на горі Стіг. Загинуло двадцять опришків, а сам Олекса поранений. Ледве втік за Карпати. Табір його зрівняли з землею. А грошей захопили вози. Всі скарби опришків.

Він говорив і непомітно поглядав на неї. Дзвінка слухала й усміхалась.

— Звідки ти все це знаєш? — спитала насмішкувато.

— Коли кажу, значить, знаю.

— А чому не кажеш, що опришки спіймали полковника й офіцера?

— Ну, було й таке.

— Запізнився ти із своїми новинами, Степане. Я про все те краще знаю. Твій приятель Єндик розповів краще, ніж ти.

— Чому мій приятель?

— Тому, що ти з ним ходив, водив вояків на гору Стіг, щоб їхніми руками Довбуша убити. Та не вдалось.

— Не вдалося зараз, удасться іншим разом,— зухвало сказав Дзвінчук.— Він уже нажився на світі.

— Хотіла б я бачити, якої б ти заспівав, коли б він тут зараз з'явився!

— Побачила б, чи бере його куля.

Він поплескав по рукоятці пістоля, що стирчала з-за череса.

Вона мовчала.

— Ксеню, давай про інше поговоримо,— почав вкрадливо.— Послухай мене, Ксеню, забудь Олексу. Він ніколи з тобою не ожениється, а бути його любас-кою — невелика честь.

— Нічого ти не знаєш, Степане. Та й не любаска я йому, а вірна жона.

— Нешлюбна,— зневажливо махнув рукою Дзвінчук.

— Нічого, Степане. Нас вінчали гори і ясне сонце, нам друзбами були ліс і буйний вітер, а весільної грав нам Черемош. А тебе колись вінчав п'яний піп — то й нема чим тобі вихвалитися.

— Не жартуй, Ксеню! — жалібно сказав Дзвінчук.— Послухай, що скажу: дозволь старостів засилати.

— Засилай.

— Дозволяєш?

— А чому б ні? Уподобав собі дівчину — посилай сватів.

— Ти знов жартуєш, Ксеню,— мало не плакав Дзвінчук.— Ти ж знаєш, кого я маю на думці. Тебе ж я уподобав.

— Ха-ха-ха! — зареготала Дзвінка.— Мене?! Тоді ти ще довго удівцем походиш! — Вона подивилась на себе в дзеркальце — подарунок Довбуша.— За мене б наклали головою найперші легіні гір, та я ні на кого дивитись не хочу. А ти? — Вона зневажливо пхикнула.

— Ну, що я? — не здавався Дзвінчук,— Любитиму, шануватиму тебе, пальцем не торкну.

— Спробував би!

— Як ти сказала?

— Спробував би, кажу, вдарити — побачив би, що таке Дзвінка.

— Та ні, — збентежився Дзвінчук,— кажу ж, що ніколи пальцем не торкнув би.

Запала довга, гнітюча мовчанка. Дзвінка стояла біля вікна, задивилась в ніч. Степан сидів на ослоні, нервово крутячи в руках люльку.

— Ну добре, Степане,— промовила раптом по короткій задумі Дзвінка.— Так ти хочеш зі мною оженитись?

Степан насторожився. Але боявся ще надіятися.

— Припустимо, що я вийду за тебе,— продовжувала вона,— і піп нас повинчає, і весілля справимо... А одної ночі заскочить до мене Довбуш,— що ти на це скажеш?

Дзвінчук розгублено мовчав.

— Чого ж мовчиш? •

— І ти б... його... впустила? — спитав затинаючись.

— Впустила б! — сказала гордо.

— Бога б не побоялась?

— А ти боявся бога, коли навів вояків на сонних опришків і через тебе стільки людей гние в сирій землі? Ти боявся бога? А я мала б боятися, впускаючи чоловіка, котрого люблю, який мені не сходить з думки ні вдень ні вночі?!

Що міг відповісти Дзвінчук? Нагадати про присягу? Він сам її не боявся. Але відмовитись від свого задуму вже не міг.

— Забудь його,— сказав по паузі. Це було все, що спромігся відповісти.

— Хіба можна забути сонце? Порівняння обурило Дзвінчука.

— Він не сонце, він — розбійник! — крикнув з серцем.— Його скоро зловлять і повісять! — Він аж зірвався з лави на рівні ноги.— Його дістануть і на Мадьяр-щині, і в Молдові, і в Чехії, — говорив, раз у раз переходячи на крик.— Король польський розіслав грамоти по всіх краях, щоб ловили Довбуша!

— Не зловлять,— спокійно промовила Дзвінка.

— Зловлять!

Він близько підійшов до неї.

— Ксеню,— благав,— послухай мене, покинь ти його, викинь собі його з голови, виходь за мене.

— Не побоїшся?

— Ні, не побоюся!

— То йди додому.

— Я залишуся, Ксеню.

— Що?.. Ти, може, забув, до кого прийшов?

Вона насупила брови. Дзвінчук знову розгубився. Але і зараз ще не здавався.

— Дозволь залишитись,— благав, хоч і не мав ні найменшої надії, що послухає його.

— Іди додому, Степане! — сказала владно і холодно. І Дзвінчукові нічого не лишилось, як одягнути сердак і вийти з хати.

Минав другий тиждень з дня, коли опришки послали двох своїх товаришів на доли, а ті все не поверталися. В хатині на горі почали турбуватись. Палій запевняв, що їх упіймали.

— Пішли ж до своїх сіл; один до жінки, другий — до дівчини. Забули, що вони опришки і треба сокотитися ¹. А в кожного ж є вороги. От і, той, схопили їх...

— Та то ще хто його знає,— заперечували йому.

— Людина заздрісна від самого народження,— казав він.— Пригадайте себе дітьми? Бувало, побачиш у когось з ровесників булку — заздриш. А вже що казати про дорослих? Люди по селах думають, що опришки бозна-які багатирі, от і заздять. А де заздрість, там і злоба. Чому ми не любимо багачів? Тому що заздriamo їм. Так-то!

Довбуш і Фока глянули здивовано на старого.

— Панська дитина не позаздрить на булку. Вона ж бо має свого досить. Тільки бідна дитина позаздрить. Тому що вона бідна, що ніколи тієї булки не бачила... А багача не того не люблять, що він має, а того, що він здобув те чужими руками, людською кривдою.

Розмова стала спільною. Заговорили про Д і душка, як він дійшов багатства, як швидко навчився панувати, як тиранив жінку і знущався з наймитів, та про те, як швидко змінюється навіть хороша людина, багатіючи.

¹ Сокотитися — стерегтись.

А Фока доводив, що справжня людина за всіх обста* вин лишається однаковою.

Так минали в самотній лісовій хатині довгі зимові вечори.

Одного разу Мир, стоячи на варті недалеко від хати, помітив стадо диких кабанів. Спочатку навіть злякався: думав, що то військо наступає. Стадо було велике. Певно, перейшло з польського боку в букові ліси угорських Карпат. Стріляти не хотів, щоб не стривожити даремно товаришів. Було умовлено, що стрілятиме тільки в разі небезпеки з боку людей.

Дочекавшись зміни, він розповів побратимам, що бачив.

Опришки зраділи. Адже майже всі без винятку були хорошими мисливцями, знайшлись між ними навіть і такі, що на ведмеда ходили з рогатиною. До таких належали Пугач і Довбуш. Усім захотілось пополювати.

Довбуш дозволив. Треба було поповнити запаси м'яса, бо полювання на дрібного

звіра не давало відчутної користі. А головне — змагання з таким звіром обіцяло багато насолоди. Адже стільки днів люди нудилися без діла! А це ж і труд, і розвага.

Наступного дня, тільки-но почало розвиднятися, хлопці вийшли на полювання. Палій із Фокою лишилися на хазяйстві, а троє мисливців подалися шукати стадо.

Уночі сніг злегка припорошив землю, на тлі його чітко було видно кожен слід, а під ногами приємно потріскувало торішнє листя. Повітря було прозоре, чисте, на небі — ні хмаринки. Заповідався гарний зимовий день.

Пугач хотів іти разом із Довбушем. Але той порадив розійтися в різні боки. Так імовірноше, що таки знайдуть стадо.

Так і зробили. Одійшовши з півмилі від хати, розбрелися, хто куди.

Довбуш, озброєний рушницею, ножем і сокирою на короткому топорищі, пішов схилом гори до букового лісу, який він запам'ятав під час своїх мандрівок по цих горах. Знав, що дикі свині жирують улітку вночі, а вдень відпочивають, взимку ж, навпаки, вдень пасуться десь на жолудях та буковому насінні, а вночі сплять. Але зараз хоч і була зима, проте тепла, малосніжна, і вони могли жирувати і вдень і вночі. Все-таки за ніч, мабуть, далеко не зайшли, хоч би через темряву. Ночі стояли безмісячні, а гушавина лісу робила цю темряву ще непрогляднішою.

Почало добре розвиднятись, поки ввійшов у казкове царство бука. Віковічні величезні сірі колони підпирали могутнє, без листя, побілене зверху мереживо галуззя, що сплелось над головою у суцільне ажурне склепіння.

Зійшло сонце. Виринуло якимось зразу з-за гір і, пробившись крізь химерне плетиво, забігало золотими зайчиками по замерзлій землі.

Довбуш зупинився помилуватися лісом і сонцем і зорієнтуватися. І в цю мить почув характерний шум: лускіт ламаного ногами сушняку, голосне чавкання. Звуки зринули зовсім поруч, хоч досі наче нічого не було чути.

Обережно переступаючи від дерева до дерева, Довбуш дійшов до грубезного бука, що ріс серед таких же, як він, велетнів, і сховався за його кремезним стовбуром. У кільканадцяти кроках від нього паслися якісь тварини. Можливо, оте саме стадо?

Виждавши кілька хвилин, Довбуш підскочив, ухопився за гілляку — і вмить опинився на дереві. Ставши ногами на товсту гілку, глянув униз і побачив справді чимале стадо диких свиней. У стаді виділявся розмірами, видно, вже старий кабан. Ходив трохи осторонь. Крім нього, були дві матки з великими вже поросятами, та ще кілька тварин мелькало поміж деревами. Стадо залюбки снідало. Свині рили землю і час від часу піднімали вгору морди, шумно чавкаючи. Ворога воци не бачили, хоч старий кабан кілька разів повертався у бік мисливця. На щастя, вітер дув Довбушеві в обличчя.

Стадо помаленьку посувалося просто на нього. Він уже добре міг бачити окремих тварин. Бачив, як матки, знайшовши краще жеровище, скликали поросят і ті бігли на їх клич. А старий кабан пасся сам, і ніхто з менших не смів до нього підступати.

"Він, як Дідушок", — подумав Довбуш.

Дочекавшись, коли кабан підійшов на постріл і повернувся до нього боком, він

потихеньку зліз з дерева, прицілився і вистрілив. Тільки грім з ясного неба міг би вчинити такий переполох у стаді. Розляглося вищання, кувікання, хрюкіт. Потоптавшись якийсь час на місці, тварини нарешті кинулися тікати. Тільки поранений кабан не тікав. Підняв свою довгу морду з малими злобними очицями і почав дошукуватись того, хто завдав йому болю. Шукав недовго — одну мить. Зачув-та-ки запах диму від пострілу. Навіть побачив димок. І з люттю кинувся в той бік.

Довбуш не мав часу набити заново рушницю. Міг би вилізти на дерево, там ще раз набити рушницю і звідти вдарити по звірові. Однак він лишився на землі.

Кабан наближався. Але він припадав на ногу і по дорозі зрошував кров'ю землю. Був тяжко поранений. Він уже побачив свого ворога, що виглядав із-за дерева. Довбуш миттю зважив, якою зброєю краще буде зустріти розшалілого звіра. Вирішив — сокирою. Була гостра як бритва. Звір наближався, заюшений піною, змішаною з кров'ю. Він сопів, клацав зубами — гострив ікла, що виглядали з нижньої щелепи двома великими білими серпами і терлись об менші верхні. Він уже почув і зловісний запах людини. Коли б не дерево, за яким чатував мисливець, звір кинувся б на нього з усього розгону, розпоров би йому живіт своїми гострими іклами, в пащі розмолов би його кості. Але Довбуш був досвідченим мисливцем. За ту хвилину, поки звір добіг до нього, він устиг не лише роздивитися його страшні очі, його могутній, сплющений з боків тулуб, наїжену на холці щетину, тверду й гостру, як голки, але й угадати, з якого боку він на нього кинеється. Наліво від дерева, що служило захистом Довбушеві, росла група смerek-самосівів. Вона закривала червоні штани мисливця. Щоб заманити звіра на правий бік, Довбуш виставив управо ногу. На неї сразу ж і націлився кабан. Однак тільки звір показав із-за дерева своє довге ікласте рило, як Довбуш сильним ударом сокири одразу відтяв його з обома парами іклів. Звір упав на передні ноги і зарився укороченою наполовину головою в землю. Тоді Довбуш другим ударом вже вищербленої об ікла сокири розколов йому череп.

Зачувши постріл, на місце поєдинку прибігли Мир і Пугач. Вони розійшлися у різні боки, але, натрапивши на слід стада, вже прямували по них саме до цього місця.

Зразу ж заходилися білувати. Пугач радив смалити звіра, як звичайного кабана. Але, роздивившись, сам відмовився від своєї поради. Щетина на звірові була як на їжаку, а крім того, її обліпила живиця, багно з листям. Обсмалити таку тушу важче, ніж здерти з неї шкуру. Почали білувати. І хоч усі троє працювали до поту, довелося-таки довго повозитися.

Тільки смерком повернулися додому. Зустрічати мисливців вийшов Фока і зразу ж, надворі ще, доповів, що повернулися посланці з долів, але принесли невеселі вісті.

— Ну, як си ходило? — спитав Довбуш, входячи і вітаючись з товаришами.

— Дякувати, ходилось непогано, та нічого не виходилось, — сказав Рахівський.

А Серичак додав:

— Добре, що живі вернули.

Довбуш сів на лаву під вікном і почав набивати люльку.

— Що, так негостинно приймали? — спитав, хоч здогадувався, у чому справа.

— Мало не вскочили у першій же корчмі,— почав Рахівський. — Недаром є в народі пісня:

Коли-с хотів, легінику, на світі пожити, Не слід було йти до корчми горілочку пити.

А ми ж і не пили тої горілки, хай вона пропаде, — продовжував він.— Тільки вечерю замовили. Але відразу й побачили, з яким недовір'ям та підозрою дивилися на нас і шинкар, і ті, що сиділи там. Було там кілька угорських селян за окремим столом, щось пили та їли. Ми чули, як вони про нас заговорили. Казали, що треба неодмінно донести на нас. Говорили по-мадьярськи, думаючи, що не розуміємо. Тоді по-мадьярськи заговорив і я. Вони одразу ж і вибачились перед нами. Але не в цьому справа... Вони нам повірили, що ми не опришки. Ми розповіли, звідки ми родом, звідки йдемо, де працювали влітку. Все вийшло добре. Але ми почули дуже сумні вісті. Виявляється, вони мають відомості, що розбиті опришки на чолі з пораненим Довбушем перейшли кордон і ховаються десь поблизу в горах.

— З пораненим? — перепитав Довбуш. Саме так, з пораненим.

— То добре,— усміхнувся Довбуш.—Значить, мене б не пізнали. Що ж далі? Чи, може, вже все?

— Ні, не все. Далі таке. Довідалися ми від тих селян, що старший хустської застави дістав наказ вислати загін для розшуку. По селах розклеєно відозви до селян, в яких обіцяються великі гроші за вашу голову. Так що перебути зиму у селян не вдасться. Ми дуже поспішали сюди, аби про це попередити.

— Тепер уже все?

— Все.

— Дякуємо вам,— сказав Довбуш. А по хвилині з усмішкою додав: — Перелякались, значить, мадьярські шляхтичі та ішпани М

Говорив гордо. Проти нього, виходить, ополчились дві держави, лагодять королівське військо?

— Ех,— сказав,— були б у мене всі мої хлопці, що на горі Стіг воювали, та був би Крига живий, я б їм показав, тим воякам, де козам роги правлять!

Він помовчав.

— Яка ж буде ваша рада, товариші мої, побратими? — спитав по хвилині.— Як по-вашому, що нам робити?

Опришки мовчали.

— Чого ж мовчите?

— Як ви скажете, так і буде, — озвався Мир.

— Я своє скажу,— відповів Довбуш,— але я хотів би знати, що ви думаєте? Яка твоя рада, Фоко?

Нікого з опришків не здивувало, що Довбуш звернувся до горбаня, хоч той і не був справжнім опришком.

Фока почервонів. Не ждав такої честі. Помовчав, подумав, як завжди, перш ніж відповісти. Тоді сказав:

— Мені здається, що нам треба перейти знов на свій бік. А поки шляхта

довідається, що ми перейшли з Угорщини назад, то й зима скінчиться.

— Правду каже! — загомоніли побратими.

— Правду,— погодився й Довбуш.— Сидіти тут не варто, хоч і не віриться, щоб послали за нами військо. Адже мадяри зараз ведуть війну. Я не цікавий, хто з ким воює, хто кого звойовує, але знаю, що вже чотири роки точиться війна і угорські пани потерпають за свої шкури. То чи їм до нас? Але ми таки звідси виберемось, поки великі сніги не впали. Підемо в свої гори або в Буковину. Де б ви хотіли цю зиму дозимувати?

Тут думки розділились. Одні казали, що не варт поспішати, раз безпосередньої небезпеки поки що немає. Угорські пани не повинні б мати такої злості проти опришків, як польські, бо ж опришки їх не чіпали. Але

1 Ішпан — поміщицький управитель (угорськ.).

більшість все ж була за те, щоб вертати в рідну сторону.

— Яюсь ніби легше на рідній землі,— казав Пугач.— От живемо в угорських горах. Ті ж самі гори, а не такі, як наші. Може, тут і снігу менше, бо південніше вони. А проте на наших ніби тепліше. Бо рідні...

В хаті було майже темно. На полиці ледве блимав лойовий каганець. Пугачевого обличчя, завжди суворого й грізного, ніхто зараз не бачив. Але коли він говорив про рідний край, усім видалося, що воно мусить зараз бути лагідним і ясним.

— Ти б заграв, Фоко,— сказав раптом Довбуш.— А ранок покаже нам, що робити.

Фоку не треба було довго просити. Не було більшого щастя для нього, ніж коли Довбуш мав час слухати його гру.

Дістав із схованки над дверима флюяру і заграв. Пугач теж вийняв із дзьобні дрімбу і почав підстроюватись до його флюяри. І самотня хата в чужих горах наповнилась звуками двох милих серцю гуцула інструментів...

Уночі випав сніг. Вийшовши вранці надвір, Довбуш одразу ж і прийняв рішення, що так довго не давалося.

Нікуди звідси до весни вони не підуть. Такими снігами великий загін вояків сюди не дійте. Ніхто з ма-дьярів особливо не зацікавлений в розшуках. Бо ж на цім боці опришки нікого не чіпали. А як і прийдуть — то з цієї хати вони залюбки покладуть хоч би й сто вояків.

Усі погодилися з отаманом, і один за одним почали спливати тихі, без пригод дні.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Весна в Угорщині наступає раніш, ніж по цей бік Карпат. В середині березня почав дружно танути сніг, і до кінця місяця його вже на горах не було.

В гірській хатині жити стало небезпечно. Про її мешканців стало відомо, хоч вони й нічим не виявляли своєї присутності, цілу зиму майже не виходили на села, навіть коли ставало скрутно з харчами. Перебивалися, стріляли собі дичину. І все ж 'таки їх було відкрито.

Найперше довідалась про* них Ясиня — найближче село, куди змушені були хоч зрідка звертатись по такі продукти, як сіль та тютюн.

Коли одного разу Рахівський мало не потрапив у руки мадярських жандармів,

побратими вирішили, що наспів час залишити ці місця,

Довбуш наказав збиратися в Чорногору.

— Дозимуємо в Джерджі, на Зеленому Потоці. Там є така, як ця, невеличка колиба. Якось розмістимося,— сказав він.

Другого дня ще й на світ не благословилося, як опришки рушили через кордон на свій бік. Кордон між Австро-Угорщиною і Польщею за тих часів охоронявся не надто пильно, особливо в Карпатах. Прикордонники більше боялись озброєних опришків, ніж опришки їх. Але природні умови для переходу були дуже важкі. На північних схилах Карпат лежали глибокі сніги, які тієї пори ще й не починали танути.

Йшли знайомими одному Довбушеві перевалами, подекуди доводилося котитись з гори клубком, бо в глибокому снігу неможливо було переставляти ноги. Особливо важко було малому на зріст Фоці. Він найчастіше користувався саме таким способом пересування. Він перший і показав його опришкам. Спершу сміялись, а потім і самі пішли за його прикладом. Усі опришки, крім Фоки, несли зброю, здобуту на горі Стіг, боеприпаси, а начиння, необхідне для майбутнього житла, а також продукти, крупу та сіль везли на збитих нашвидкуруч санках.

Колибу застали цілу, непошкоджену.

На щастя, весна тисяча сімсот сорок четвертого року не забарилася і на цім боці Карпат. Одної ночі Фока, стоячи на варті, почув токування готура. Вранці сказав про це мисливцям, і Пугач зразу ж пішов ставити сильця. Цю справу він любив над усе. Знав повадки готурів, досконало володів непростим умінням робити городки, ставити сильця на них.

Відтепер Пугач став головним постачальником м'яса товариству, інших джерел здобуття їжі не мали. На доли важко було пробитись.

Але весна свої порядки знає. Припливла на золотім човні, гнанім теплим вітром, і до їхньої самотньої колиби. Припливла, глянула на білі гори — і від її теплового погляду зашуміли потоки, защебетали ранками синиці, а вночі закричали сови, божеволіючи з радості, що прийшла весна.

Побратими повеселішали. Вже складали плани на майбутнє. Скоро можна буде посилати на села вербувальників.

Але одного разу, десь по місячному перебуванні їх на новому місці, в колибі з'явився несподіваний гість. Високий, марний, обшарпаний. На давно не голеному обличчі горіли хворобливим вогнем великі очі, гачкуватий ніс був довгий та гострий.

— Не пізнали? — спитав із жалем.

Першим пізнав його Довбуш, і то більше по голосу.

— Що з тобою, Даниле? — аж скрикнув уражено. Тепер і решта побратимів пізнала старого пастуха

Федора Штоли, Данила Вовка-Устеріцького.

— Звідки ти тут узявся?

— Але перше ходи сядь, ти втомився,— заговорили всі разом.

Данило ледве доплентався до колоди під колибою і не сів, а впав на неї.

— Коли б не знайшов вас, довелося б, мабуть, згинутися,— проказав слабким голосом.— Два тижні шукаю вас по горах. Харчів не стало, із сил вибився. Водички б дали.

— Тобі не водички, а попоїсти треба,— промовив Довбуш, чудуючись. Пригадалося, який це був веселий та дужий чоловік, як любили його молоді вівчарі, як шанували ті, що віддавали під його догляд худобу. Пригадалося, як радів Данило з кожного його приходу в стаю Штоли, як старався прислужитися, якось виявити свою прихильність, як схилявся перед ним за те, що він дбає за бідних, що рівняє світ.

— Я вже й не знаю, чи хочу їсти, чи ні... Уже забув, коли їв. Хочу води і спати. У вас, мабуть, з харчами теж не дуже...— говорив ледве чутно Данило. Йому хотілося говорити, бо давно не бачив людей і вже втрачав надію взагалі коли-небудь їх бачити. Але сил не було вже навіть язиком ворухити.

Пугач перервав йому мову, піднісши миску пахучої юшки з оленини.

— Їж тільки поволі, не поспішай, щоб зразу не пошкодило. Пізніше дамо трохи м'яса, а зразу не можна.

Данило жадібно ковтав смачну юшку.

— У нас не дуже густо з харчами, але ще не голодуємо,— сказав Довбуш.— Цього року скрутно було взимі. Та ось вже якось перебули. То дикого кабана застрілили, то Пугачевими готурами перебивалися, то, нарешті, вчора Іван оленя вполював. Так що їж, а як трохи підкріпишся, розкажеш, що на світі діється.

Нарешті Данило віддав Пугачеві порожню миску і, сумно повівши за нею все ще голодними очима, подякував.

— Ти довго не їв? — спитав Довбуш.

— Три дні не мав крихти в роті, та й до того не дуже густо було.

— Що ж тебе пігнало в гори в такий ранній час? Довбуш бачив, що Данило не може опанувати собою,

і хотів хоч розмовою відвернути його від думки про їжу. Але йому це не вдалося. Жага до поповнення енергії для дальшого життя була сильніша навіть від страшного горя, яке пригнало цю людину аж сюди. Він не чув, про що питає його Довбуш, він думав про їжу.

— Дайте йому ще трохи гущі, може, не зашкодить,— повагавшись, сказав Довбуш.

Виївши й те, Данило нарешті попросив тютюну. Пугач подав йому свою розкурену люльку. Данило попахкав нею, тоді почав розповідати.

— Ви, може, пам'ятаєте мою дочку Марічку? Приходила до мене на полонину. Їй заледве шістнадцять минуло. Її ще всі за дитину мали. Але лице вже в неї було біле, гарне, як у панянки, брови чорні, як шнурочки, і очі, як два вуглики...

— Чи це не та, що мене раз малиною вгощала? — пригадав Довбуш.

— От-от,— підтвердив Данило.— Вона ще потім про це удома всім розповідала.

— Гарна дівчинка,— промовив Довбуш.— Я тепер її добре пригадую.

— Гарна,— глухо повторив за ним Данило.— Сподобалася панові, взяв її в дім за покоївку, а одного разу...

Він махнув рукою і змовк. Тоді все-таки продовжував:

— Одного разу зібралась у нього весела компанія. І п'яні пани згвалтували мою дівчинку. Вона, сердешна, і до хати не дійшла. Кинулася з кручі у воду. Моя бідна жінка не пережила цього. Була ж у нас вона єдина. Поки я добіг додому,— а мені сказали про дочку на роботі,— жінки моєї також не стало. Розірвалось їй серце з розпуки.

І пастух раптом заплакав.

Важко дивитись, коли плаче мужчина. А ще коли це був колись красень, силач, який з рогатиною йшов на ведмедя. Якось він навіть з Кригою боровся, і ні він Кригу, ні Крига його не міг побороти.

Опришки мовчали. Багато разів бачили смерть, але розповідь Данила і їх серця зрушила.

— Пана потім не бачив? — спитав Довбуш.

— Бачив,— сказав Данило вже спокійніше.— Я вбив його. Вбив, як ведмедя, в його ж барлозі. Відрубав йому голову і викинув через вікно на город. Це було вночі, але я бачив, як вона котилася, мов гарбуз, і шкірила зуби... Спав собі пан спокійно — не сподівався нападу. А мене впустили в дім, бо через дочку я завжди був там ніби свій. Я попросився в кухаря посидіти до ранку в кухні: мовляв, страшно іти до спустілої домівки. А коли той заснув, я тихенько прокрався до покоїв і там зробив своє діло. Мені тоді так легко стало, наче камінь з грудей звалив.

— А панський дім спалив? — спитав Пугач.

— Ні, не спалив. Сам не знаю чому. Може, тому, що кухаря пожалів, бо й кухар міг би невинно згоріти. А вірніше, я тоді просто нічого не пам'ятав.

— І довго ти блукаєш горами? — знов спитав Пугач.

Данило немов від сну пробудився.

— Вже й забув рахунок дням,— сказав по хвилині,— голод затьмарив мені розум. Шукав вас, мої побратими, щоб просити отамана і вас, аби прийняли мене до компанії. Шкодувати свого життя не буду, бо не потрібне воно мені більше. Але панам від мене дістанеться, ой дістанеться!

Він заскреготав зубами.

— Де ж ти шукав нас? — поцікавився Довбуш.

— Спершу на Стозі,— сказав уже спокійніше Данило.— Чував, ніби ви щороку там збираєтесь.

— Збирались, доки цілий був наш табір. Хіба ти не знаєш про битву на Стозі і про те, що табір наш спалили?

— Про битву чув, а про те, що спалили табір, не знав.

— Спалили.

Данило хвилину дивився на Довбуша.

— А ви знаєте, хто водив Пшелуського на Чорно-гору? Хто навів на ваш табір?

— Кажі.

— Дзвінчук і Єндик.

Цілий день не відходили опришки від несподіваного гостя. Кожен з них про щось питав, а він говорив усе, що знав. Знав він і про Дзвінку, бо слава про Довбуше-ву коханку ходила так же широко, як і про самого отамана. Як вона жила, було відомо далеко за межами її оседку й села. За те, що кохала Довбуша, ніхто її не осуджував. А втім, з пошани до Довбуша і зі страху перед ним ніхто й не посмів би вголос осудити. Навіть пани Яблоновські, кріпачкою яких була Дзвінка, не силували її до роботи, не чинили їй ніяких прикростей, робили вигляд, ніби забули про неї. Здавалось, що в цьому криється якась таємниця. А насправді тут таємниці ніякої не було. Просто Довбуш не раз переказував панам Яблоновським і через Сулятицького, і через княгиню, коли відпускав її з полону, і через Блоху, що, коли скривдять Дзвінку, він тяжко помститься. А там, у палаці, знали, що Довбуш не кидає слів на вітер.

Не чіпали Дзвінки, але й нишком надіялися, що оседок її колись-то нарешті стане пасткою для Довбуша. Доки Дзвінка була його любаскою, знали, що не зрадить коханого. Задобрити її грішми теж було неможливо. І ось, по довгій нараді в сімейному колі, князь Яблоновський вирішив розбити зв'язок Довбуша з Дзвінкою, віддавши її заміж. На думку князя, зробити усе це було не так і важко. Адже Довбуша оголошено поза законом. Усіх, хто йому допомагає, чекає смертна кара, отже, і Дзвінку. Щоб врятуватися від кари, їй не лишається нічого іншого, як вийти заміж. Тоді за неї відповідатиме її чоловік. Мужем її має стати людина солідна і віддана двору. Отак і потрапив в женихи до Дзвінки Степан Дзвінчук...

Про засилання Степанове одразу ж стало відомо всій околиці. Почув про це й Данило Вовк і зараз думав, чи казати отаманові. Вирішив, що треба сказати. А то ж піде туди, не знаючи... Одначе при людях говорити не хотів.

Від Данила ж таки побратими довідалися, що по горах уже можна ходити. На полонинах трава зеленіє, скоро букові ліси листом вкриються. Через потоки ще важко переходити, але сніг усюди станув, хіба що в глибоких ярах ще залишився, але й той недовго пролежить.

Довбуш усе уважно вислухав, а по вечері влаштував нараду.

— Насиділися за зиму, — сказав твердо, — наголодувалися. Завтра вранці розходьтеся по селах і скликайте опришків сюди. Вербуйте нових людей. Цього року ми будемо піднімати на панів цілі села. Мусимо мати сильне військо і добру зброю. Трохи зброї у нас є. Підійдуть ще побратими — сходимо на нашу гору Стіг і там відкопаємо решту рушниць. Сподіваюся, вони не поіржавіли. З ними здобудемо стільки всякої зброї, скільки нам треба буде.

Після наради опришки не спали до пізньої ночі. Бесідували, думали.

Ех, коби ся бучок розвив і та Чорногора, Не одна би спорожніла багацька комора!

—

затягнув раптом Дмитро Серичак, наперед смакуючи майбутні походи. Але ніхто не підхопив пісні. Чомусь не до пісень було. Може, хирна постать гостя стримувала.

Наступного ранку розійшлися. Мир пішов на Зелену, Маняву, Солотвину, Пугач вибрав дорогу через Криворівню, Ростоки, Кути, у рідне село. Іван Рахівський мав

відвідати Ямну, Дору і пройти далі. Йому ж було доручено дістати паперу і письмового приладдя. Дмитро Серичак подався на Жаб'є, Космач, Текучу. Йому було дане завдання відвідати Дзвінку.

В колибі залишилися Довбуш, Данило і Фока. Фока також рвався на доли, але Довбуш не пустив. Надто був примітний, та й кашляв останнім часом.

— Ти мені тут потрібний, — втихомирював він хлопця, — Ми з тобою порадимось, поговоримо. А як принесе Рахівський папір та чорнило, до когось з панів листа напишемо. Напишемо? — спитав усміхаючись.

Час минав, а Данило так і не наважувався розповісти Довбушеві про Дзвінчині заручини: то Фока сидів у хаті, то Довбуш виходив. Нарешті одного разу отаман сказав, що йде в ліс на полювання. Товариству знову загрожував голод.

Навіть ті, що пішли на доли, нічого на дорогу не взяли, щоб більше залишити отаманові й Фоці. А тут же ще й Данило світив очима, виснажений, голодний.

Ішов лісом Довбуш, усміхаючись пробудженій від зимового сну природі. На південних схилах кичер зеленіла молоденька травичка. Щебетали перші перелітні пташки.

Тут був смерековий ліс впереміжку з буковим. На буках тільки ще розпукувались бруньки. Довбуш пригадував, як колись випав страшний недорід трав і ранньої весни, щоб вівці не загинули з голоду, погнали їх на бруньки. Тримали в лісі, поки не поросла на полонинах трава. Тоді ще він пас овечок на чужих полонинах. Ой як давно то було...

Спускався все нижче, і в лісі ставало все тепліше, затишніше, та й сонце підбилося вище. По дорозі зустрічались нові породи дерев, траплялись вже й дуби, що досі не скинули з себе торішнього побурілого листя, грубі ялиці, кедрі. Довбуш сподівався зустріти звіра. Розраховував на дикого кабана... На жаль, ніде не знайшов і сліду, хоч під буками лежало торішнє насіння.

Пройшовши ще з півмилі, набрів на потічок. Ніс той потічок свої води кудись у долину, розважаючи по дорозі своїм шумом сонні ліси і дикі скелі.

"Тут повинен би стрітися якийсь звір", — подумав Довбуш. Знав поведки тварин. Знав, що дикі свині тримаються біля води і козулі трапляються поблизу потоків. Тому пішов у його верхів'я, пильно розглядаючись по сторонах. У своїх м'яких постолах ступав безшумно, як кіт.

Раптом почув якісь незрозумілі звуки. Наче хтось чи то скімлив, чи то плакав.

Зупинився, розглянувся на всі боки — тихо. Подумав, що причулося. Ступив кілька кроків — знов те саме, тільки голос наче згори лине. Підняв голову і завмер від подиву, забачивши, хто видавав ті звуки. Недалеко від нього ріс серед сім'ї буків великий, старезний дуб. Він ще не розпрощався з торішньою одежиною — сухим кучерявим листям, серед якого де-не-де висіли спілі жолуді. Мало не на самому вершечку його на гілляці стояв на задніх лапах ведмідь, а передніми тягнувся до навислої над ним галузки, де висіли жолуді. Гілляка під ним вгиналася, і він ніяк не міг ті жолуді дістати. А був, видно, голодний, тому й сердився, і видавав із себе оте скімління, що привернуло Довбушеву увагу.

Смішно було дивитись, як король гір нервує і не може дістати дрібного жолудя, як він тупцяє на гілляці і скімлить від досади й злості.

"Шкода мені тебе, гірський вуйку,— звернувся до нього у думці Довбуш,— але ще більше шкода Фоки й Данила, що голодні сидять. Іншим часом я б тебе не скривдив, а тепер мушу".

Він зняв з плеча рушницю і, прицілившись, вистрілив. Ведмідь упав додолу мертвий. Це був молодий ще ведмедик — толук К Здалека видався більшим, дорослішим. На землі ж виявився невеличким худим зві-риком.

Довбуш випотрошив його, дав стекти крові, закинув на плечі і подався до колиби. Добрався аж пізно ввечері, стомлений, спраглий і голодний. Фока вже хвилювався і кілька разів вибігав виглядати, тож зрадів невимовно. Залишив для нього вечерю — юшку з оленини, заправлену кукурудзяною мукою, і добрий шматок м'яса.

— Ви вже їли? — спитав Довбуш.

— Їли, ми добре наїлися,— запевняв Фока.

— Ти за себе кажи,— промовив ласкаво Довбуш,— за Данила не відповідай. Він ще не швидко насититься. Чи не так, Даниле?

— Ні, нѣ>го, я справді вже трохи від'ївся,—усміхнувся Данило.

— Дивіться, щоб я кого не скривдив,— сказав Довбуш, беручи з рук Фоки миску.

По вечері Фока пішов на варту. За ним мав заступити на варту Данило, а тоді, над ранок,— Довбуш.

Залишившись сам на сам з отаманом, Данило довго думав, як же йому розказати про Дзвінку. Кілька разів вирішував уже мовчати, а потім сумління підказувало, що так не можна. Хоч Дзвінка й була хороша люб^с-кою, та хтозна, якою стане для отамана заміжною жінкою, коли присягне в церкві іншому.

Довбуш помітив, що Данило чимось мучиться, але подумав, що, може, то за жінкою, за дитиною сумує.

— Не знаю, отамане, як вам і казати,— нарешті по-

Толук — однолітній звір.

чав Данило.— Те, що маю розповісти, може вас засмутити.

Довбуш сів на постелі.

— Про Дзвінку хочу говорити... Чи дозволяєте? — спитав Данило...

— А чому б ні? Говори.

— Заміж збирається.

Довбуш повів рукою перед обличчям, немов відганяючи настирливу муху.

— За кого?

— За свого дівера.

— За Степана?

— За нього.

— Так, так...

"Дивні ці жінки,—думав Довбуш, — любить, цілує, плаче — і виходить за іншого... А втім... їй жити було нелегко, це правда. Але... Чому ж так скоро?! Чому за Степана?" '

В цьому було щось особливо образливе. Степан — ворог, гірший від самого пана. А Ксеня... Сама ж казала, що Степан їй ненависний, що не любить його. Ні, це не проста справа. Є тут щось...

— Чому ж за Степана? Чи не знайшла молодшого? — спитав із удаваним спокоєм.

— Не знаю, отамане,— одказав Данило Вовк, здивований тим, що його звістка, здавалося, не справила особливого враження.— Я так міркую, пане отамане, що жінці ніколи не можна вірити.

— Можна вірити, Даниле, можна,—сказав Довбуш.— Жінка — велике слово. Жінка нас з тобою породила, вигодувала, виростила, не раз наплакалася над нами, і малими, і великими... А ти таке кажеш.

— Я не про неньку казав, а про любаску. От як Дзвінка. Чого їй ще треба було? Все мала.

— А чоловіка не мала, — перебив Довбуш,— сім'ї не мала, розумієш, Даниле? А жінка створена на те, щоб дітей родити. От і Дзвінка... Доки була молодшою — тішилась, що її любить сам Довбуш. А потім, з роками, стало їй цього замало...

— А ви з нею говорили про це? — зчудовано спитав Данило.

— Говорив. Я сам їй нарадив заміж іти. Данило був вражений.

— То ви її розлюбили?

— Коли б розлюбив, може, і не давав би їй такої ради.

— Значить, любите й досі?

— Люблю!

Степан Дзвінчук готувався до весілля. "Обзорин" він не потребував робити, бо добре знав Дзвінчине господарство. Був певний, що, відколи до неї почав ходити отаман опришків, багатство її ще збільшилося.

І от Степанові свати з горілкою, калачами, волоськими горіхами та яблуками в супроводі молодого прибули до Дзвінчиного двору. Підійшовши до дверей, постукали.

— Ци є люди в хаті? — спитали.

— У хаті. Гості не у хаті! А хто там? — відповіли, як годилося, із світлиці.

— Добрі люди, пускайте, — попросив старший сват.

— Просимо гостей до хати,— відповіли підставні батьки Дзвінки, яких було заздалегідь домовлено.

Степан і свати ввійшли до кімнати. Підставні батьки сиділи на лаві перед столом. Ксеня — під Стіною в гарному різьбленому кріслі, накритому дорогим перським килимом. Була вбрана, як королева: у розкішній сорочці, на якій мало білого полотна виднілось — уся була в чудовій вишивці! На шиї дороге намисто із золотих дукатів і коралів, гнучкий стан обвивали дорогі запаски,— таких, мабуть, не знайти було по всій Гу-цульщині,— на плечах киптар, золотими та срібними нитками мережаний, на ногах новенькі черлені постолі, красиво морщені. Один бог знав, де їх дістав їй Довбуш. Тепер в Цих його подарунках зустрічала судженого.

Коли увійшов зі своїми сватами, мало не зойкнула з болю, таким видався бридким. Навіть підставні батьки, байдужі до долі їх тимчасової дочки, нишком собі дивувалися з

того, що вона вибрала Собі такого жениха.

Добрий вечір, — привіталися свати.— Питайте нас, чого ми прийшли.

— Добрий вечір. Мете казати, чого прийшли.

— Як у вас без нас?

— Добре, але з вами ліпше. Просимо сідати. Дякувать, хай у вас добре сідає.

— Що чували? — спитав підставний батько. Тоді заговорив старший сват:

— Ми прийшли ці молодета звести докупі.— Слово "молодета" слабо пасувало до підстаркуватого вдівця Дзвінчука. Але таке слово стояло в обрядовому тексті, і староста хоч-не-хоч мусив його проказати. Він показав пальцем на Степана і Ксеню. Вона похнюпила голову.

— Ми хочемо,— продовжував старший сват,— аби вони собі виговорили бесіду, а ми аби чули, чи вони сі люб'є, чи вони хотє іти одно за друге, аби потім не нарікали, аби не було встиду для нас і для вас.

"Батьки" мовчали. Дзвінка вдавала, що не чує мови свата. Сиділа німа, схвильована. Степан підійшов до неї, але не посмів заговорити навіть півголосом.

Тоді сват, урахувавши ситуацію, продовжував:

— Будемо-сі годити, будемо запивати могорич, та й будемо дивитись, бо то таке, що не вкусиш, як яблуко, та й кинеш, бо то на ціле життя заплуга 1 є.

Не почувши протесту з боку Дзвінки, хоч не чув, правда, і її згоди, старший сват вийняв горілку і випив. До підставного батька, той випив до матері, а вона — до Ксені. Приговорювали одне до одного, як годилося: "На щастя, на здоров'я".

Коли дівка згодна вийти заміж, то п'є до парубка, кажучи: "Дай боже здоров'я тобі", і називає ім'я, а той, випивши, повертає їй чарку, тоді вона п'є до матері, а та далі, і так аж до старостів та сама чарка іде з рук до рук.

Коли чарка дійшла до Ксені, вона на мить завагалася, але таки вимовила ту освячену віками фразу, назвала ім'я Степанове й випила. Після цього вже спокійніше перев'язала старшого свата рушником. Тепер була вже заручена. Правда, було пропущено обряд з медом, коли молоді вмочують мізинці в мед, а потім дають одне одному облизати. Дзвінка не схотіла, сказавши, що вже раз колись вмочала палець у мед, але від цього солодко їй не стало. Не змогли домовитись і про день вінчання. Дзвінка просила почекати, бо ще, мовляв, до весілля не готова. Степан наполягав, щоб швидше. Але вона стояла на своєму.

Після всіх церемоній гості й господарі засіли до

Заплуга— зв'язок.

столу, випили ще по добрій чарці, закусили і почали співати заручинової пісні:

Лежали берви¹ бервінковії, Ой роде, мій роде! Даруй же мені добре! Щоб ви всі гаразд мались, Щоб ми вам дякували...

Розійшлись аж над ранок.

По двох тижнях почали сходитися на Зелений Потік опришки, послані по селах на розвідку і вербування нових побратимів.

Іван Рахівський привів із собою двох братів Джа-миджуків і Василя Баюрака, який

давно вже рвався на гори, та не знав, де там Довбуша шукати. Бо різні чутки ходили на долах. Одні оповідали, що його вбито в Угорщині, інші говорили, що захворів і вже не зможе панів карати. Різні говорили, а ніхто правди не знав і не знав місця його перебування. Іван Рахівський і три нові опришки принесли з собою багато харчів, в основному кукурудзяного борошна, сиру, бринзи, і привели живого вола на м'ясо. Віл до того належав одному багачеві в Микуличині, а харчі зібрали для опришків селяни.

— Чекай-но, а папір, чорнило приніс?

— Аякже, приніс.

— Фоко, прийми від нього подарунок,— сказав Довбуш.

За Рахівським скоро прийшов Мир. Відвідав по дорозі всіх опришків, що розійшлися на зиму з гори Стіг і переховувались, хто як міг. Вони радо зустріли звістку про те, що можна вертати на гори. Прийшли з ним чотири чоловіки і також принесли харчів на тиждень для кожного.

Вернув Пугач з Кут з людьми і Серичак, що ходив аж до Текучої. Його ніхто не знав в цих краях, бо родом був із Закарпаття, і він сміливо ходив із села в село. Привів двох опришків. Усі опришки принесли багато новин, і кожен вважав, що його новини найцікавіші. Довбуш уважно слухав кожного.

Берви — листя.

Мир побував у Солотвині і там довідався від свого швагра, котрий родом із Богородчан, що бюгородчан-ський поміщик зробив із свого палацу цілу фортецю. В мурі, що оточує палац, сказав поробити бійниці і до кожної бійниці поставив жовніра. Годує цілу залозу війська — так боїться опришків.

— Скільки ж то грошей треба мати, пане отамане, щоб прогодувати стільки війська!

— І зважте, не один день, а може, цілий рік треба годувати,— докинув хтось із слухачів.

— Та й не цілий рік, а вічно,— сказав Мир,— Доки будуть пани, доти будуть і опришки.

— Це ви мудро сказали,— погодився з ним Рахівський.

Довбуш слухав задоволено і тільки посміхався.

— Скільки ж у нього того війська? — спитав, погладжуючи вус.

— Чоловік із двадцять буде, а може, й двадцять п'ять.

— Не страшно.

— Та хто каже, що страшно?

— Ви були там, бачили фортецю? — знов спитав Довбуш.

— Аякже, був. Знав, що спитаєте, та й самому цікаво було, бо, відколи живу, не бачив фортеці.

— Яка ж вона? — спитав хтось із молодих опришків.

— Та яка? Звичайний мур, тільки високий, і через кожних десять кроків вузька довгаста діра в ньому для рушниці. На всіх чотирьох кутах по вищі, а на них варта. От і все.

— І ви бачили варту? — спитав Довбуш.

— Не бачив,— відповів Мир.— Я був удень, а вдень їх не виставляють. Тільки вночі.

— А де ж військо мешкає: в селі чи всередині огорожі?

— Всередині, в касарні. Знаю це напевно, бо цим цікавився. Я-бо пригадав, як ми ходили в гості до Гедалі і як з його військом змагалися,— зареготав Мир.— То подумав, чи не вийде й тут так само. Але ні. Вони таки всередині.

— Знайдемо й на них спосіб. Але чого то цей панок так боїться? — спитав Довбуш.— Совість нечиста?

— Ой, нечиста, отамане, нечиста,— почав Мир.— Оповідать люди в Солотвині, бо й Солотвина до нього належить, що це кат над катами. Йому мало того, що кріпаки п'ять днів у тижні на нього роблять. Він ще й б'є людей, жінок безчестить. Молодий ще, але жонатий, двоє дітей. Та з жінкою погано живе. Завів у домі повно любасок. Солотвинські й богородчанські селяни змовлялись іти до вас просити, щоб порятували їх від нього. Та тільки не знали, де вас шукати.

Довбуш мовчки слухав. В його голові уже визрівали плани нових походів. За цю зиму він багато передумав. Його вже не задовольняли окремі напади на панські палаци, фільварки. Хотілося підняти на багатіїв цілі села.

Але що глибше вдумувався, то менше лишалося надії на удачу... Темний народ, задурений церквою, панськими прислужниками, лихварями, сільськими багатіями... Як його піднімеш? Та й де взяти стільки зброї?

Багато новин приніс Пугач. Та все невеселі. Розповів і про смерть опришка Бабчака, що загинув у хаті, де зупинився на зимівлю.

— Дорого він продав своє життя,— оповідав Пугач.— Почав відстрілюватись. Трьох смоляків поклав мертвими, одному, що ліз вікном у хату, відрубав руку, а коли ті запалили хату, бо бачили, що живцем його не візьмуть, він застрелився і згорів.

— Хто його продав? — спитав Довбуш.

— Кажуть, що корчмар Лейзер. Є там така п'явка, що споює людей, а потім забирає за горілку киптарі з пліч. Бабчак до корчми, видно, заходив, а той і пізнав.

— Що ж, і до п'явки доберемося,— сказав Довбуш.— А що ж ти скажеш, Дмитре? — звернувся він до Серичака.— Ти ж був у Космачі? — він допитливо глянув у вічі молодому опришкові, і той, не витримавши його погляду, опустив свої.

— Я привів Павла Орфенюка, він з Космача, він більше знає, ніж я.

І Орфенюк розповів. Пани Яблоновські готують Довбушеві пастку і для цього думають використати продажного Степана Дзвінчука, який посватав Ксеньку.

— Уже посватав? — спитав Довбуш.

— Атож. Ще не говорено заповідей у церкві, але заручини відбулися. Вам треба берегтися Степана. І Дзвінки теж.

Щоб не показати слабкості, яка раптом скувала все тіло, Довбуш усміхнувся. Наче крізь туман побачивши Фоку, звернувся до нього:

— Не журися, Фоко, так мусило скінчитись. Співайте, хлопці,— повернувся знову до товариства,— співайте, веселіться. А ти, Фоко, заграй на флюярі, хай і в нас буде весілля.

Фока поліз до свого сховка по флюяру, Пугач узяв дримбу, а охочий до співу Орфенюк затягнув коломийку:

На високій полонині Ізродили рижки. Та чи підем, пане-брате. Навесні в опришки?
Брати Джамизжуки не хотіли відставати й собі:

Чи ти знаєш, пане-брате, Що будем діяти? Виріжемо вражих панів, Будем панувати.

Тепер уже всі опришки співали, намагаючись перекричати один одного. Вважалося, що в співі це найголовніше. Від того співу дзвеніли вікна в хатині і здавалось, що вона ось-ось розвалиться. Тільки Довбуш не співав і не слухав співанок. Вийшов надвір, хотілося побути на самоті. Знав, що співають люди не з радості, а щоб розігнати тугу. Про Дзвінку не думав більше. В голові складався вже сміливий план, який треба було добре обміркувати.

До хати увійшов аж тоді, коли всі вже спали. Лежали покотом на долівці, на постелі із смерекових галузок, лежали густо, як оселедці в бочці. Стояв важкий дух. Довбушева лавка була вільна. Міг лягати, але не ліг. Чув, що не засне. Вийшов знову надвір, щоб змінити вартового. А вранці наказав робити драбини. Щоб були довгі, але якомога легші. Велів шукати на це діло сухих смерек.

Щодня прибували все нові й нові опришки. Верталися старі, випробувані, що ходили вже на виправи з Довбушем. Нових приймав обережно. Допитувався, чому прийшли, чи не з жадоби наживи, чи знають, що їх чекає, коли попадуться смолякам в руки. Випробовував їх на сміливість, витривалість, кмітливість. Питав кожного, кого той лишив удома, чи має дітей, чи має дівчину. Тих, що мали дітей, не брав, а тих, у яких була дівчина, попереджав, що опришок не має права сходити в долину без потреби і без отаманового дозволу. Відібрані присягали на Довбушів топірець і рушницю.

За тиждень прибуло стільки новобранців, що мусили вже ночувати під відкритим небом. Одного ранку Довбуш зібрав хлопців, що зналися на теслярстві, і велів будувати ще одну колибу. А старого побратима Мира послав з десятьма хлопцями на гору Стіг по сховану там зброю. Велів поклонитися могилі побратимів. Там спочивали Крига, Баюрак і Квітчук.

— Після першої ж виправи поставимо хрест на їх могилі,— сказав Довбуш.

А сам тим часом гарячково готувався до походу на богородчанську фортецю. Нічого ще не говорив опришкам. Чекав Мира із зброєю.

Зброя виявилася в доброму стані. Куль і пороху знайшлося вдосталь. Озброївши все своє військо, Довбуш нарешті відкрив друзям свої плани:

— Ідемо на богородчанську фортецю. Там, нові мої побратими, доведете, чого ви варті. Старих я знаю, ті не підведуть. Пам'ятайте, хто потрапить у полон, того живцем розчетвертують. Дії мусять бути швидкі, як куля з рушниці. Як здобудемо фортецю — виріжемо все панське кодро і спалимо прокляте гніздо.

Відколи старі опришки знали Довбуша, такого наказу ще від нього не чули...

— На свист виходити з палацу — і в гори,— говорив далі отаман.— Вже сьогодні висилаємо розвідку з побратимів Івана Рахівського, Данила Пугача і... хто третій

добровільно? — спитав, звертаючись до гурту.

Всі опришки, як один, піднесли вгору руки.

— Всім у розвідку не можна. Хто був уже в Бого-родчанах?

Зголосився Палій, його й призначили в розвідку третім.

Розвідники зразу ж і рушили на доли. А наступного ранку і Довбуш з тридцятьма опришками верхами подався в бік Солотвини. Всі були добре озброєні, всі мали рушниці, сокири, а старі опришки — ще й пістолі. У Довбуша висів при боці палаш, яким він торік стяв, голову офіцерові королівського війська.

Несли з собою чотири драбини. Кожну — по два чоловіки, міняючись по черзі через певний час.

До Солотвинського лісу дісталися ввечері. Там уже їх чекав Палій із хлопцями. Вони вже все розвідали. Нічого нового й несподіваного не виявили.

1\$ В, Гжицький

545

Порадившись із найстаршими побратимами, Довбуш вирішив напасти на фортецю удосвіта.

Ще перші півні не співали, як опришки спустилися з лісу в село. Панський палац бовванів на горбі в густому тумані, мов у павутинні. Ні м}фу, ні залізної брами з вишками над нею не було в цьому тумані видно. Пугач і Палій повели усіх в обхід.

Тихо підійшли до муру і приставили драбину. Виявилось: закоротка. Не діставала до верху на пів людського зросту. Тоді Довбуш наказав двом побратимам підняти драбину на плечі. Тепер уже з останнього щабля можна було досягти верха муру. Одному Довбуш наказав стати цапки перед драбиною, а решті опришків по його спині, по вільних руках товаришів, що тримали драбину, лізти на драбину, а тоді по її щаблях — на мур. З муру, по гіллі дерев, що росли здовж нього, злазити на землю. Вправи з драбиною Довбуш проробив з опришками ще в таборі. Передбачав, що мур може бути зависокий. В крайньому разі, мали зв'язувати дві драбини докупи. Принесли з собою мотузки. Проте до цього способу не довелося вдаватися.

Пропустивши вперед десять найхоробріших хлопців, Довбуш поліз і сам. Поки за ними перелазила решта, він розподіляв завдання. Кожен опришок мав знати, що йому робить.

Вартових на вишках біля брами доручив Пугачеві й Мирові. Вони мали їх безшумно зняти. Обидва справилися з цим швидше, ніж можна було сподіватись. Закололи їх сплячих і забрали рушниці. Двох інших, на задніх вишках, мали зняти Іван Рахівський і Бойчук. Рахівський заколов свого, а Бойчук не встиг, і той вартовий ударив у дзвін. Бойчук вистрілив і вбив його. Але постріл був небажаний. Коли б це трапилось на кілька хвилин раніш, усе б пропало. На щастя, Пугач уже відчинив браму, яка замикалася зсередини на звичайний засув. Свистом дав знати опришкам, які ще не встигли перелізти через мур, що хід вільний, і через кілька хвилин вони вже були біля брами, покинувши непотрібні тепер драбини.

Почувши постріл, Довбуш поспішив з кількома оп-

вдалося зробити на диво легко. їх було всього десятеро, і всі, роздягнені до білизни, спали. Опришки забрали у них рушниці, кулі, порох, загнали їх самих в кут і на ришками до касарні, щоб роззб]

І це

казали не рухатися з місця. Забезпечивши відступ, Довбуш з Пугачем, Миром, Бойчуком, Рахівським і ще шістьма опришками попрямували до замку. Цю величну назву давали пихаті шляхтичі звичайним будинкам, у яких мешкали. І богородчанський "замок" був просто великим одноповерховим будинком з колонами.

Двері до покоїв відчинили опришкам самі лакеї. їм було обіцяно нагороду і запевнено їх, що пани для них більше не страшні.

Самого власника маєтку застали в постелі. На постріл Бойчука він навіть не прокинувся, і тільки грюкіт, з яким виламували двері до його спальні, розтривожив його п'яний сон. Побачивши опришків, спросоння не міг второпати, в чому справа.

— Хто тут? — крикнув, глянувши на пістоль, що висів на стіні на дорогом килимі.

— Довбуш! — сказав весело отаман.— В гості прийшов!

— Єзус-Марія! — скрикнув пан, і це були його останні слова. Довбуш рубонув його палашем по голові. Після цього одним ударом відтяв йому голову.

Виходячи з замку, Довбуш наказав підпалити його. Лакеї з його наказу принесли свічок, олії, пообливали олією меблі, постіль і запалили. За хвилину огонь охопив увесь будинок. Службі панській Довбуш дозволив теж набрати собі панського добра.

— Беріть усе, що вдасться врятувати від вогню, все ваше.

А опришки розбивали столи, столики, шукаючи грошей. Пугач забрав золоті прикраси, персні.

Довбуш не взяв для себе нічого, крім пістоля і мисливського ножа, що також висів у піхвах на килимі. Коли на його свист опришки зішлися перед палаючим замком, він сказав:

— Забирайте рушниці, порох, і кулі, і все, що хто собі вподобав. Поки сонце зійде, маємо бути в горах. Касарні не паліть. Воякам я сказав, чого ми прийшли, і чого ми хочемо. Вони ні в чому не винні. Вартових шкода, та що ж поробиш!

За кілька хвилин всю зброю, відібрану у вояків, було роздано опришкам, а ще за мить вони спокійно вийшли з двору, який тонував у хмарах чорного диму. Довбуш заборонив воякам гасити полум'я, але й без цієї заборони вони вже, хоч би й хотіли, погасити його не могли б. Думали вже про службу в іншому місці, у нових панів. Тут робити було нічого.

Щоб змилити погоню,— а Довбуш сподівався погоні,— він вирішив розділити свій загін на дві частини і кинути в два протилежні боки. Сам він з одною частиною мав вирушити під Болехів, де його менше всього зараз сподівалися. Там, у селі Гошові, під самим містом, був маєток багатого, гоноровитого шляхтича Гошов-ського. Два роки тому Довбуш зазнав там невдачі. Двох опришків смоляки тоді вбили, а двох зловили і покарали мученицькою смертю.

Довбуш обіцяв тоді помститись. А вже коли Довбуш обіцяв, то слова дотримував.

Панок чекав на його прихід два роки. Тоді вирішив, що уже не прийде. Проте не відпускав жовнірів, хоч утримання їх коштувало дуже дорого — звичайно, не йому, а селянам, на яких було накладено заради цього додаткові податки. От до цього панка і збирався Довбуш у гості.

Другу групу, під командою Івана Бойчука, Довбуш послав у бік Микуличипа. Мали руйнувати маєтки панів і лихварів, палити корчми, сіяти страх серед шляхти. Виконавши завдання, мали вертати на збірний пункт, на Зелений Потік, в місце, якого ще пани не відкрили.

Отак домовившись у лісі під Солотвиною, загони розійшлися в протилежні боки. Пішли горами, лісами, не шукаючи доріг, продираючись крізь зарості, перескакуючи через потоки, проходячи через бори і болота, долаючи скелі й ріки.

Отак само сміливо й зухвало йшла того року весна. Під її чарами з дня на день все більше зеленіли полонини, розвивалось листя на деревах, густішали ліси. Людям хотілося співати разом з птаством, що щебетало тепер від зорі до зорі, славлячи всемогутню матір при-РОДУ-

Довбуш ішов попереду своєї ватаги, глибоко задумавшись. Думав усе про Дзвінку. Гнав від себе думки про неї, а вони все вертали й вертали.

Хтось із опришків позаду заспівав:

Шкода травки та й муравки

Тому облогові — Шкода тої молодиці

Тому ворогові.

Довбуш машинально обернувся, і співак раптом замовк.

Довбушеві шкода зробилось, що збентежив молодого летіника.

— У поході треба йти тихо,— сказав м'яко.

— Він ще молодий, не знає, — відізвався Мир.

— А ви повчіть.

У ті часи взагалі рідко можна було зустріти в лісах людину. От на полонинах люди бували частіше. В цю пору на деяких полонинах уже почалось літування. Цієї весни раніше, ніж звичайно, гнав пастухів на полонини нестаток заготовленої на зиму паші.

Надходив вечір, коли опришки зупинилися навпроти села Готова. Довбуш наказав побратимам відпочивати, а Іванові Рахівському, Миру, Пугачу і Фоці моргнув, щоб трохи відійшли з ним порадитись. Розповів їм нарешті план, який визрів у нього дорогою.

— Є тут у селі піп,— почав він, — немолодий уже, православний. Тримає панську руку. Після того як ми побували у цім селі два роки тому, той піп виголошував у церкві проти опришків і окремо проти мене казання, закликав людей, аби нам не допомагали, виказували тих, хто до нас прихильний, і ще всяке говорив. Добре б того попа настрашити. Ось що я надумав. Напишемо йому листа. Фока напише, я скажу, що саме писати, а хтось того листа передасть попові в руки. В листі напишемо таке: "Ваше преподобіє, чи як там, я, Олекса Довбуш, кланяюсь вам низенько і прошу, аби ви були такі ласкаві приготувати на завтра вечерю для двадцяти чоловік. Як сонце зайде, я

прийду на цю вечерю з опришками. Коли б ви не послухали і вечері на той час не було, то прийдеться вам за це відповідати". Можна б додати: "Не подивимось, що ви духовна особа, а так почаствуємо, як того капелана — чули, певне?" Чи, може, вже не треба цього? — звернувся до побратимів.

Фока сказав, що не треба, і без того все ясно.

Одно було всім неясно: для чого це робиться? Як можна вечеряти у попа, попередивши його про свій прихід, коли ось поряд у фільварку стоїть військо?

Проте ніхто не заперечив отаманові, не задавав ніяких питань. А Довбуш тільки підсміювався у вус і мовчав.

Коли листа було написано, зголосилося багато бажаючих вручити його попові.

Одержавши листа, піп на якусь мить очманів. Йому здалося, що сходить з розуму. Пив воду, аби упевнитися, що не спить і це йому не сниться.

— Не може бути,— шептав, бігаючи по хаті, потім цілував хрест, хрестився і знову брався до листа. Читав його, перечитував і очам своїм не вірив.— Ні, не може бути, не може того бути! — повторював щохвилини,— То чийсь поганий жарт! Не інакше, як жарт! — заспокоював себе.— Але хто б зважився на такий жарт? — міркував по хвилині.— Це все ж таки схоже на Довбуша...

Нарешті він покликав попадю і всіх своїх домашніх.

Спершу хотів приховати лист від жінки, щоб не перелякалася. Але ж у письмі ясно сказано, що, коли вечері у призначений час не буде, його жде біда. При цьому панотець пригадав свого колегу, католицького капелана, пригадав, як його опришки "сповідали". Про це з великою втіхою розказувала попові одна приятелька. Що ж робити?

Господиня радила ніякої вечері не готувати, а повідомити про все панові Гошовському, щоб він прислав їм свою залогу. Але, подумавши, засумнівалася:

— Не може бути, щоб Довбуш отак легковажно ліз у пастку. Він же зазнав уже тут раз невдачі два роки тому... Два опришки було вбито, а двоє потрапили у полон, і їх повісили серед села, а потім четвертували. Навряд чи Довбуш забув про це. Не інакше, як у нього війська втричі більше, ніж у пана Гошовського. Якщо ми не послухаємось його — поб'є військо, а нас... повісять.

Піп уражено перехрестився.

— Що ти таке говориш! Священну особу вішати?! Домовилися на тому, що вечерю обов'язково треба

приготувати і пана не попереджати.

— Довбуш хоче, щоб ми витратились,— говорила попадя.— Він пам'ятає твої проповіді! Казала я тобі, не зачіпай його? Не послухав? Тепер маєш! Він для духовної особи й видумав ось таку кару. Витрати! То розумний мужик!

Почали рахувати, скільки треба купити горілки, де дістати стільки посуду. Лист Довбуша завдав-таки клопоту поповій сім'ї.

Другого дня зранку зарізали доброго підсвинка, кілька качок. Паламар приніс з корчми ціле відро горілки. Припасли на всякий випадок і кілька пляшок вина. До

заходу сонця стіл був накритий на двадцять осіб і чекав гостей.

Але в останній момент піп таки не послухався жінки.

Як тільки почало смеркати, на попове подвір'я заїхала бричка з рушницями, потім один по одному, через великі проміжки часу, почали сходитися перебрані в цивільне вояки королівського війська й смоляки. За всім цим стежили сліпий старець, що його зображав Пугач, і Фока, що грав роль поводиря. Вони заходили навіть у попівський двір, просячи милостині... Попова служниця винесла їм по шматку хліба, і вони посідали закушувати там же, на подвір'ї. Коли останній жовнір увійшов у двір, сліпий з поводитирем покинули садибу і подалися в гори.

Сонце сідало. Задиміли верхи білими туманами, закричали сови в чорноліссі, йшов синій вечір і вів за собою сліпу матір свою — ніч.

В горах швидко сутеніє, швидше, як у селі. Опришки почали вже хвилюватись, не бачачи своїх посланців. Тільки Довбуш був, як завжди, спокійний. А втім, ніхто не знав, що діється в душі ватажка.

Нарешті розвідники повернулися. Розповіли, що все йшло так, як Довбуш і сподівався. Тоді він наказав усім збиратися і повів їх, на превеликий їхній подив, не до попа, а на панський дім. Ворота були відчинені. То королівські вояки залишили їх так, аби в разі чого мати куди відступити. Охорони не лишили аніякісінької. Всі пішли в попівську садибу ловити Довбуша. Один тільки пан, заздалегідь відправивши жінку й дітей у місто, залишився в замку. Нервово походжав кімнатами. Чекав кінця операції. Не побачив, коли опришки оточили його дім. Зненацька хтось постукав у його кабінет.

— Єк си маєте, паночку? — спитав Довбуш, увіхо-дячи туди з пістолем у руці.

Пан розкрив рота і завмер на місці.

— Пізнаєте?

Пан замість відповіді підніс угору руки.

— Все беріть, тільки життя даруйте! — заговорив він.

Довбуш не спускав з нього гнівних очей. Пан млів під їх поглядом.

— А ти б мене помилював, коли б упіймав? — спитав Довбуш.

Пан мовчав.

— Де твої славні вояки? Послав ловити Довбуша, а сам обдумував для нього кару? Де б ти мене повісив? На яким гаку? Мовчиш, пане?

— Беріть усі гроші, все, що маю! — заволав пан. Довбуш усміхнувся.

— Який ти добрий! Гроші й так заберемо, без твого дозволу. Це людський піт і сльози, твої гроші, кровопивцю! Будеш знущатися з людей?

— Не буду, присягаю на святий хрест, не буду!

— Не присягай, і так знаю, що не будеш. Де гроші?

Пан відімкнув залізний ящик, що був добре замаскований килимами в кутку кімнати, й висипав перед опришками золоті й срібні гроші.

— Забирайте цю людську кривавицю! — наказав Довбуш Пугачеві, Мирові й Рахівському, що стояли за ним.

Гроші вмиль перекочували в тобівки опришків.

— Тепер повісити його!

Пан закричав і впав на коліна. Опришки вхопили його і повісили на люстрі.

— Підпалюйте маєток! Швидше, швидше! І за мною! — командував Довбуш.

Опришків не треба було підганяти. Не встиг Довбуш оглянутись, як уже двір запалав. На чорному небі розцвіла червона квітка.

Ударив дзвін на сполох.

Вискочивши з панського двору, опришки поволі, скрадаючись, подалися до попівської садиби. Причаївшись на підході до неї, побачили, як вибігли з подвір'я панські вояки і подалися рятувати палац. Опришки могли перебити їх зараз до ноги. Але Довбуш не хотів убивати простих людей.

— А зараз до попа на вечерю,— весело сказав він, коли останній вояк зник у пільмі.

— Не вернуть вояки? — спитав хтось із новачків.

— Не бійтесь,—весело відповів Довбуш.—Чого б вони вертали? Воювати з нами? Ризкувати життям? Ви думаєте, це їм потрібно, тим воякам, що їх постягали з цілої Польщі? Думаєте, ми заважаємо їм, живучи на світі? Панові були потрібні наші мертві тіла, аби міг спокійно пити людську кров. Зараз він висить. Отже, й нікому вояків у бій слати. Зрештою, виставимо варту, і, коли охота, хай ідуть на нас. Обернемо цю хату на фортецю, — хай здобувають!

Через кілька хвилин переступили поріг дому переляканого попа.

— Слава Йсу! — привітався Довбуш, входячи до великої попівської їдальні, де стояв багато накритий стіл.

— Навіки слава,—відповів дрижачими устами піп. — Заходьте, дорогі гості.

Опришки, презираючись, усміхалися, але всі, як і Довбуш, входячи в кімнату, чемно вітали господаря.

— Сідайте, сідайте! — просив піп, поволі опановуючи себе.

— Ви таки послухали нас, приготували вечерю,— сказав Довбуш, оглядаючи геть заставлений закусками стіл. Там стояли миски холодцю, варене і смажене м'ясо, сало з цілого поросяти. В дерев'яних, химерно різьблених баклагах чекала черги горілка. На різьблених тарелях лежали гори хліба.

— Аз єсьм пастир добрий, — відповів біблійною фразою піп.

Довбуш посміхнувся.

— А мені здається, що це не зовсім так. Попові пішли по спині мурашки.

— Чому ж?

— Я був колись пастухом,— сказав Довбуш,— пас овець. А ви он пасете людське стадо. Значить, і нас пасете?

— Так, пасу.

— Добре,— сказав Довбуш.— Я коли пас вівці, то стеріг їх перед вовками, а ви віддали вовкові ціле стадо.

— Як то? —зробив здивоване обличчя піп.

— Ви тільки одне забули, що ми не вівці, а люди,— вів далі Довбуш,— і що я — не

ви, панотче! Я не моц-ний в письмі, але своїх людей не віддаю на поталу, скорше сам накладу за товариша головою. А ви, пастир добрий, продаєте людей. Який же ви добрий?

Попові виступив на чолі холодний піт. Хотів щось сказати, але Довбуш перебив:

— Продали, отче, не виправдуйтеся, вам це не пасує! Ми все знаємо. Бачили на власні очі, як тут у вас на горищах, і в сараях, і в домі сиділи панські вояки, чатували на нас. Вам те було відомо, що коли нас упіймають, то повісять, почетвертують, що людська кров проллється і у вашій хаті, і у вашому дворі? А все ж побігли донести панові? Чого вам треба було? Грошей? Мало вам? Ви продали нас, як Юда Христа. А ви кажете — "пастир добрий". Пан уже висить на люстрі в своєму замку, а що з вами зробити?

— Не губіть! — пролепетав піп.

З другої кімнати вибігла попада і повалилася Довбушеві до ніг.

— Змилуйтесь, — благала, — простіть!

— Уставайте, я не пан і не бог, щоб повзати переді мною на колінах, — сказав їй Довбуш. — Я дарую життя вашому попові. Але не тому, що ви просите, і не тому, що він духовна особа. А тому, що завдяки хитрості з цією вечерею мені вдалося відплатити панові за наших побратимів, які загинули тут позаторік... і за знущання над селянами...

Поки Довбуш розмовляв з попом, голодні опришки частувалися і їли смачні попові закуски. Піп, почувши, що йому не загрожує смерть, почав припрошувати й отамана. Попада принесла й поставила перед Довбушем пляшку вина.

— Не отруєне? — спитав чи то жартома, чи то серйозно.

— Що ви?! — аж скрикнула попада. — Ми ще в бога віруємо!

— Легка ваша віра. Випийте до свого чоловіка. Попада випила до попа і передала йому чарку. Він

також випив і налив Довбушеві.

— Дай бог вам щастя, — промовив, підіймаючи чарку. Довбуш випив.

— Бог пороздавав щастя панам, — сказав він, — а для бідних у нього нічого не лишилось.

Піп хотів уже був щось сказати, але стримався.

— Недарма його й називають паном богом, — докинув Фока, акцентуючи слово "пан". Він не їв, тільки слухав розмову, не зводячи очей з Довбуша.

— Правда твоя, Фоко, — сказав Довбуш. — Колись, май, були ліпші боги. Ті, що лісом правили, горами, звіриною в лісі, полонинами і маржиною. Вони посиляли весну й літо, осінь і зиму. Навесні вбирали всю землю в зелень, а взимі — у білі шати. То були добрі, веселі боги. А цей,, наш теперішній, дуже грізний: одно карав бідний народ і карає. Звісно — пан біг. Я чув, оповідали старі люди, що був колись чорний і білий боги. Чи то правда, Фоко? — звернувся він не до попа, а до свого улюбленця.

— Я теж таке чув, — відповів Фока. — Чорний і рі-лий боги не жили в згоді і раз на рік, на святого Купала, билися за те, кому богувати.

Піп слухав це богохульствування, мінився на обличчі, але не озивався.

Тільки під кінець все ж не втерпів, заговорив.

— Ви вірите в бога, пане отамане? — спитав урочисто.

Довбуш глянув на старого, і йому стало смішно. Пригадалася розповідь одного опришка, як той сповідався в церкві і піп побив його дерев'яним хрестом за те, що багато грішив.

— Чого ж смієтеся? — спитав піп.

— Бо мені смішно, — відповів Довбуш. — Питаєте, чи я в бога вірую. А що вам сказати? Я собі з богом не заходжу, бо не знаю, який він і де його шукати.

— В церкві, — сказав піп.

— Бачите. А я в церкву не ходжу, і тому не знаємось один з одним.

— Бог всесильний! — крикнув піп і підняв угору вказівний палець.

— Він сильний тільки в церкві, а в горах сильний я, — сказав спокійно Довбуш.

— Богохулиш?! Порівнюєш себе з богом?! Тебе гріх слухати! — перейшов на "ти" піп.

Довбуш устав. Не хотілося сперечатись.

— Наїлися, хлопці? — звернувся до побратимів, не відповівши нічого попові.

— Наїлись! — відповіли ті хором.

— Що ж, добре. Дякуйте чесним господарям за гостину, та й підемо. Не забудьте взяти їжі для вартових. Вони стерегли нас. І горілки для них захопіть.

Опришки виходили з-за столу і прямували до виходу, дякуючи попові й попаді за вгощення. Останнім вийшов з хати Довбуш.

— Бувайте здорові, дякую вам файно. Думаю, — сказав, вже переступаючи поріг, — що ви не будете більше казати у проповідях, щоб мене люди ловили, та й ціну за мою голову не будете призначати?

— Не буду, не буду! — тулив до грудей руки піп..

Проходячи через кухню, Довбуш побачив служницю, що мила посуд. Вийняв золотого таляра і подав дівчині:

— Ти, бідашечко, найбільше для нас потрудилась, — сказав їй ласкаво.

Вийшли надвір. Опришки вже всі були в зборі. Над ними, розпростерши крила, тремтіла весняна ніч.

Іван Бойчук показав себе хорошим командиром. Завдання отаманове виконав блискуче. Мов ураган, пронісся через Надвірну, Делятин, Дору, Ямну, Микуличин, вирізав упень власників маєтків, погромив орендарів, на яких скаржилася біднота, постріляв лихварів і корчмарів, на яких показали селяни. З Микуличина подався на Космач, звідти через гори до Жаб'я і на Зелену, в глиб гір. Опришки несли з походу великі гроші, зброю, боєприпаси.

Поява опришків одночасно в кількох місцях викликала паніку серед польських панів та їхніх орендарів. Багаті купці, лихварі покидали насиджені місця, переселялися з Покуття на Поділля. Потоцький оголосив в округах Станіславському і Коломийському стан воєнної облоги. В ці місця він перекинув великі загони урядових військ і смоляків. По селах влаштовувалися облави на тих, хто співчував Довбушеві. Пройшли численні

арешти. А в горах формувалися все нові й нові загони опришків.

Довбуш не мав де тримати стільки народу. Розпочалося будівництво нових укріплень на горі Стіг. З-поміж опришків знайшлося чимало теслярів. Нові курені будували з вузькими вікнами-бійницями на чотири боки. В кожному будинку-фортеці могло жити, а при потребі й оборонятися десять-двадцять осіб. Розташовано будинки було за планом Довбуша півколом — великою розігнутою підковою.

Протягом місяця табір був готовий. Навколо було розчищено чималий простір. Звідси можна було заздалегідь побачити ворога на великій відстані. Перед куренями покопано шанці з бійницями і надійним прикриттям зверху, а в середині табору, на великому подвір'ї, побудовано кошару та стайню.

По той бік гори, на південному схилі, була невелика полонина. Там ніхто ніколи не пас худоби. Довбуш велів освоїти її: кожному опришкові роздобути по одній вівці, а всім разом — п'ять корів і двох коней.

Цю худобу дозволив забирати, де хто хотів і міг: по цей і по той бік Карпат, але тільки у панів і на багацьких полонинах.

Перемучившись торішню зиму, Довбуш вирішив до наступної підготуватися серйозно.

Не минуло і двох тижнів, відколи був готовий табір, як на Довбушевій полонині вже паслися овечки, чотири корови і двоє коней. Знайшлися серед опришків і добровільні пастухи, а ватагом і старшим пастухом став Данило Вовк-Устеріцький.

Іноді вечорами Довбуш приходив до нього в стаю, і вони розмовляли собі як два колишні пастухи. Іноді заходила розмова про Дзвінку. Довбушеві хотілося ще і ще слухати про неї. Не спав через неї ночі. Це ж була його перша любов, палка, щира...

"Чом же вона так швидко послухалася моєї ради? Невже не любила? Невже прикидалась? Невже тільки подарунки і гроші їй були потрібні?"

Серце щеміло від болю. Коли б узнати правду! Коли б узнати! Півжиття віддав би, щоб розгадати цю жінку.

Слухаючи Данила, доводив йому, що це не зрада, що сам погодився на її шлюб з іншим. Але Данило був безжалісний:

— Іде заміж не за когось, а за ворога опришків, за зрадника. Як же це так?!

Довбуш слухав, згадував пестощі, ласкаві слова, і аж в очах темніло. Ні, не можна так прикидатися, так брехати!

Вбити Степана? Але що подумала б тоді про нього Дзвінка? Що подумали б про нього люди? Адже він не розбійник, а Довбуш! Хіба йому можна убивати заради себе, а не заради людей? Та й суперничати із Степаном принизливо. Довбуш не може мати суперників.

Увечері зібрав найближчих товаришів на нараду.

— Ви знаєте, — почав він, коли усі зійшлися, — що наш побратим Іван Бойчук, вернувшись з останньої виправи зі своїми хлопцями, приніс скаргу селян Яблуно-ва і Космача на те, що смоляки їх грабують. Смоляки не можуть справитись з нами, тому мордують не винних селян, забирають у них все, що захочуть. Я думаю зробити їм

острашку. Ви чули, що вони нарobili Якову

Гіршанові та Степанові Оженяку? До того знахабніли, що заходять на полонини і забирають у чабанів коней, знімають з ватагів череси, відбирають ножі, топір-ці, рогатини.

— От їх би й підстерегти на полонинах, — сказав хтось із побратимів.

— Але ж хто знає, коли вони там будуть? Приходять, коли заманеться. В їхньому гнізді треба б їх покарати! Що ви на це скажете?

— Треба, треба, ая! — заговорили побратими.

Було визначено день виступу і порядок дій. Як і в попередньому поході, Довбуш поділив свій загін на дві частини. На чолі одної став сам, а другу передав Іванові Бойчукові. Усім дав волю вибирати, під чию команду стане. За Довбушем пішли старші, бувалі опришки, за Бойчуком — новачки.

— Пам'ятайте, хлопці: не грабувати, а карати! Треба, щоб пани почули нашу силу і боялися надалі кривдити селян, стримували свої апетити, про нас пам'ятаючи. З тими панами, на яких найбільше скарг, не церемоньтесь, стинайте їм голови, як вони нашим побратимам стинали. А народові і слугам кажіть, за що караєте. Пояснюйте, що караєте за панщину, за непомірні податки, зди́рство. Ех, коли б то всі мужики з нами повстали!.. — зітхнув він.— Отак би потроху, потроху та й усіх би підняти...

До пізньої ночі не спали побратими, готувались до походу: чистили рушниці, пістолі, точили ножі. Хто зашивав сорочку, а хто прибирав крисаню новими дармовисами. Над табором довго стояв гомін.

А вранці розійшлися різними дорогами. Бойчук на Криворівню, Ясенів, Яворів, Соколівку, Кути; Довбуш з хлопцями на Космач, Текучу, Лючку, Чорні Ослави. Хоч не признавався собі в цьому, ішов на Космач, щоб побачитись із Дзвінкою...

Сонце ще тільки сідало за Стерешору і червонило замріяні верхи Штевйори, Цвілеви, Ледескулу, коли були вже під Космачем. Купались у золотих розсипах сонця верхи Мел, Погір, Сиглін, догорала полум'ям гора Лиса, а горби Ведмежий, Доцаний і Діл уже дрімали, вкриті синяво-сірим серпанком туману.

Глянув отаман на чудові краєвиди, до яких звик з дитинства. Сумно зітхнув. Ніколи вже йому не можна буде мирно втішатися, милуватись ними. Не зможе він, як колись, посидіти на полонині, заспівати пісню на всі гори. Ні, не зможе. Кожна війна має початок і кінець, а його війна ніколи не матиме кінця. Аж поки вмере. Ось він зараз стоїть недалеко від оседку коханої, а зайти до неї не може. А скільки років він уже не спить спокійно! Скільки негод, злив, негур зустрічав під відкритим небом, у лісі під смерекою, скільки разів висихала на його тілі промочена дощем одежа! А холодні й голодні зими!..

Покликав до себе Івана Рахівського, Пугача, Мира.

— Хочу заскочити до Дзвінки,— сказав, не дивлячись їм в очі.

Побратими вже давно розуміли, чому Довбуш вибрав собі саме цей маршрут. Заперечити отаманові не сміли, але Рахівський відважився попросити:

— Дозвольте, отамане, нам трьом піти у розвідку, як тільки трохи стемніє.

Перевіримо, хто в хаті, і коли сама — викличемо надвір до вас. Надворі й поговорите.

Довбуш довго дивився на побратимів. Лице його закам'яніло.

— То виходить, що вже не я отаман, а ти? — промовив нарешті. — Ти мені кажеш, що маю робити, а не я тобі?

За інших обставин такий непослух справді міг дорого коштувати Іванові. Але зараз Довбуш тільки додав:

— Боїтесь, щоб не вбили? Забули, що мене куля не бере?

— Береженого бог береже, — сказав Мир.

— І вам, і нам буде спокійніше, коли ми наперед підемо, — насмілювався знову подати голос Іван.

І Довбуш раптом погодився.

— Що ж, — сказав сумно, — ідіть розвідайте. Темрява густішала з кожною хвилиною. На сірому

тлі ще недавно зелених горбів проступали вже чорними плямами ярки та ізвори, чорніли сажею групи недавно ще зелених кущів, зливався з ніччю ліс.

Розвідники підходили до оседку з трьох боків. Коли Іван, скрадаючись попід огорожею, уже наближався до воріт, йому раптом видалося, що від села також крадькома прямує якийсь чоловік. Опришок зупинився, почав вдивлятися у темряву, але вже нічого більше не побачив.

"Чи привиділось?" — подумав він. Вирішив перевірити. Пройшов трохи у тому напрямку, дійшов до оборогу. Не було нікого. Далі чорніли молоді кедри — самосів Дзвінчиних старих дерев. Увійшов у двір і почав підніматися до хати. Пугач і Мир уже стояли під хатою. В хаті не було нікого, на столі блимав каганець. Господиня, певне, поралася десь у дворі. Ось і вона підійшла зі скіпцем молока — доїла корову.

— Хто? — скрикнула, побачивши чужих людей.

— Тихо! Не кричи! — заспокоїв її Пугач. — Пізнала?

Дзвінка добре знала старого опришка.

— Пізнала. А де ж отаман?

— Чекає на тебе.

— Де? — перелякалась вона.

— Покажемо.

— Чого ж не зайде в хату?

— Щоб зі Степаном не зустрітись. Хочеш бачити отамана — бери хустку і ходи.

— Куди?

— Скажемо куди.

— Невже він сам ис прийшов би?

— Ти винна.

— Чим?

— Не мені тобі казати. Ходи!

Побігла до хати, загасила каганець і вийшла, запнута хусткою. Серце шалено билось.

Йшла на побачення з коханим і вперше боялась. Ішла швидко за Іваном Рахівським усе далі, в темряву лісу. Раптом хтось заступив дорогу. Не побачила — відчула: Дрвбуш. Впала йому на груди і забилась в ревному плачі.

— Чого ти? Ксеню! Не плач.

Обіймав її пружне тепле тіло, чув на руках гарячі сльози. "Хіба так можна прикидатися?" — подумав. "А може, зі страху?" — майнула одразу ж і друга думка.

Спитав:

— Виходиш заміж?

Вона ще міцніше притулилась до його грудей.

— Ти сам казав...

— Правда, казав.

Підвела голову, хотіла побачити вираз його очей. Але в темряві нічого не побачила.

— Розлюбив, віддаєш іншому, сам штовхнув,— заговорила крізь сльози.—Я вірила тобі, як богу, молилась на тебе, вичікувала довгими ночами, а ти... Чи, може, знов яку панну знайшов?

Опришки відійшли, і тільки Іван стояв поблизу, сховавшись за стовбуром бука, щоб в разі чого бути наготові. Слухав, не пропускаючи ні одного слова.

— Дурне говориш, Ксеню,— промовив з серцем Довбуш.— Ніколи я ніякої панни не шукав і не мав. Моя панна — гостра шабля, яку я здобув у бою і з якою не розлучаюсь. Тебе полюбив, хоч не мав, мабуть, права любити. Стаючи на такий шлях, на який я став, треба прощатись і з домівкою, і з любов'ю. А я не мав сили з усім цим враз покінчити. Прожили ми з тобою кілька років, і бачу, що любов ця вкорочує тобі віку. Ні вдова ти, ні заміжня жінка. І все то через мене. Занадто люблю тебе, щоб дозволити тобі довше отак поневірятись. Тому й сказав тобі правду, сказав, що чоловіком законним не зможу тобі ніколи стати і тобі треба виходити заміж. Тільки скажи ж мені... скажи, чому за Степана? Невже не могла знайти іншого?

— Хіба я знаю?

— Може, хто силував? Дзвінка мовчала.

— Чого ж мовчиш?

— Хочу, щоб ти і далі приходив,— промовила ледве чутно.

Ця відповідь перевернула йому душу. Почав осипати поцілунками гаряче личко, знову зривалися йому з уст солодкі слова кохання, обіцяв любити вічно, до смерті.

Іван Рахівський усе те чув і бачив. Чекав, що буде далі. Розумів, що тепер жінка може зробити з отаманом, що схоче. Ось зараз вона запросить його до хати. Так і сталося. Звала, шепотіла щось, обіцяла. Але Довбуш ще вагався.

— Ходи, милий,— просила, тулячись до його грудей,— нема нікого, не бійся.

— Я не боюсь, але...

— Чому ж не йдеш?

Іван Рахівський вийшов із-за дерева:

— Панові отаману туди йти не можна,— сказав різко.

Несподівана його поява розлютила Довбуша. Рядовий опришок вдруге нав'язує

йому свою волю.

— Це ж чому? ^ спитав хрипко.

— Там засідка!

Ці два слова поставили на своє місце всі думки і почуття, Довбуш опам'ятався.

— Звідки ти знаєш? — уже спокійно спитав Івана.

Той розповів, що бачив якогось чоловіка. Він не може заприсягнути, що йому не привиділось. Але ж таки бачив!

— Хто це міг бути? — повернувся Довбуш до Дзвінки.

— Не знаю.

— Степан? Може, й він.

Раптом почувся шелест і кроки. Закричала сова. Це йшов Пугач. Він умів дивовижно наслідувати голос сови. За ним поспішав Мир.

Пугач доповів, що оседок Дзвінки оточили вояки — чоловік десять-дванадцять.

— Ось бачте, — сказав Рахівський.

— А ти до хати запрошувала...— тихо сказав Довбуш.

Ксеня розплакалась.

— Що я винна? — ридала ревне.— Я зі Степаном не бачилась і не знала, що він задумав.

— І ти не знала, що він на мене ніж точить?

— Звідки мені було знати?

— Не говорив тобі?

— Ніколи.

— Іди додому. По дорозі подавай голос, щоб смоляки тебе, бува, не прийняли за опришка.

— А ти йдеш?

— Іду.

— Не поцілуєш?

— Ні. Не знаю, хто ти для мене, Але дізнаюсь.., Іди!

Дзвінка зникла в пітьмі.

Цієї ночі опришки не вступили в бій із смоляками. Заважала темрява. Довбуш наказав іти за ним ключем, тримаючись за топірці одне одного. По кільканадцяти хвилинах вивів їх з лісу.

Повіяло простором. Посвітлішало. Люди вільніше зітхнули, але йшли мовчки. Були потомлені і злі на отамана за те, що водив їх так далеко тільки для того, аби побачитися з бабою. Кожен думав про це, але ніхто не наважувався сказати вголос.

Довбуш почував свою провину. На недовгій зупинці раптом сказав:

— Певно, дивуетесь, що я в такий світ вів вас тільки на те, щоб самому побачитися з любаскою. З бабою я мусив побачитись. Не ходив я до неї в хату, не ховався від вас. Бо ж не тільки для власної втіхи мав її побачити. Думав я йти туди сам-один. Але маю щирих друзів, які забажали мене супроводжувати. А решта ж вас добровільно приєдналась до гурту. Так було?

— Так, так! — закивали головами побратими. Отже, нарікати вам нема чого?

— Та ми не нарікаємо.

— Не нарікаєте, а думаєте недобре... А я довідався на цей раз багато. Переконався, що Дзвінці вірити вже не можна, і це для мене не лише боляче, але й дуже важливо. В її хаті готують пани пастку для мене. Степана примусили з нею оженитись, а її застрашили і приневолили вийти за нього.

— Чи говорила вам? — спитав Мир.

— Не говорила, але не договорювала. З того недоговореного все й видно.

Ніколи ще старі опришки не бачили отамана таким одвертим і таким розжалобленим. Видно, дорого йому коштувала ота правда, що її пізнав сьогодні.

Нарешті озвався Пугач. Довго збирався з духом і таки сказав, що думав:

— Гріш їй ціна, отамане! Таку бабу не шкода б і повісити.

Більше не промовив і слова. Це був один з найвір-ніших і найхоробріших побратимів. Довбуш рахувався з його думкою.

— Може, й так, Даниле, може, й так! — повільно й важко вимовив він.

Спочивали опришки покотом. Утома взяла своє. Вже засипали, коли раптом в боці Жаб'я зачервоніло небо.

— Глянь, отамане, — стрепенувся Пугач. Довбуш встав, хлопці позривалися з місць.

— Що таке?

— Десь горить, — заспокоїв Пугач. — Спочивайте.

— Криворівня або Ясенів, — здогадувались опришки.

— Робота Бойчука, — спокійно сказав Довбуш.

А заграва на небі все ширшала. Видно, палав фільварок з усіма будівлями. Це Бойчук зі своїм загоном чинив правосуддя над панами.

І знову настав важкий для опришків час — осінь. Прийшла вона цього року швидко, несподівано. З другої половини жовтня полили дощі, і здавалось, кінця їм не буде. Ранками і вечорами димилися гори, а вдень ходили по небу важкі олов'яно-сірі хмари і сипали, сипали на мокру землю свої невичерпні запаси непотрібної землі вологи. Гнило в стіжках сіно. Мерзла і ниділа на полонинах худоба. Гуцули поглядали на небо і молили бога, захованого в тих хмарах, про милосердя. Але коли то боги слухали людей!

Опришки нудилися без діла. За такої погоди походи були неможливі. Потoki перетворились на ріки, ріки розлились у моря. Гори ослизли, мохи набрякли вологою, ліси перестали бути сховищем від негоди, бо дощ у лісі — подвійний дощ. Кожне дерево, кожен кущ від легкого подуву вітру стрясав на землю мільйони крапель. Перестав він бути і місцем захисту від ворогів.

Одного дня Довбуш, зібравши опришків, сказав: — Будемо розходитись, братики. Разом зимувати не зможем. Важко буде прогудуватись усім, та й робити нічого довгу зиму. Залишаться тільки ті, що вже добре насолили панам, за ким полюють на долах смоляки, кому в мирне життя дорога закрита. Цього року нам уже воювати не доведеться. Самі бачите, зима не за горами, а осінь сльотава. В таку погоду важко втримати порох сухим. Розходьтєся, куди хто хоче. А там, у долині, де котрий з вас

притулок знайде, розповідайте людям, за що воюють опришки. Що не задля грошей граються зі смертю, а щоб убити неправду, щоб показати бідним людям їх силу, якої вони ще не чують у собі. Перед опришками дрижать багаті цілого краю, а опришків всього двадцять-тридцять, а бува, що й тільки десять, а то й менше. Намовляйте селян, щоб не корились, а щоб палили панські маєтки, щоб убивали лихварів, щоб допомагали опришкам, бо ми світ рівняємо.

Хлопці слухали те уважно і надовго потім замислювалися. А Фока червонів і блід від гордості за отамана.

І опришки почали лагодитися в дорогу. Милися, міняли чорні, варені у дьогті, сорочки на чисті, білі, підстригали волосся, голились, щоб бути подібними до звичайних селян. І відходили... Ішли на всі сторони світу. Старались знайти місця, куди цього року не набігали. Отже, йшли на Буковину, Поділля, на Закарпаття. Туди пішов і Серичак, що, як і Рахівський, був звідти родом.

Протягом тижня розійшлися майже всі, лишилися Пугач, Мир, Фока та Іван Рахівський. Залишився і Данило Вовк-Устеріцький, який відав усім опришківським хазяйством. Для маржини він надбав за літо подостатку сіна. Зимівники були забезпечені м'ясом, кукурудзяною мукою і молочними продуктами до весни. Минула зима багато чого їх навчила.

Та не всі, що розійшлися, пішли туди, куди наказував їм іти здоровий розум. Проходячи повз рідні села, забігали до рідних, до знайомих, до коханих, забігали на хвилину, лишалися на тижні, а то й на всю зиму, забувши обережність і страх, забувши про небезпеку. А вона чигала на них, як кіт на мишу, підступна й хитра, йшла за ними слідом.

Після смерті Пшелуського командиром смоляків був призначений ротмістр Антон Сіромський. Він почав свою діяльність з того, що набрав нових людей до загонів, бо тих, що дісталися йому після Пшелуського, вважав здеморалізованими і нездатними для боротьби з опришками.

Поповнення набирав з місцевого населення, з людей, які добре знали гори, звичаї і, головне, знали, природу самого опришківства. Це були дрібні шляхтичі, які колись так чи інакше потерпіли від опришків, авантюристи, синки заможних селян і навіть деякі зрадники з опришків.

Сіромський знав, що коли б він навіть подвоїв число свого війська, — йому в горах з Довбушем не справитися. В горах опришки невловимі. А от в селах... Він знав, що вони приходять у села на зимівлю. Вирішив ловити їх поодиноці.

Влаштувавши свою стоянку в Космачі, розіслав розвідників по всіх селах Яблонівського ключа, щоб вивідати, де, в якій хаті зупинився на зимівлю опришок.

План хитрого шляхтича частково вдався. В самому Космачі було захоплено сонними, коло своїх жінок, опришків Вардзарука і Кіф'яка, а в Шешорах і Текучій — Мохначука і Книшука. Всі четверо заплатили годовою за свою необережність. їх судили в Станіславі. Тримались усі четверо з разючою мужністю, хоч терпіли нечувані доти тортури.

Кожного з них допитували на очах трьох інших. Але все було марно. Ніхто з них не зрадив товариства, не зламав опришківської присяги.

— Де Довбуш? — скаженів шляхтич.

— В горах,— була однакова відповідь усіх чотирьох.

— Де зимує?

— На Закарпатті,— брехав Мохначук.

— Де саме, точніше!

— Не знаю.

— Хто з ним зимує?

— Не знаю. А хоч би й знав, не скажу.

Кати виявилися безсилими зламати волю цих простих людей.

Опришок Кіф'як упав мертвий вже під час другого допиту. Коли зашкварчало припечене вогнем його тіло, серце не витримало. А Книшук, коли його привели в судовий зал, розігнавшись від порога, з розгону вдарив головою об стіну — і позбувся мук. Це приголомшило навіть катів, що у своєму житті багато бачили людських страждань. Двоє інших також мужньо склали свої буйні голови.

Тіла опришків кат порубав на шматки, а самі селяни, під страхом смерті, насаджували ці шматки на палі і розвішували по дорогах, де могли ходити чорні хлопці.

Звістка про страшну смерть чотирьох побратимів блискавично облетіла всі гірські села, і Сіромському не вдалося більше знайти в селах ні одного опришка. Не знав про ці події тільки Довбуш. Сніг позасипав стежки, дороги, встелив яри, вибілів скелі, вбрав у пухкі кожухи смереки в лісах, поробив неприступними вали із косодеревини на підступах до опришківського табору.

Довбушеві і його друзям була забезпечена спокійна зимівля.

Останнє побачення не зробило перевороту в свідомості Дзвінки. Вона тулилася до грудей коханого і плакала, і, може, все то було й щиро. Хто міг те знати?

Може, Довбуш розбудив знову у ній приспану жагу, може, згадалися його гарячі обійми, солодкі поцілунки, може, щасливі ночі, а може, заговорила проста людська вдячність за любов, за дорогі подарунки? Все могло бути.

— Хай тебе судить бог і люди, — сказав Довбуш їй тоді на прощання.

Вертаючи з побачення, Ксеня вирішила, що воно буде останнім. Годі по лісах ховатись, досить самотніх ночей, турботних днів, доволі вічного страху, умовлянь і погроз! Була щаслива, що вертає жива. Коли б не Довбуш, опришки, мабуть, убили б.

Перед самим подвір'ям заспівала, щоб дати про себе знати. Назустріч вийшов Степан з пістолем у руці*

— Ти сама?

— Сама.

— Гляди!

— Сам гляди! — буркнула злісно.

— Я нічого. Хата оточена смоляками.

— Даремне стараються. Довбуш не такий дурень, з сіней вийшов чоловік з

рушницею — командир

загону.

— Де Довбуш?

— У лісі.

— Чому не заманила до хати? — заскреготав зубами.

— Попробував би сам! — відрубала, як сокирою.

— Ти мені пожартуй! — крикнув люто.— Не забувай, що Ти любаска Довбушева! За це треба б тебе давно повісити! А ми панькаємося з тобою. Чому не затримала Довбуша?

— Він не був у хаті.

— Чому?

— Не захотів іти, видко, здогадується.

— Про що здогадується?

— Самі знаєте.

— Сука!..

З Дзвінкою було давно умовлено, що, як тільки Довбуш з'явиться у неї, вона повинна всіма силами, всіма своїми жіночими чарами затримати його, доки не прибіжать смоляки. Сьогодні Степан побачив Івана Рахів-ського, коли той скрадався до оборону. В темряві, звичайно, не пізнав його, але був певний, що то опришок. Причому розвідник. Неважко було здогадатись, і для кого він розвідує.

Страшна ненависть, змішана з ревностями і страхом, бушувала в Степанових грудях, коли біг доповідати про появу опришків.

— Коли б встигнути! Коли б встигнути! — повторював на бігу.

Встиг добігти і донести. І от, виявляється,— даремно старався.

Погроза смоляка вплинула на Дзвінку. Вона присмирніла, відповідала швидко й коротко.

— Він не сам? — питав той.

— Ні, не сам, з опришками.

— Багато їх?

— В лісі темно, не бачила нікого. Але знаю, що були. Один стояв позаду Довбуша, коли ми з ним розмовляли.

— Про що говорили?

— Радив, щоб я виходила заміж.

— Брешеш!

— Ні, не брешу.

— Може, обіцяв на весілля прийти? — зіронізував смоляк.

— Не обіцяв, але від нього можна і такого чекати. Смоляк задумався. А може, справді пасткою стане

саме весілля?

— Коли ж ви женитесь? — звернувся до обох, бо Степан стояв поруч.

— Як вона,— показав Степан на Дзвінку.

— Ні, не як вона!! — гримнув на нього із презирством смоляк.

Наступного дня Дзвінку кликали до замку, а в неділю піп проголосив:

— Парохіянин нашої парохії Степан Дзвінчук і па-рохіянка Ксенія Дзвінчук — вдова брата Степанового, Івана, — бажають законно одружитися. Хто б з парохіян знав щось таке, що перечило б цьому зв'язку, хай зголоситься до канцелярії парохії. Це є перша оповідь.

Друга оповідь була виголошена скоро після першої, в середині тижня, у якесь свято, і третя, остання,— наступної неділі. Степан заплатив парохові, щоб швидше виголосив їх. Тепер можна було призначити день весілля.

Дзвінка хотіла, щоб весілля відбулось якомога скромніше, але Степан наполягав, щоб було, "як у людей".

— Ми з тобою уже обоє не молоденькі, я вдовиця, ти вдівець, якось і не пасує перед людьми,— умовляла Дзвінка.

Але Степан і слухати не хотів.

— Перший раз я ішов до шлюбу бідний, а тепер хочу показати, хто я такий.

Дзвінка подивилась на нього з жалем.

— Дурний ти,— сказала. А проте, скорилась і пішла в село шукати собі на весілля "батька", а Степан "матку". Вибрали і "березу" — чоловіка, який знає усякі весільні пісні...

За два дні до весілля "батько" з друзками прийшов до молодої, щоб сплести вінок з барвінку. Вона сиділа сумна, понура. Важкі думи пригнічували душу. Що їй чекає? Яка доля? Оце вже вдруге за її коротке життя зібрались друзки в її хаті. Першого разу були живі рідні батьки, благословили в невідому дорогу. А зараз он сидить найнятий за гроші "батько", якому байдуже, як складеться далі її життя. Він виконає свій обов'язок, і вона залишиться з мужем, але ще самотнішою, ніж досі. Розбирала свої взаємини з Довбушем і не могла знайти їм правдивого пояснення. Любов це була? Пристрасть? Чи просто вигода? Така собі звичайна вигода? Він же щедрий на подарунки, багатий, його боялися, і тому боялися зачіпати і її...

Думка обірвалася, друзки почали зшивати вінок і завели пісню:

Благослови ж, боже, І оте?}ь, і мати, Своєму дитяті Вінок починати...

Почуття її до майбутнього мужа ясні — не любить його. Здригається при самій думці про фізичну близькість.

Тим часом друзки виводять, душу вередять:

Лежали берви бервінковії, Дай, мамо, голку, Дай ниточку шовку Пришивати квіточку З рути барвіночку.

Дзвінка не витримує, виходить з хати, щоб в комірчині дати волю сльозам.

Інакше себе почуває Степан Дзвінчук. Нарешті дочекався сповнення мрії! Тепер він прибере до рук ґаздівство Ксені і почне господарювати по-своєму. Довбуша він більше не боїться. Легенда про те, що його куля не бере,—для дурників. Степанові дали новий пістоль, заграничний, англійський, як весільний подарунок від князя. Правда, віддав його не сам князь, а його управитель Псович. Князь не схотів розмовляти з

хамом. і сам подарунок зроблено з попередженням, що перша куля з нього має бути випущена в Довбуша.

Дзвінчук був у прекрасному настрої. Набравши в одну дзюбню горіхів та цукерок, в другу — калачів, а в кишеці — кілька пляшок горілки, пішов з друзями по селу запрошувати на весілля. Заходив до родичів, навіть до таких, з якими не бачивсь роками, заходив до дрібних шляхтичів, до знайомих із старшини смоляцької і всюди, як звичай велів, просив: "Аби-сте були ласкаві приходити сьогодні на зачинанє, увечері на заводини, у суботу на весіле, а в неділю на пропій".

Ходила і Ксеня з друзками і теж, як звичай велів, запрошувала гостей. А було на ній таке дороге вбрання, що очей від нього не можна було відірвати. А вже такого намиста, як мала на шії, не знайти б і в усій Гу-цульщипі. Люди лаяли її поза очі за те, що проміняла Довбуша на паскудного Дзвінчука.

Весілля почалося так, як вимріяв Степан. Від закусок вгиналися столи. Веселились і в його хаті. Але головне приймання було в Ксені. Із шляхти ніхто не прийшов на кріпацьке весілля. Але зрештою це було й краще. Гості почували себе вільніше і вже так танцювали, як уміють танцювати тільки гуцули. Легіні викручували мокрі від поту сорочки, одягали їх і знов ішли танцювати. Капав піт з музикантів на скрипки й цимбали, пухли губи у флюяриста, а з гурту линули все нові заохочування:

— Мой музики! Ліпше не можете? Грайте, аби си тота хата від танцю завалила!

— Мой! Та то си не хто-небудь, а Дзвінка віддає! Та я за тов Ксеньков півжитє втратив! — хлипав якийсь червоний від випитої горілки легінь. Відійшов у куток і витирав піт з лица, а може, сльози.

Розігріті, виходили надвір прохолоджуватись. Виходили здебільшого парами, так, як танцювали, щоб у темряві, без свідків, погасити розбуджені шаленим танцем пристрасті. Заспокоєні повертались і знов крутились у божевільному вирі.

За столом і під стінами сиділи літні гості, розмовляли, намагались перекричати музику й гамір, але це їм не вдавалось. Проте говорили, незважаючи на те, слухають їх чи ні.

Раптом музика вмовкла. Це "батько" дав знак. Музикантам піднесли пива і вгощення.

Після короткої перерви знову заграли і на середину кімнати вийшли молоді — Степан і Дзвінка. Дзвінка опиралась, але підпилий Степан тягнув її майже силоміць до танцю. В хаті було душно, тісно, повітря пересичене запахами горілки, пива, людського поту і видихів.

Степан обняв Дзвінку, затупотів ногами, почав танцювати. Хотілося показати молодечий запал, довести, що іще юнакам не поступиться. Але на цей раз йому не пощастило. Обійшовши з молодію невеличке коло, раптом випустив її і заточився, повалився на руки гостей, що з жалем дивилися на нерівну пару.

В кімнаті заметушилися, загомоніли.

— Єк си на весіллю таке траф'єє, то не до добра,— говорив старий Микитюк — півворожбит, півзнахар. Він угадував погоду на цілий рік уперед, знав, які будуть

ворожаї сіна, чи добре котитимуться вівці. Люди вірили йому і прислухались до його порад. Зараз його ворожба умить розійшлась між гостями і викликала нові міркування, балачки та пересуди.

До півночі гості розійшлись, хоч танці мали бути до ранку. А Степан свою першу шлюбну ніч, на яку стільки чекав, проспав п'яний у комірчині. Лежав сам. Жінка не підходила — бридилась.

Йшла весна 1745 року. Яюсь несподівано скоро прогрімів грім, розбудив сонні гори. Рясний дощ промив і прочесав їм голови, в одну ніч сніги почорніли, і коли вранці блиснуло гаряче сонце, тисячами струмків вже мчали в долини, доки їх не перехопили ріки. Тільки найвищі гірські шпилі ще не піддавалися. Дрімала ще стара Говерла і Піп Іван, закутані в грубі білі покривала. Дрімав Хом'як, Сивуля. Як мерзлякуваті старики, вкривалися на ніч серпанками густої мряки.

Але молода весна не зважала на примхи старості, ішла швидкими кроками і будила зі сну землю, несла їй тепло і любов.

Одного ранку Фока, вернувшись з нічної варти, сповістив, що над табором кружляють двоє чорногузів. Усі вибігли надвір привітати дорогих гостей. Перезимувавши в чужих краях, вертали чорногузи в рідні села, йа солом'яні стріхи, де народилися.

Як вони зимували? Звідки вертають? Де вони, ті казкові теплі краї? Хто показує птахам дорогу через шиірокі моря і безводні пустелі? Хто їх спрямовує до старих гнізд після великого і довгого льоту? А вони ж тільки птахи. Людина і та не могла б знайти дороги, а вони птахи, тільки птахи...

Суворі люди, позбавлені не тільки прав, але й нормального людського житла, зачудовано вдумувалися в цю таємницю — одну з незліченних таємниць природи.

Відтепер щоранку вони зустрічали нових і нових посланців весни. Пролетіли над табором ключі журавлів, гусей, лебедів. Побратими дивилися їм услід. Заздрили. Ворожили з їхнього льоту, яке буде літо та чи всміхнеться їм удача цього року!

Весна вселяла в їх серця і радість, і тугу. Радість від того, що скінчилась зима, яка тримала їх наче у в'язниці, тугу за втраченим правом жити на землі, як живуть люди, за теплими хатами, за рідними сім'ями, за жіночими пестощами...

По селах готувалися до веснування. В Дідушковому оседку все частіше можна було побачити Федора Што-лу. На прохання молодого Дідушка він залишився й надалі в нього ватагувати. Іванко був ще молодим парубком, господарством не дуже цікавився, та й вдачею не був подібний до батька. Кажуть, що під старість люди скупішають. Мабуть, є в цьому якась частка правди. Про Іванка люди казали: "Чекайте, воно ще тільки в колодочки вбивається, а опіриться — покаже свою масть!"

Одначе Іванко, мабуть, пішов характером у свою матір. Та й зустріч з Довбушем і великодушність його поки що пам'ятав. Штола допомагав недосвідченому ґазді розібратись у господарстві і водночас сам, як колись Дідушок, підготовляв його маржину до вигону на полонини. Чекали тільки Юрія на білому коні — свята весни.

"Коли на Явдохи курочка нап'ється, то на Юрія овечка напасеться", — кажуть

гуцули. Юрій був найулюбленішим святим. Це ж він, молодий красень Юрій, відбирає у святого Миколи ключі од світу і посилає старого на піч небесну спати до майбутньої зими, а сам, прогнавши зиму з гір, наповнює ріки водами, сушить плаї і дороги копитами свого білого коника. Гарцюючи над горами, піднімає списом все вище ясне сонечко, а запліднена сонцем з осені земля родить жито, пшеницю і всяку пашницю, родить на полонинах трави, підмальовує їх різнокольоровим цвітом, косичить ліси зеленим листом, наповнює їх співом пташиним.

Чекали Юрія і в Довбушевім таборі. Бо ж після цього свята виганяють маржину на гірські полонини, і тоді опришкам легше прогледуватись. А зараз почав докучати голод. Майже всю маржину, яку годував Данило, поїли. Але не такий був страшний голод, як те, що, коли з'їли останню овечку, не стало роботи.

Змалку Данило Вовк-Устеріцький пас худобу, виріс на полонинах. Хоч і наймитом був, але там, на полонинах, синє небо і сонце, ясний місяць і зорі, верхи гір, ліси і кручі, п'янке повітря, вітри буйні і бистрі ріки — все це було не панське, його. А зараз усе це пропало для нього навіки. Чекав пастухів і овець на полонинах, щоб почути звуки трембіти, почути пісню, почути бекання овець і брязкіт дзвіночків.

Але швидше, ніж на полонини пастухи з маржиною, почали вертати в табір торішні опришки. Принесли з собою харчі: сало, кукурудзяне борошно, сіль. Принесли і сумні вісті про мученицьку смерть побратимів у станіславській в'язниці.

На питання Довбуша, чи повстали б селяни, якщо б спробував підняти їх зараз, ніхто з прибулих не міг сказати чогось певного.

— А що, коли зібрати чоловіків одного села і з ними рушити походом на друге. Роззброїти смоляків і військо, і з їхніми пушками йти на третє село знищувати панів? І так війною далі, і захистити увесь наш край? А то поодинокі розправи нічого не змінюють. На місце одного пана стає інший — та й усе.

Опришки слухали і не розуміли, чого хоче отаман.

— Ну повстануть одне, два, три села. А далі що? — спитав Бойчук.

— А далі? — Довбуш думав лише хвилину, видно, чекав такого питання і мав на нього готову відповідь. — А далі закладемо свою власну державу селянську, в якій всі будуть рівні.

Пушка — рушниця.

Опришки мовчали. Чудне щось говорив отаман. Ніхто не міг уявити собі таку мужицьку державу. Споконвіку над мужиком був пан, гайдук чи смоляк, було військо, а там, десь у столиці, король, до якого було так далеко, як до бога. Всі ці пани, смоляки і король панували, а мужик працював і утримував їх своєю працею. І як же може бути інакше?

— Хто ж би правив нами? — спитав Бойчук. Довбуш мав і на це готову відповідь:

— Сам нарід.

Бойчук похитав головою.

— Не вчені ми, — сказав просто. Але Довбуша і це не збентежило.

— Я не вчений, а знаю, що мені треба і що треба людям, — сказав він, — Тут великої

вченості не потрібно. Я вже скільки літ воюю з князями, панами, проти мене стоять полковники, офіцери, і всі вони вчені, але я їх б'ю. Щоб забрати у панів землю і розділити між селянами, великої вченості не треба. Не думайте, що ті пани, які мають великі маєтки, усі вчені. Вони тільки грабувати добре вміють. Коли б увесь нарід повстав, позбулись би їх раз і назавжди.

— Треба б зрушити хоч одне село,— підтримав його Фока, — може, за ним пішли б і інші.

Але ніхто з побратимів — ні Пугач, ні Мир, ні найрозумніший серед них Іван Рахівський, ні спритний Іван Бойчук,—ніхто не міг навіть уявити собі, щоб можна було підняти на повстання все село, а то й ще заснувати селянську державу. Про незрозуміле і говорити не хотілося. Як то можна, щоб мужик мужиком правив? Та й мужики ж робляться з часом дідушками...

— А от тепер Дзвінчук замість Дідушка війтом і править селом так, що Дідушкові й не снилось. От кого б треба знищити! — сказав раптом Бойчук.— Він зловив Вардзарука і Кіф'яка. Тепер він перейшов до Дзвінки, живе в її оседку і розкошує чужою працею.

Довбуш відчув, що кров ударила йому в лице. Нагнувся, ніби поправляючи волоки при постолах. Але слухав і зважував кожне слово товариша. Коли б Степан не був чоловіком Дзвінки, він і хвилини не вагався б. А так... Чи має він моральне право вбивати цю людину?

Побратими зрозуміли його вагання.

— Може, вам незручно самому, чи просто рук не хочеться паскудити,— сказав Бойчук,— то ми самі з ним справимось. Ви тільки дайте свою згоду. Скликайте раду. Зам'які ви, пане отамане. Довбуш випростався:

— Ти, Іване, не вигадуй дурниць. Я отаман. Я й вирішую, кого карати, а кого — ні, зважую більше усяких причин, ніж ти знаєш, А що щадив досі Ксеню — так сильний завжди повинен у житті щадити слабого, а надто жінку. Так що, перш ніж щось казати, краще подумай! Коли мені буде треба твоєї поради, я спитаю...

— Та й не знаю, як ото мені таке вирвалось,— промовив Бойчук, скидаючи крисаню.— Не прогнівайтесь.

— Сідай, порадимось, куди підемо воювати,— примирливо сказав Довбуш.

У Довбуша на цей час вже давно визрів план нападу на князів Яблоновських. Довгими зимовими ночами він мріяв про це. Пам'ятав, як червоніла молода княгиня, коли заходив до її колиби у себе в таборі. Знав, що міг її зробити любаскою, можливо, й не силою. Згадував синьоокого юнака Андрися, сина польських Татр. Що з ним, де він зараз? Була чутка, що в польських горах з'явився якийсь отаман, що громить панів, як колись славний Яносик. Але чи це був Валя, чи хто інший — як було знати? Згодом він пошле туди когось із своїх товаришів, хоч би й Бендейчука, щоб довідався, чи можна з'єднатися з тим ватажком для спільної боротьби.

— То куди, хлопці, спочатку підемо,— звернувся до побратимів,— князів Яблоновських воювати чи зрадника Степана карати? Я думаю, що для Дзвінчука

вистачить налигача, щоб повісити його па Дзвінчиних воротах. А от з князем буде важче. Скільки у нього війська?

— Воно порозкидане по всіх селах Яблонівського ключа. По кілька смоляків у кожному фільварку. А найбільше в космацькому замку. Там їх чоловік десять-двадцять. І ротмістр Сіромський тримає біля своєї хати двох вартівників,— сказав Пугач.

— Сіромському треба відплатити за мученицьку смерть наших побратимів. Самого повісити, а оселю спалити. Ну і князя не щадити. Будемо безжалісні, як і вони. Я тебе не раз стримував, Пугачу. Раніше стримував. А тепер нікого стримувати не буду. За четвертування наших братів рубайте панів! Хай тремтить вороже кодро!

Насуплені брови, міцно стиснуті зуби, кров'ю налиті очі робили бліде, схудле за зиму лице Довбуша страшним.

Опришки розійшлися, а він подався на полонину, де торік Данило пас вівці, сів на пені. Весна давно закосичила травами і найвищі шпилі гір. З кожним днем ставало все тепліше, дні довшали. У долині вже зазеленіли ліси, на полонині цвіли білі анемони, де-не-де мигтіли серед високої вже трави жовтенькі зірочки гусячої цибулі і на волохатих стеблах розцвітав ліловий сон.

На мить забув, чого прийшов. Весна зачарувала. Згадалась полонина, на якій сам пастишив перший рік. Яке то було щастя виганяти вранці отару! З сопілкою у руці і піснею в грудях виходити на вершечок гори і почувати, що тут тільки ти один і над тобою сонце, а більш нікого...

З трудом одігнав спогади. Завтра треба вирушати з людьми у невідоме. Чи вдасться здобути панське лігво? Відтоді, як він був у дворі, минуло більше року. За той час замок укріплено. Не так легко буде його взяти. А треба! Доконче треба! Не можна терпіти, щоб князь довше точив зуби на опришків, плював на їх вимоги попустити узду селянам.

Шкода, що тоді не витяв упень усю ту панську знать, яка сиділа за весільним столом. Пожалів панів. А життя щораз показувало йому, що пани і шляхта нікого не жаліють. Проливають кров хоч би й ріками. І тільки на те, аби зберегти своє панування, не поступитися і крихтою для бідних селян.

— Ну, бережіться, пани! — пробурмотів сам до себе,— Тепер Довбуш з вами інакше розмовлятиме!

Встав і вернувся в хату. За довгим обіднім столом сидів маленький, ледве видний з-за столу Фока і щось писав. Довбуш зацікавився. Тепер він уже й сам умів читати. За дві довгі зими навчився.

— Що пишеш, Фоко? — спитав, підходячи до столу. Хлопець звів на отамана свої прекрасні сині очі.

— Пишу універсал.

— Що таке?

— Універсал,— відповів спокійно хлопець,— як три роки тому Потоцький.

Довбуш зареготав.

— Що ж ти там пишеш?

— Я коротко: "Брати гуцули! Беріть у руки сокири,

вила, коси і йдіть бити панів, помагайте опришкам!" — те, що ви говорили.

— Ну й молодець! І де ти такий хороший взявся? Ну й утяв! Універсал! — повторював Довбуш, — Як ти слова цього не забув! Ти ось що, — сказав він уже серйозно. — Напиши таких універсалів кілька, і де в яке село зайдемо, ці універсали будемо ліпити на церквах і на корчмах. Туди гуцули найчастіше ходять. А досить щоб один зацікавився, то вже й усі знатимуть.

Наче потоки з гір після зливи, спускалися в доли опришки. Озброєні рушницями й пістолями, з сокирами за поясами, летіли, мов орли, відважні, безстрашні любимці народу — чорні хлопці. Йшло їх сорок два, двома загонами, по двадцять одному в кожному. Це була відповідь панам на збільшення їхньої залоги, відповідь на підвищення податків, відповідь на жорстокість смоляків і панських слуг.

Завдання Бойчукові було дане ясне: спалити княжий двір і корчму в Яворові і приліпити там Фочин універсал на церкві. З Яворова йти на Ясенів і Криво-рівню. Там спалити фільварки орендарів і корчми. В тих селах також на видних місцях розклеїти універсали. Орендарів витяти впень.

Для свого загону Довбуш виробив такий план. Він засяде в знайомому лісі над Космачем і чекатиме заграви в районі Яворова. Пошле в село опришка до одного з вірних людей з наказом поширити чутку, ніби Довбуш в Яворові. Чутка обов'язково має дійти до княжого двора. Сіромський вишле підмогу в Яворів і тим самим ослабить оборону замку. Тоді швидким ударом опришки оволодіють замком.

Так і зробили. Залягли на узліссі над Космачем. Звідси видно було вогники у княжім замку. Це горіли смолоскипи при в'їзді у двір. Сам замок тону в темряві. Село також потопало в чорних хвилях ночі, і тільки де-не-де блимали на її тлі крихітні, мов пшеничне зерт но, світелечка каганців у бідних гуцульських хатах.

Більшість опришків як припали до землі, так зразу і поснули. Не спали тільки вартові і Довбуш. Не раз він сидів на цьому місці, вичікуючи, поки стемніє, щоб прокрастися до коханої. Як же тоді по-молодечому билося серце! До подробиць пригадує перші хвилини зустрічей, як завмирала Дзвінка на його грудях. А потім її невтомні пестощі і ласки...

Аж здригнувся і провів рукою по зволоженому потом чолі.

"Де ж усе це зараз? — подумав. — Отут вона, поряд, — та не моя. Уже, певне, спить, привикла ж лягати рано. Поруч лежить Степан. Гугнявий, неохайний і нелюбимий! І він має право, законне право брати цілими пригорщами те щастя, що мені, Олексі, доставалось краплинами..."

Думка стала нестерпною, Проганяв її, а вона настирливо лізла в голову, свердлила мозок, знущалась.

"Що, коли б зараз, поки хлопці сплять, махнути туди?" — з'явилась на мить друга. Зірвався з місця. Аж зброя на ньому брязнула. Отямився, сів. Не на забаву прийшов сюди. До неї він ще зайде, і зайде скоро.

Нервові напруження трохи спало. Похилив голову на коліна, бо сидів на землі, підібгавши ноги, і почав дрімати. Втома брала своє.

Розбудив його голос вартового:

— Почалось, отамане!

— Що почалося? — не зрозумів спросоння Довбуш.

— Заграва на небі.

Отаман швидко встав і вийшов на узлісся. Над Ле-дескулом і Лесевою палахкотіла заграва. На брудно-червоному тлі неба клубочились чорні дими. Тепер треба було ще дочекатися посланців із села, і тоді вже починати самому. Уже була пізня ніч. Давно погасли в селі вогні, затихли в лісі сови. Перекотився по небі Великий Віз. Йшлося до світанку.

Нарешті почувся тривожний звук військової труби, тоді шум і гамір. Серед нічної тиші ті звуки видавалися грізною бурею, лютим поривом вітру. Але тривало це зaledве кільканадцять хвилин. Тоді все стихло.

Минуло ще з півгодини, а розвідники не показувались. Довбуш почав уже хвилюватись, коли раптом почувся знайомий крик сови. Це Пугач давав про себе знати. Йому відповів Довбуш, і скоро старий побратим став перед ним разом з Іваном Рахівським.

— Все в порядку, отамане, можна рушати. Опришки посхоплювалися на ноги. За кілька годин

вони відпочили і виспались. На знак отамана подалися тихо за ним.

В дорозі Іван пошепки доповідав Довбушеві:

— Тільки-но ми побачили заграву, я післав свого друга, в якого зупинився, до Сіромського і навчив, як має казати. Мовляв, Довбуш з опришками в Яворові, ось уже горить фільварок. А йде він на Уторопи й Пістинь. А коли спитають, звідки він це знає, то щоб казав, що заходив, мовляв, якийсь чоловік, може, й опришок перебраний, і говорив, що таке має бути. Але цього йому навіть не довелось сказати. Сіромський навіть не дослухав. Як почув про Довбуша, підняв свою кавалерію — дванадцять чоловік — і поскакав на Яворів. А піхота пішла слідом. У дворі залишилося тільки двоє вартівників на воротах. Вони не чинитимуть опору.

Як і торік, Довбуш без єдиного пострілу захопив замок. Вартовим велів зв'язати один одного і лежати біля воріт. Рушниці вони самі віддали опришкам. Увесь замок тону в темряві, тільки в двох вікнах на другому поверсі світилося. Відчинивши з допомогою ломика парадні двері, опришки на чолі з Довбушем увійшли в передпокій.

їм назустріч вибіг зваблений шумом Блоха. Побачивши опришків, обімлів.

— Як то добре скрізь мати знайомих,— сказав Довбуш.— Ну, Блохо, скачи вперед, веди, де найбільші пани.

Лакей заметушився.

— Та заспокійся, тобі я кривди не зроблю.

Блоха готовий був після цих слів хоч під ноги Довбушеві постелитися. Підвів Довбуша до двох суміжних дверей.

— Тут спочиває молодий князь, а в тій кімнаті не може розродитися молода княгиня.

— Тоді спочатку підемо до князя. Іди спершу ти і скажи, що коли він схоче стріляти, то його жінці не розродиться.

Блоха пішов, а за хвилину вийшов на поріг у халаті сам князь. В руках його не було нічого.

— Сядьте, пане, і слухайте, — сказав Довбуш, ставлячи коло нього опришка з рушницею.— Зберіть зараз усі гроші, усе золото і срібло, всі дорогі речі і покладіть отут, на цей столик.— Він показав на красиво інкрустований столик біля дверей.— Це має бути швидко зроблено. А ти, Блохо, веди до старої княгині.

Поява Довбуша в спальні старої княгині була така несподівана і страшна, що серце її не витримало і вона без крику, без зойку сама віддала богові душу. Блоха моргнув Довбушеві, показуючи на суміжну кімнату.

— Хто там? — спитав Довбуш.

— Псович,— шепнув Блоха.

— Іди і скажи те, що говорив князеві.

За хвилину вийшов у самій білизні і теж без зброї Псович. Був блідий як стіна, дрижав, хотів щось сказати, але не міг. Довбуш мовчки ударив його прикладом по голові і кинув мертвого на труп княгині. Всі його рухи були чіткі, швидкі. Окинувши оком спальню княгині і кімнату її фаворита і не знайшовши в них нічого цікавого, Довбуш повернувся до князя. Купа грошей і деякі золоті речі уже лежали на столі.

— Це все? — спитав Довбуш.

— Більше не маю тут нічого.

— А де маєш?

—г— В банку, в Станіславі.

— Хитрий злодій! Накрав у народу — і в банк! Шукай решту! Я зараз прийду, Юро! — моргнув на Бендей-чука.— Поможі панові ще знайти, ти тут не чужа людина.

Він уже зробив крок до спальні княгині, коли звідти вийшла стара гуцулка і заступила йому дорогу.

— Не йди туди, сину, княгиня зараз тільки вродила сина. Не можна її тривожити.

— Тривожити не буду, а подивлюсь.

Довбуш відсунув стару набік і увійшов у кімнату породіллі.

На багатому, золоченому ложі лежала, потопаючи в дорогих мереживах, княгиня Єва.

— Добрий вечір, панно,— привітав її Довбуш.— Питайте нас, чого ми прийшли.

— Я знаю, ви хочете нас убити.

— Не всіх,— сказав Довбуш.— Але за побитих і четвертованих наших побратимів треба ж комусь заплатити.

— Заберіть все, що у нас є.

— Це ми і без вашого дозволу зробили. Але й князя ви вже свого не побачите.

— Отамане! — заламала руки княгиня.—Не робіть сиротою дитини, що тільки годину тому побачила світ! Ради бога, пощадіть мужа!

— А він щадив нас? Він пощадив би мене, коли б йому удалось мене упіймати? А ви

пощадили б?

— Вас пощадила б,— вирвалось у неї. Довбуш усміхнувся.

— Я об нього не буду поганити руки. Але серед моїх хлопців є один, що йому не подарує. То ваш колишній слуга. Ви його, певне, й не знаєте, але він добре вас знає... Посидів би я з вами, але часу не маю. Накажіть своїм служницям, щоб вас і дитину перенесли з замку в якусь селянську хату. Замок будемо палити.

З-за дверей потягнуло димом. З кімнати князя почувся постріл. Княгиня скрикнула.

— Поспішайте,— сказав Довбуш.— А дитину не виховуйте на ката. Всіх катів чекає шибениця! Прощайте!

Повернувся і вийшов, бо замок уже горів. На нього чекав в коридорі Бендейчук.

— Де князь? — спитав Довбуш.

— Там.

Бендейчук показав рукою на зачинені двері. Довбуш кивнув головою.

— Гроші забрали?

— Забрав Палій.

— Добре. Біжи вниз!

Він свиснув три рази. На цей знак опришки зійшлися до нього. З ними був Блоха.

— Де Сулятицький? — спитав його Довбуш.

— Князь його прогнав. На його місці Сіромський.

— Чому прогнав?

— Не довіряв йому.

— Сіромський гірший?

— Гірший.

— Паліть і його оселю — і в ліс! — наказав отаман.— А ти, Блохо, іди допоможи перенести паню в безпечне місце.

Два опришки побігли до нового дерев'яного будинку Сіромського, і скоро він запалав з чотирьох боків.

Поки опришки добігли до лісу, з-за гір устав блідий, обгорнутий чорним серпанком диму ранок.

Довго горіли замок і оселя Сіромського. А в селі навіть ніхто не вдарив на сполох.

На Дзвінчиному ґрунку спали. Уранці молодожони були і вражені, і перелякані. Степан знав, що донощиків опришки не милують. Він тільки не був певний, чи знають вони про його зраду. Страшне враження справила на нього вістка про смерть князя, старої княгині і Псовича. В них була його головна опора.

Дзвінка, почувши від слуг, що Довбуш милосердно повівся з молодою княгинею, заплакала зі злості і ревнощів.

"А може, й ця дитина в неї від нього?" Почала вираховувати місяці. Трохи заспокоїлася. Але хробак ревнощів і далі точив її жіноче самолюбство.

Дзвінчук ходив як причинний. На кого ж тепер спертися? Хто ж залишився? Сіромський? Він людина нова, та й не приховує свого презирства до нього... Ніколи не пускав його навіть на поріг своєї оселі. Степан ненавидів його люто, нашіптував на

нього Псовичеві, а той — княгині. А зараз він залишився єдиним його однодумцем і спільником...

Степан уявляє, як скаженітиме панок. Він же як вїт повинен був уже давно бути на місці пожежі.

— Давай чого їсти, та я побіжу,— звернувся до Дзвінки.

Дзвінка сиділа на ослоні, дивилася у вікно, зайнята своїми думами. Вона чула, що чоловік щось сказав, але не зрозуміла і не перепитала.

— Ти чула, що я сказав? їсти давай!

— Я тобі не наймичка,— одказала зневажливо.— Знаєш, де що лежить, бери та й їж!

В душі Степановій все перевернулось. За таку відповідь він убив би свою першу жінку. Але цю не наважувався й пальцем рушити. Тільки глянув на неї рильно і, зустрівшись з її повними ненависті очима, опустив свої додолу. Це ж бо була вчорашня любас-ка Довбуша.

"Коли зрадила його, то може зрадити й мене",— раптом подумав він.

Не поспішаючи, вийшов з дому і подався до села, до згарищ, туди вже з'їхалися смоляки з усього Яблонов-ського ключа. Він прийшов мало не останній.

— Де ти був, коли горіло? — спитав Сіромський, підходячи до нього впритул і вирячуючи свої злі котячі очі.

— Спав, ваша милість,— ледве вимовив Степан.

— Хам! — заверещав ротмістр і сильним ударом по виду збив його з ніг.

"Степан устав, витер закривавлене обличчя, обтрусив пил з одягу, надів капелюха і відійшов набік. Жити в Космачі ставало страшно.

Тим часом у горах різними дорогами посувалися двома вужиками втомлені опришки.

В загоні Довбуша люди йшли веселі, задоволені — несли багату здобич. Юра Бендейчук був особливо щасливий. Помстився нарешті ненависному панові. Довбуш ішов заглиблений у думки. Усміхнувся на думку, що княгиня Єва розмовляла з ним, як стара приятелька. Така була гарна на тій розкішній постелі... Та бог з нею... Турбувала доля Бойчука. Що він справився з завданням, було видно по загравах за горами. Але ж туди пішов кавалерійський загін. Чи вдалося Бойчукові відступити без втрат?

А Бойчук дійшов до Яворова без пригод. В селі мав знайомого і до нього послав опришка Багрійчука вивідати, скільки в селі смоляків. Через деякий час до нього прийшов з Багрійчуком і сам знайомий. Це був Іван Жупник, добрий приятель Бойчуків, який пізніше сам став опришком. Він розповів, що в селі всього шестеро смоляків, а в маєтку тільки сторожі — гуцули без зброї. Вони не чинитимуть опору і не знімуть крику.

Бойчук вирішив перш за все рушити на касарню, що містилася недалеко від двора. Це була простора селянська хата. Опришки оточили хату, через невідомо чому відкриті двері проникли без шуму досередини і вирізали смоляків. Всіх було п'ятеро. Тоді підпалили касарню і побігли до панського двору. По дорозі наткнулися на шостого

смоляка. Здалека побачивши пожежу, він догадався, в чому справа, і хотів сховатись. Але його вчасно помітили. Багрійчук погнався за ним, і це йому коштувало життя. Смоляк обернувся і з пістоля вбив його на місці. За це його порубали на шматки.

Розгромивши фільварок і вирізавши сім'ю орендаря, побратими занесли вбитого Багрійчука в покої, поклали на стіл, обклали стіл дерев'яними меблями і підпалили, щоб вороги не знущались над тілом товариша.

Скоро червоний півень залопотів крилами над панською садибою. Бойчук наказав якнайшвидше відступати, знаючи, що зараз прискочать смоляки з сусідніх фільварків і з Космача. І все було б гаразд, так перешкодила корчма. Наче саме пекло поставило її при дорозі. Треба було її спалити і йти далі, але хлопцям * заманулося випити. І пішли пити. Бойчук стримував, погрожував, що за непослух Довбуш покарає смертю, але це не допомогло. Тоді Бойчук сам підпалив корчму. П'яні опришки повибігали надвір. Хтось розбив сулію із спиртом, і синя річка вогню почала розпливатись по підлозі, мішаючись з кров'ю побитої сім'ї корчмаря.

Раптом почувся крик: "Смоляки!" — а тоді тупіт кінських копит. Це гнав Сіромський зі своєю кавалерією. Почалася панічна втеча. Тільки ніч врятувала загін від цілковитого розгрому. Втікали безладно, розсипавшись, як згряя курчат, у яку вдарив згори яструб. Ховаючись за кущі, розкидані по узгір'ю, відстрілювались, хто як міг. Були п'яні.

Загін Сіромського також зазнав втрат, бо на тлі заграви його добре було видно.

Бойчук сам звалив пострілами двох вояків з коней, двоє впали від куль інших опришків. Загнавши опришків у ліс, Сіромський відступив. Крім чотирьох убитих, мали ще трьох поранених. Бойчук не дорахувався шістьох побратимів. Троє з них згоріли п'яні в корчмі...

Звістку про страшні втрати в загоні Бойчука Довбуш слухав із зціпленими зубами.

— Все йшло так добре,— падкував Бойчук,— Правда, втратили одного побратима, але що ж, ішли на війну, не на танці. Аж тут корчма! Неначе подуріли люди. Ніщо їх не лякало. "Дозволь, ватажку, хоч раз уволю напиться",— каже мені один. Пішов — і згорів п'яний разом з корчмою. А тут наскочила кіннота. Що було робити? Половина п'яних...

— Шість чоловік загинуло?

— Три в бою, а три згоріли п'яні.

— Тих не шкода. Хто був ще п'яний?

Бойчук запнувся. Боявся, що отаман їх постріляє.

— Не бійся, говори. Присягали вони на мій топір. Мене б не послушали — голови не знесли б. А так ще поживуть. Клич їх сюди!

Перед ним стали три опришки. Це були молоді ще легіні, новачки. Стали перед отаманом з непокритими головами, похнюплені.

— Здайте Данилові Вовку зброю, і щоб сьогодні я вже вас більше не бачив,— сказав без вступу Довбуш.— Ви більше не опришки. Через таких, як ви, загинуло шість чоловік. Ви заслужили смерті. Але за вас просили побратими. Ідіть у свої села. Якщо б

хто з вас зрадив опришківську таємницю: де ми стоїмо, скільки у нас людей і скільки зброї,— буде страчений, де б він не був! Пам'ятайте!

Юнаки кинулися просити, щоб простив, але Довбуш не захотів і слухати. Повернувся і пішов у хату.

По короткій перепочинку Довбуш знову рушив зі своєю ватагою на доли. Знаючи, що його сподіваються в найближчих околицях, вирішив податися на Поділля. Не мав чіткого плану, бо не знав місцевості. Але сподівався, що, може, подоляків легше буде підняти на загальне повстання. З розповідей знав, що і там такі ж пани, а часом і ті ж самі, що у горах. Потоцький чи Браніцький має десятки сіл по всій Галицькій землі. Знав, що всюди кріпацтво, що всюди нарід стогне від панської сваволі. Ішов лісами, до сіл заходив обережно, посилаючи наперед розвідку, яка мала збирати відомості про смоляків і військо і розклеювати на церквах та корчмах універсали.

Ішов вниз, уздовж Черемошу, не нападаючи на фільварки, як можна тихіше. Посувався зі своєю ватагою швидко. За два дні дійшов до Снятина, вночі перейшов міст через Прут і подався на Ясенів Пільний.

Там, наслухавшись про лютого поміщика, що знущався над селянами, скарав того поміщика і спалив його двір. Не переслідуваний ніким, тому що ніхто його в тих місцях не сподівався, пішов уверх, вздовж Дністра, і за два дні підійшов під Тлумач.

Серед білого дня опришки заскочили в містечко, набрали харчів і зникли в лісі. Напад був винятково зухвалий і сміливий. Адже це відбувалось в чотирьох милях від міста Станіслава, резиденції коронного гетьмана Йосифа Потоцького, який стояв там з цілою армією! За опришками зразу ж пішла погоня. А вони з'явилися через кілька днів аж у Болехові, де менше всього їх чекали. У місті був базарний день. Опришки довідались про це в селах.

Зупинившись у лісі, за півмилі від міста, вони затримали валку селянських підвід, полягали на вози і так, ніким не помічені, в'їхали на базарну площу біля самої ратуші. Оточивши своїми людьми ратушу, Довбуш з Іваном Рахівським, Миром, Палієм і Пугачем увійшли до канцелярії бургомістра і наказали відкрити касу. Побачивши опришків, бургомістр без слова покоровся. Він, правда, спершу спитав, чи має честь говорити з Довбушем.

— Так, ви вгадали, я Довбуш.

А поки Довбуш розмовляв з бургомістром і побратими очищали касу, опришки, що охороняли ратушу, ловили окремих поліцаїв, які крутилися на базарі, забирали в них шаблі і пістолі і замикали в коридорі ратуші. Прощаючись з бургомістром, Довбуш сказав:

— Півгодини ви не маєте виходити звідси. Пам'ятайте — півгодини. Якщо ми раніш цього строку побачимо погоню за собою, ратушу буде спалено, а ви вмрете.

Тої ж ночі згорів фільварк у Княжолуках, недалеко від містечка Долини.

Скрізь, де проходили, опришки залишали універсали, в яких Довбуш закликав селян повставати. Ці папірці, писані рукою горбаня Фоки, викликали панічний жах серед можновладців. Поміщики почали боятися своїх кріпаків, стали вимагати для себе

військової охорони. Деякі втікали у великі міста, хоч і міста, такі, як Коломия, Кути, Снятин, а навіть Станіслав і Галич, не були забезпечені від нападу Довбуша. По всій Галицькій землі було оголошено укази із закликом до боротьби з опришківством. Призначалась велика сума за голову Довбуша.

Коли Довбуш з опришками повернувся в свій табір, уже було літо. Після тривалого відпочинку отаман наказав готуватися до зими. Кількох опришків розіслав до найближчих багацьких полонин. Багатьох власників тих полонин вже не було на світі, а їх маржина ще паслась на полонинах. По кілька овець з кожної такої полонини отаман велів забирати і гнати на полонину Данила Вовка, який з Фокою і ще двома опришками заготовляв сіно на зиму. Крім овець, велів привести кілька дійних корів, дві пари коней і від кожного ватага, відповідно до кількості маржини, брати скором: сир, бринзу, масло. Усе це в бербеницях, щоб могло довше полежати.

Фоці отаман велів писати нові універсали. Розбивши в Балехові крамницю з письмовим приладдям, опришки принесли в табір багато паперу, кольорових олівців та фарб. Писати було чим. На жаль, умів писати тільки Фока. Решта опришків були неписьменні. Гван Рахівський знав тільки мадьярське письмо.

— Твоїх універсалів, Фоко, пани бояться більше, ніж наших куль,— говорив Довбуш, потираючи з радості руки.— Ти в мене золота вартий! Стільки золота, скільки сам важиш!

Фока, що вже аж світився, такий був кволий, червонів до сліз від цих слів.

— Тепер різними фарбами писатиму, — хвалився він.

— Як? — не розумів Довбуш.

— Ну от, слово "універсал" напишу червоною фарбою, середину чорною, а підпис — синьою.

Довбушеві ця ідея сподобалась, тільки фарби просив перемінити. Початок просив написати синім, середину — чорним, а його підпис зробити червоним.

— Так можна буде? — спитав наївно.

— Можна, чому ні,— радів Фока.— Як різними фарбами, то швидше в око впадатиме.

Та от скінчилося літо, частіше стали випадати дощі. В лісах було мокро. Відбувати походи стало неможливо. Опришки лежали, нудились. Одного разу Довбуш сказав:

— Друзі, може, будемо помалу розходитись? Ви цього року, гадаю, вконтентовані, маєте з чим іти до своїх домівок чи куди там хочете, а тут сидіти без діла скучно.

І побратими почали розходитись.

Першими пішли такі, що не думали більше вертати. Мали вже гроші, мріяли про купівлю хати і шматка поля десь подалі від рідного села, де їх не знають. Але таких було небагато. Більшість, подібно до Пугача, не лакомилися особливо до грошей. Помщалися за панську несправедливість. Любили волю. Довбуш-бо причепливо добирав собі людей. У Пугача, наприклад, не було ні сім'ї, ні кола, ні двора. Не гнався за грошима, але був не в міру жорстокий. Недовго розбирався, де винний, а де не винний, і, коли б не Довбуш, багато б зла наробив. Отаман поважав його за хоробрість і

безстрашність. Крім того, він був прекрасним мисливцем. А вже ніхто так не умів наслідувати голосів різних звірів і птахів, особливо сову і пугача, як він. За це й дістав таке прізвисько і забув справжнє.

Всім, хто відходив з табору, Довбуш видавав універсали і просив розліплювати їх на видних місцях або передавати вірним людям, щоб вони поширювали серед селян,

— Ці папірці стільки важать, скільки й наші напади на панів,— говорив він.— Вони своє діло зроблять.

У таборі стало тихо. Залишилися тільки ті, що збиралися тут зимувати. Маючи досвід двох попередніх зим, готувались до третьої більш старанно. Конопатили мохом стіни, перекривали дах, настеляли підлоги, клали печі, заготовляли дрова. Зими на верхах люті, особливо вітри скаженіють, та й морози набагато міцніші, ніж на долах. Учорашні войовничі опришки перетворювались на мирних газд.

Нарівні зі всіма працював і Довбуш. Любив селянську роботу. Не раз ще пастухом мріяв про власну хату, сім'ю, уявляв, як господаритиме. Не довелося здійснитись його мрії. Зараз у нього велика сім'я вірних товаришів, та нема любої дружини, нема діток. З плином часу він все більше тужив за тим, що не має дітей.

"Хоч би Дзвінка була породила від мене дитину",— думав не раз.

Такі роздуми часто навідували отамана. Тоді він ходив понурий, і товариші боялися заговорити до нього.

Думка про Ксеню не давала спокою.

Ніколи не гадав, що буде так боляче. Крім неї, не знав жінок, проходив повз них, не помічав, хоч був молодий і гарний.

"Чом не забрав її в гори, як просилась..." — думав часом.

Якось в одну з таких хвилин до нього підійшов Іван Рахівський. Довбуш сидів неподалік від табору на великому камені, звідки видно було далеко навкруги. Це було його улюблене місце. Цей камінь і нині називають "каменем Довбуша".

— Сумуєте, отамане? — спитав Іван.

— Так, чомусь невесело,— не одразу відповів Довбуш і силувано всміхнувся.— А тобі як? Весело?

— Не так весело, як нудно,— сказав Іван.— Чи не зарано ми відправили людей? До зими ще далеко.

І справді, після холодів раптом потепліло, здавалось, літо вернулося на гори. Данило Вовк виганяв на пашу маржину, і вона напасалась.

— А ти знаєш, що там тепер робиться?! — показав Довбуш на доли.— Ми розворушили осині гнізда, і ці озброєні комахи тепер насторожі. Без розуму ризкувати життям людей я не маю права... А хочеш? — раптом стрепенувся він.— Тобі ж нудно... Хочеш, підемо з тобою в Космач?

Іван чекав такої пропозиції.

— Удвох чи ще когось візьмемо?

— Скажемо товариству, куди йдемо. Хто схоче — піде з нами. Я тобі, як братові, кажу правду: хочу бачити Дзвінку.

— А Степан?

— Його питати не буду.

— Степана треба вбити! — сказав рішуче Іван.— І якнайскорше!

Довбуш завагався.

— Не знаю, Іване, чи треба...

— Треба вбити доконче, щоб іншим не кортіло зраджувати нас! — палко говорив Іван.

— Але ж Дзвінка...

— Як скажете, так і буде. Я піду з вами, куди схочете. А там побачимо,—притримавши свій запал, сказав Іван.

Того ж таки дня п'ятеро побратимів верхи на конях спускалися з гір на доли. їхали один за одним. Попереду Довбуш, за ним Іван Рахівський, Палій, Мир і Фока. Довбуш їхав у сідлі, ті охляп, тільки на вовняних ліжниках. їхали поволі, мовчки, озброєні рушницями і пістолями, з ножами за чересами, як на бій.

Уже темніло, коли спускались у Космацький ліс, а коли підійшли до села, настала темна ніч. Горами йшла гроза. Блискавки пороли чорне покривало ночі, і воно рвалося з грізним ревом. Наче бугай із припону, зірвався дикий вітер і погнав із гір на доли. В темряві не було видно, що наробила його скажена злоба, але відчувалось, як він рив незримими копитами землю, як розкидав рогами стіжки сіна, валив дерева, вив і стогнав. За кілька хвилин полив сильний, навальний дощ.

— Ну й буря! Ну й вибрали час для походу! — повторював Мир. Він був уже весь мокрий, як, звичайно, й Довбуш, і решта товаришів.

— А може, це й краще,— сказав Фока.— Ніхто зі смоляків тепер із хати носа не поткне.

— Нікому на думку не спаде зараз нас сподіватися,— додав Палій.

— А ми їх і обманули, — докінчив Довбуш.—Ось що, друзі. Одному треба залишитися з кіньми, а ми четверо підемо в гості до Дзвінки. Ти, Фоко, лишайся! Не боїшся? — спитав лагідно, як дитину.

— За себе не боюсь,— відповів Фока, — за вас боюсь.

— Нема чого боятися! Ми скоро вернемо.

У хаті Дзвінчуків уже не світилось. Там, як завжди, лягали рано. Під хату підійшли тихо, навіть пес не гавкнув. Може, не було його на подвір'ї. Довбуш постукав у шибку. Ніхто не відповів. Постукав ще раз. До вікна підійшла Ксеня.

— Хто там? — почувся її голос, але його одразу ж і заглушив удар грому.

— Це я, Довбуш.

— Ти, Олексю?

— Я. Не пізнала?

— Чого так пізно?

Раніш так не питала, а бігла хоч і серед ночі. Але зараз там був Степан.

— Відчини, ти ж чуєш, що робиться надворі, — попросив Довбуш.

— Не відчиню! — різко кинула вона.

— Боїшся, що твій Степан не виспитьсь? — спитав напруженим голосом.

— Не боюсь, але не впущу,—відповіла гордо,— Ідїть, звідки прийшли.

Он як вона заговорила... Стиснувши зуби, Довбуш підійшов до дверей, шарпнув за клямку, але двері навіть не заскрипіли. Опришки чекали його наказу.

Спробував натиснути на двері плечем — даремно. Вони були нові, ковані. Це все Степан постарався — сподівався гостя.

— Ломика давай! — гукнув у нестямі.

Палій подав йому залізного ломика, який стільки разів уже виручав опришків.

Довбуш засунув його кінець між одвірком і дверима і рвонув другий кінець до себе. Від дверей відскочив шматок Деревини, та замок ще тримався. Але тепер уже утворилась велика діра, в яку міг вільно увійти лом. Отаман на цей раз зачепив кінцем лома замок, шарпнув — і двері відчинилися. Забувши про небезпеку, Довбуш переступив високий поріг сіней. В ту ж мить блиснуло, і сильний удар в груди повалив його на землю.

Звуку пострілу він вже не чув, та його почули опришки, що стояли за хатою. Прибігли, але було вже запізно. З сіней линув істеричний рев півзбожеволілого від страху Дзвінчука.

— Не підходь! — верещав не своїм голосом.—Уб'ю кожного, хто переступить поріг. Уб'ю-у!

Не було часу з ним возитись — на землі стогнав смертельно поранений отаман.

— Вмираю, несіть мене швидше в ліс,— устиг іще сказати.

Побратими підняли його на плечі і швидко подались із двору.

Довбуш затис рукою рану в грудях. Стогнав і щось говорив, але того вже не можна було розібрати за шумом дощу і розкотами грому.

Що кілька кроків ставали, бо було слизько, спотикалися.

— Може, Фока мене вилікує, він такий у нас розумний...— раптом чітко вимовив вмираючий.

Поки донесли до місця, де стояли коні, був уже мертвий.

Побачивши тіло любимого отамана, Фока закричав, наче його різали. Мир затулив йому рота, щоб криком не видав їх. Коли ж його пустили, він припав до голови мертвого, і голосив, і ридав несамовито.

— Не вмирай, не вмирай, батьку! — кричав і молив.— Не вмирай, рідний! — Він піднімав голову отамана, але вона безвладно падала додолу. Коли товариші відтягли його від трупа, він раптом замовк.

Якась нова думка його заспокоїла...

Тим часом вірні друзі висадили мертвого отамана на коня, прив'язали до сідла і швидко повезли в гори.

Буря поволі втихла, небо прояснилось, показався місяць. Він сходив тепер пізно, значить, недалеко був уже ранок.

За всю дорогу ніхто не промовив ні слова.

Зі смертю Довбуша все мінялось у житті цих людей.

Іван Рахівський думав, поки ще тепло, податися до себе в Угорщину, Палій і Мир також не хотіли більше опришкувата. Фока мав свої плани.

Ховали отамана теж мовчки.

Вище Кедроватого, за Гаджіною, серед полонин, є висока, стрімка скеля. Колись давно, може, кілька віків тому, від землетрусу скеля розкололась і між її двома нерівними частинами утворилась глибока, бездонна щілина. Пастухи, що пасли на цій полонині, закрили отвір камінними плитами, щоб маржина чи людина туди не провалилась. У ту щілину вирішили опустити мертвого отамана. Поспішали, щоб не наскочила погоня і не познушалась над мертвим.

До місця вічного спочинку привезли його прив'язаного на коні. Зняли з коня, поклали на дорогий перський килим, здобутий в княжім замку, почали прощатися з ним.

Поставали на коліна, поскидавши крисані. Потім загорнули його в килим, обпеленали, як дитину, і обережно спустили в розколину. Отвір знову закрили камінними плитами і завалили дрібним камінням. І до сьогодні це місце носить ім'я славного отамана опришків — Олекси Довбуша.

Степан і Дзвінка полягали спати, як тільки почалась буря. Щоб не бачити блискавок, позатуляли вікна подушками і скоро обоє поснули. Степан ночі спав тривожно, особливо після останнього несподіваного нападу опришків на замок, а цієї ночі ліг спокійний. В таку погоду годі було сподіватися гостей. Коли Довбуш перший раз постукав у вікно, він зірвався на рівні ноги. Розбудив жінку.

— Довбуш під вікном, — прошепотів. — Пустиш у хату — уб'ю тебе й себе.

— Що ж робити? — спитала перелякана Дзвінка.

— Не впускати.

Далі ми знаємо, як розгорталась подія. Поки Довбуш ламав двері, Степан встиг підсипати сухого порошу на панівку і, причаївшись у сінях, чекав його появи в дверях.

Убивши Довбуша, виліз на горище, втягнув туди драбину, виповз через дахове вікно на дах і там, невидимий у темряві ночі, пролежав, доки опришки не відійшли з пораненим від хати. Тоді зіліз з даху і помчав до Сіромського сповістити про смерть Довбуша. Був певний, що Довбуш убитий.

Другого дня вранці задзвонили дзвони в космацькій церкві і католицькій каплиці. В обох храмах ішли відправи. Дякувано богу за те, що прибрав з землі заклятого ворога панства — Довбуша. Каплиця була переповнена смоляками на чолі з Сіромським, були тут і кілька шляхтичів із княжих слуг. А церква була порожня. Селяни, довідавшись, чого їх скликають у будень церковні дзвони, не пішли до церкви. Стояв перед вітварем один Степан Дзвінчук. Думав, що, позбувшись Довбуша, заживе спокійно, але спокою не здобув. Йавпаки, тепер стало ще страшніше. Сподівався помсти. Хотів молитись і не знаходив слів молитви у своїй пам'яті. Страх затьмарив розум. Після кожної фрази священика і співу дячка хрестився, згинаючись мало не до землі, але думки були далеко від церкви і далеко від молитви.

"Чому Ксенька не прийшла до церкви? — думав він. — Людей боїться..."

Одначе і те, що він поділив свою провину надвоє, що поклав половину на жінку, не дало полегшення. Хотілося кудись бігти, щось комусь пояснювати. Але із церкви виходити до кінця служби не годилося. Тож стояв, і думав, і не знаходив спокою.

"Піти б випити",— раптом сяйнула думка, коли побачив, як священник, повороживши над чашею, потягнув з неї вина. Так і не дочекавшись кінця служби, Дзвінчук вийшов з церкви і бігом подався до корчми...

А в цей час, як у церквах дзвонили дзвони, із табору опришків вийшов і також побіг стрімголов униз маленький чоловік. Не пішов з побратимами проводити отамана в останню путь.

Від учорашнього дня Фока нічого не їв і перед дорогою забув поїсти, отже скоро втомився. Не пройшовши й половини дороги, змушений був сісти. Охляв. А в мозку билася думка: "Тільки б добігти, тільки б не впасти по дорозі!"

— Боже, поможи мені дійти,— звернувся до бога. Ніколи раніш не молився, хоч знав молитви. Коли питали люди, чому не молиться,— говорив: нема за що богові дякувати, а просити його, щоб з горбаня зробив рівного,— не допоможе. А тут почав молитись, щоб поміг дійти!

Нарешті устав і погнав далі. У лісі, через який довелося іти, наткнувся на великі поля чорниці. Припав до землі і почав збирати ягоди обома руками. З'їв багато. Занудило, але почув приплив нових сил і побіг швидше.

Поки добіг до Дзвінчиного оседку, звечоріло. Ховаючись у гаджугах 1, що росли біля її садиби, підповз до оборогу, на якому не раз сидів, оберігаючи Довбуша під час його гостювання у Ксені. Боявся, щоб собака не перешкодив. Але ні, пес на прив'язі недалеко від хати — сюди не прийде.

Фока вигріб невеличку ямку в сні і влаштувався так, щоб видно було і хату, й дорогу. Хата стояла замкнена. Господарів не було вдома. В дверях видно було щілину, що її проламав Довбуш. "Це добре,—думав хлопець,— зустріч буде надворі. Коли б тільки не зовсім поночі". Вийняв і вдесьте оглянув пістолі. Мав їх два: один власний, другий — самого отамана. Віддали йому товариші. З табору втік, нікому не сказавши. Боявся, щоб його не випередили, щоб не забрали йому останньої радості — щастя розплати. І ось він уже тут. Коли б тільки що не перешкодило!

Так задумався, що був би й не помітив Дзвінчука, коли б той ішов додому мовчки. Але п'яний убивця горлав пісні. Як вийшов уранці з церкви, як забрів до корчми, так тільки оце зараз вертав. Може б, іще сидів би там, якби корчмар не вигнав. А вигнав тому, що прийшли до корчми ґазди і, побачивши Дзвінчука, сказали, що з ним за один стіл не сядуть.

Ішов і співав, щоб додати собі бадьорості і щоб заглушити страх, який так і не змогла до кінця приспати горілка.

Фока тихенько зліз з оборогу і причаївся за ним. Дзвінчук мусив пройти повз обрріг, і Фока міг його вбити, не показуючись. Але цього йому було замало. Хотів потішитися над своєю жертвою, хотів упитися його жахом, безсиллям, хотів почути його благання, хотів бачити його на колінах перед собою.

Він вибіг із-за оборогу і гукнув Дзвінчука. Той обернувся. Не пізнав зразу, бо вже сутеніло. Побачив щось невеличке, думав — дитина. Вирячив очі і... пізнав.

— Фока! — скрикнув і став так з відкритим ротом, без руху.

— Так, це я, нанашку², пізнали?

Фока тримав пістоль націленим у груди Дзвінчука.

— Не жартуй,— вимовив нарешті Степан.

— Ти не жартував учора, стріляючи в Довбуша, а сьогодні я вистрілю в тебе.

Дзвінчук не знати чого підняв руки вгору.

— Що ти, Фоко, так не жартують!..

Хміль ураз вийшов йому з голови. Фока побачив, що він зараз кинеться на нього, тому крикнув:

— Не рухайся з місця!

— Дзвінко! — заверещав Степан.

В ту ж мить пролунав постріл — і Дзвінчук, не зойкнувши, повалився на землю.

Фока вийняв із-за пояса сокиру і відтяв йому голову. Подумав, що з нею робити. На цепу гавкав, аж заходився, пес. Фока страшно всміхнувся, взяв за волосся синю вже, обезкровлену голову і кинув собаці.

Довбуш був відомщений...

Хотів ще почекати на Дзвінку, хотів потішитись її страхом, коли побачить страшний труп, але побоявся ризувати: міг не дочекатись Дзвінки, а стягнути на себе смоляків, бо його постріл хтось же, мабуть, почув. Не роздумуючи, поліз на той же знайомий оборіг. Звідти добре було видно Дзвінчину хату. Тут він перший раз в житті покохав. У цій хаті зазнав розкоші Довбуш, в цій хаті знайшов і смерть.

"Спалити хату", — раптом майнула думка.

Але слідом за думкою прийшов образ господині хати, яку любив так безконечно, що й зараз не перестав любити. Як уживались в його маленькім тілі любов і ненависть? Хто на це може відповісти!

Йдучи сюди, Фока мав ясний план: помститись за Довбуша і самому вмерти. Без любимого отамана життя ставало порожнім. Особистого щастя він не чекав від долі. Треба було кінчати рахунки з життям. Він розв'язав мотузку, якою був підперезаний — заготовив її заздалегідь,— розправив, спокійно зробив зашморг, другий кінець прив'язав до перекладини оборогу і накинув зашморг на свою худу, тонку шию. Дотик мотузки до голої шиї не злякав. Залишилося плігнути з оборогу. І раптом згадалися універсали. Довбуш називав їх рівноцінними нападам на панські двори. Хто ж їх тепер писатиме? Адже опришківство не скінчилось. Іван Бойчук зразу по смерті Довбуша прийняв присягу

на вірність від опришків, що залишились у таборі і погодились воювати під його барткою. Готує ще цібі осені напад на багатого корчмаря в Жаб'ї. Чи має право він, Фока, втікати від боротьби? Вішатись тут, в оборозі, на радість ворогам і посміховисько панам? ,

— Ні! — скрикнув, аж сам свого голосу злякався.

Швидко відв'язав мотузку, зсунувся з оборогу на землю і подався в ніч, щоб на ранок стати в таборі опришків.

1962 р.